

מוֹלֵד

ספרות • אמנות • חברה
בקורת • עיון
מחקר

שמעון זנרבנק
ספרו החדש של
עמוס עוז

יוסף דן
על סולז'ניצין

ש. ורסט
ספרותנו בעיני ביאליק

ישורון קשת
על יצחק בשביס

ישראל קולת
אגרות בן-גוריון

ש. ד. גויטיין
יהדות תימן וסחר הודו

נעמי ושניצר
סיפור

גבריאל פרייל
שירים

שבח וייס
הרכב המנהיגות

יצחק גל-נור

חשאיות ופומביות במדינת ישראל

זאב צור

חשבון העליה מארצות המזרח

אברהם קריב

זלמן שזר באור כתביו

יוסף נדבה

טרוצקי והיחיד בהיסטוריה

שלמה אבינרי

מארכס, חברת העתיד והאוטופיזם

שלמה נאמן

פראוור על המלוכה הצלבנית

מולד

סדרה חדשה • בעריכת אפרים ברוידא

ניסן תשל"ג אפריל 1973 • כרך (כ"ח) חוברת 28 (238)

343	יצחק גל-נור	חשאינות ופומביות במדינת ישראל
352	זאב צור	חשבונה של העליה מארצות המזרח
357	שבח וייס	ההרכב העדתי של המנהיגות במוסדות הממלכתיים והמקומיים
367	יוסף נדבה	טרוצקי ותפקיד היחיד בהיסטוריה
378	שלמה אבינרי	חזון חברת העתיד לפי מארכס ובעיית האוטופיזם
387	אברהם קריב	ציון מאהבה
398	גבריאל פרייל	שלושה שירים
399	שמואל ורסס	הספרות העברית בעיני ביאליק
417	נעמי ושניצר	מן הרחוק אל הקרוב
427	ישורון קשת	על יצחק בשביס
442	שלמה רב גויטיין	יהדות תימן וסחר הודו היהודי

הדים

451	יהודה רצהבי	הערות לניתוח שיר-יין של הנגיד
453	משה י. הרצל	עוד על מחולות המוות לש"י עגנון

ספרים

457	שלמה נאמן	המלוכה הלטינית של ירושלים
467	שמעון זנדבנק	בארוק עברי
471	יוסף דן	אוגוסט 1914 או אוגוסט 1941 ?
476	ישראל קולת	המנהיגות היוזמת
480		ספרים שנתקבלו

יוצא אחת לחדשיים על-ידי מפעלי מולד בע"מ (רחוב הלל 14, ירושלים). דמי החתימה לשנה 18 ל"י, בחוץ-לארץ 8 דולרים. שכר המודעות 700 ל"י העמוד. כתבי-יד יש לשלוח אל מערכת מולד, ת"ד 1165, ירושלים בלויית מעטפה כתובה ומבויילת, אחרת לא יוחזרו. בכל עניני החתימה והמודעות יש לפנות אל מנהלת מולד, רחוב פינסקר 2, תל-אביב, ת"ד 4449, טל' 58478. © כל הזכויות שמורות ל"מולד".

"מולד" הוא כתב־עת עצמאי המופנה להישגי היצירה בספרות ובאמנות, למיצוי המחקר במדעי הרוח והטבע למען הרבים, ולמחשבה בקרתית, מתוך חופש הביטוי ואחריותו, על שאלות העולם והדור ועל מקומם של עם ישראל ומדינת ישראל בעולם זה ובדור זה.

הדעות המובאות בדפים אלו הן של המשתתפים ולאן דוקא דעותיו של "מולד". אין המערכת והחברה המוציאה לאור מקבלות אחריות אלא על הבאתן לדיון.

MOLAD Edited by EPHRAIM BROIDO

Vol. V (XXVIII) No. 28 (238) April 1973

Published bi-monthly by Miph'alei Molad Ltd. (14 Hillel St., Jerusalem). Contributions should be sent to the Editor, P.O.B. 1165, Jerusalem. Orders and other business matters should be addressed to the Business Manager at 2 Pinsker St., Tel Aviv, or P.O.B. 4449, Tel Aviv.

Annual subscription abroad (incl. postage) \$ 8.

חשאיִות ופומביות במדינת ישראל

חשאיִות פוליטית ומינהלית

יצחק גל-גור

בעים רק על פי התנגשות זכויות הציבור והשלטון, אלא גם על פי השימוש הנעשה במידע ציבורי לקידום אינטרסים ולצבירת עצמה. מכאן שאין די במסגרות החוקיות הפורמאליות של חשאיִות ופומביות כדי להסביר את הסדרי החליפין במידע ציבורי. אין בהן גם כדי להבהיר את השימוש במידע ציבורי לגיוס תמיכה, או את האפשרות השמורה לבעל מידע להפעיל לחץ באמצעות מסירת מידע או מניעתו. הדגש בגישה זו הוא על הזיהוי: "מי אמר מה, למי, באיזה ערוץ ובאלו תוצאות"¹.

שלישית, מידע ציבורי, ככל מידע, הוא מוצר שיש לו מהלכים ב"שוק" מיוחד במינו שיש בו יצרנים, מפיצים ולקוחות וכן כללים מסוימים של ביקוש והיצע. המסגרת לפעילותו של שוק המידע במשטרים דמוקרטיים הם ההסדרים החוקיים הפורמאליים הקובעים את חובות השלטון בהפצת מידע, את זכויות האזרח לדעת, ואת זכויותיהם של המתווכים למיניהם (כגון כלי התקשורת). לפיכך הביקוש למידע ציבורי מן הרשות המבצעת נעשה על סמך הזכות הקולקטיבית של אזרח בחברה מסוימת לתבוע דין-וחשבון מממשלתו; ועל סמך זכויותיהם הספציפיות של רשויות שלטון אחרות ושל ארגונים ויחידים לקבל מידע בתחום עניניהם. היצע של מידע בהקשר זה הריהו היענות לביקוש. העדר היענות לביקוש כשר, או פירוש מחמיר של החוקים והתקנות לגבי מקרי גבול, יחשב איפוא לחשאיִות-יתר. בצד הסדרי חליפין ממוסדים אלו מצויה גם

כל מאורע או מעשה פוליטי או מינהלי מתרחש בסביבה הדורשת שימוש סלקטיבי במידע. הדין למה של חשאיִות לעומת פומביות מתבטאת בכך, שאילו התנהלו כל מעשי השלטון בגלוי עדיין היתה בעית החשאיִות קיימת; אילו התנהלו כל מעשי השלטון בחשאי עדיין היתה בעית הפומביות קיימת.

במשטרים דמוקרטיים השואפים להשיג איזון כלשהו בין חשאיִות ופומביות, אפשר לבחון את הבעיה משלוש זוויות-ראיה שונות.

נקודת המבט הראשונה זו מציגה את הדילמה של חשאיִות לעומת פומביות במשטרים דמוקרטיים כהתנגשות בין "זכות הציבור לדעת" לבין זכות השלטון לשמור חלק ממעשיו בסוד.

אזרח במדינה דמוקרטית צריך שיכיר את מעשי השלטון כדי לממש את זכויותיו ודי להביע דעותיו, משאלותיו ותלונותיו. ברשות המבצעת המופקדת על העשייה נצבר מידע המעניין את הציבור והאזרח היחיד. בה בשעה, מטעמים של בטחון המדינה ויחסי החוץ שלה ומטעמים של יעילות מינהלית המחייבת דיונים סגורים, מופרת זכותו של השלטון למנוע פירסום במקרים מסוימים. לפיכך יש בכל המדינות הדמוקרטיות סייגים להפצת מידע ציבורי — אותו מידע הנוצר על-ידי השלטון או מתרכז ברשותו. הדגש בגישה זו הוא על חיפוש פתרונות בחוקים ובתקנות שיפרשו את זכויותיו של הציבור ושל השלטון. על פי רוב כרוכה גישה זו גם בריאליזם פוליטי המורה על נורמות, מנהגים וכללי משחק מקובלים שיש בהם כדי לסייע לאיזון הרצוי ולטיפול במקרי גבול שאין לגביהם תקדים בחוק.

מנקודת מבט שניה מידע ציבורי הוא אמצעי במאבק העצמה הפוליטי והמינהלי. שיעורי החשאיִות והפומביות במשטר דמוקרטי אינם נק-

1 Harold D. Lasswell, "The Structure & Function of Communication in Society", in B. Berelson & M. Janowitz, eds., *Reader in Public Opinion & Communication*. New York: the Free Press, 2nd ed. 1966. p. 178

המדינה. בהמצאת השירות ללקוחות הקולקטיביים געזרת הממשלה במנגנונים מיוחדים העשויים לדבר (משרדי הסברה, דוברים), בארגונים לא ממשלתיים (עתונות) ושאר ערוצי תקשורת פור-מאליים ולא פורמאליים (הודעות בפרלמנט, הצהרות בכינוס מפלגתי או חברתי, הדלפות).

הזכות הקולקטיבית לקבל שירותי מידע נפקדת במשטרים דמוקראטיים בחוקים הדנים ב"חופש העתונות", "חופש הביטוי", "חופש ההתאגדות" וכדומה. ה"זכות לדעת", לעומת זאת, הושארה על פי רוב בלתי מוגדרת. שני יוצאים מן הכלל הם "חוק חופש העתונות" בשוודיה (מקורו ב-1766) המבטיח לאזרח חופש גישה למסמכי השלטון, להוציא הגבלות מספר הנזכרות במפורש באותו חוק;² והתיקון לחוק הפרוצדורות המנהליות ב-ארצות-הברית מ-1966 (שזכה לכינוי "חוק חופש המידע"). החוק האמריקני קובע ש"אין שום דבר הנזכר בסעיף זה מתיר מניעת מידע או הגבלת גישת הציבור למסמכים, להוציא מקרים כצוייניו במפורש בסעיף זה".³

ברוב המדינות הדמוקרטיות אין הכרה רשמית בהפצת מידע כאחד השירותים הציבוריים שהשלטון חייב לתת לאזרחים. עם זאת ברור כי הממשלות אינן יכולות להתכחש לתפקיד זה אם משום הרגשת חובה והיענות ללחץ דעת הקהל, ואם מתוך רצון למלא תפקיד מרכזי בשוק המידע" הנתון להשפעה גוברת של אמצעי התקשורת ההמונית.

הביקוש למידע ציבורי המבוסס על ה"זכות לדעת" (שוכנה קודם "ביקוש קולקטיבי") הוא רק צורה אחת מצורות הביקוש. דורשי מידע ציבורי מן הרשות המבצעת הם גם לקוחות ספציפיים כגון רשויות ממשל אחרות, ארגונים, קבוצות, מתווכים ושתדלנים, ואזרחים בעלי ענין מיוחד בנושא מסוים. אנו רואים, אם כן, שזכותו

זרימה של מידע ציבורי המושפעת ממאבקי עצמה. בהקשר זה הביקוש נשען על יכולת להציע תמורה מתאימה. ההיצע יכול שיהיה היענות לביקוש מעין זה כדי ליצור הסדר חליפין (למשל הבאת קבוצת לחץ בסוד פעולה עתידה כדי לבדוק תגובה אפשרית או להבטיח תמיכה); שנית, ההיצע יכול שיהיה מכוון ליצירת ביקוש (למשל הפצת מידע על פעולותיו של נציב התלונות); שלישית, ההיצע יכול שיהיה בלתי תלוי בביקוש (למשל, מידע המופץ לשם חינוך האזרח, תעמולה או שטיפת מוח).

בשוק הפוליטי, ביקוש שהוא יתר על היצע מחזק את כוחם של בעלי המידע ומייקר את התמורה שיש להציע בעבורו. מצב זה יכול להעיד על חוסר תלות של השלטון בציבור הבוחרים או על ביקוש לא-כשר למידע שהשלטון תקיף בדעתו למנעו. היצע שהוא יתר על ביקוש מורה על פער מסוג אחר: נסיון של המימשל "לחנך" את הציבור, או פער אמינות שבו היצע המידע אינו מספק את דרישות הציבור או חלק ממנו.

כללו של דבר, גישה זו, השמה את הדגש על ביקוש מידע ציבורי, מנסה לשלב גם את הדגשים של שתי הגישות הראשונות, ונוסף על זה, לחשוף את "הלקוחות" של המידע הציבורי המצטבר בידי הרשות המבצעת, את האמצעים שבידיהם לבקש או לדרוש מידע ואת צורות ההענות השונות של בעלי המידע.

הביקוש הקולקטיבי למידע ציבורי עומד על זכות הציבור לדעת. במשטרים דמוקראטיים יש לציבור כולו ולכל אזרח לחוד הזכות לדרוש מידע מן השלטון על מדיניותו, כוונותיו ומעשיו. מתן שירותי מידע ללקוח הקולקטיבי הנקרא "ציבור" או "דעת קהל" הוא מבחינות רבות שירות ציבורי של הרשות המבצעת. יעודו של שירות ציבורי זה הוא לאפשר לאזרח לדעת על מעשי ממשלתו, לפקח עליהם ונסות לשנותם. בדומה לשירותים ציבוריים אחרים כגון הבטחת הסדר והמשפט, שירותי הבטחון, שירות זה הוא מוגופול של הממשלה והוא "נצרך" במידה שווה על-ידי כל אזרחי

Nilz Andersen, *Modern Swedish Government*,² Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1961, p. 151
Public Law, 89th Congress 89-487, July 4,³ 1966

המסגרת החוקית בישראל

במדינת ישראל אין חוק או הצהרה מפורשת בדבר זכות האזרח לדעת. לפיכך יש צורך באמצעי אחר לבדיקת הרקע הפורמאלי לחשאיות ופומביות. נוכל להציג זאת כשאלה: האם הגישה השלטת אצלנו היא שכל דבר הוא חשאי אלא אם כן הותר לפירסום, או שמא כל דבר מותר בפירסום אלא אם כן צויין במפורש אחרת?

כל דבר הוא סודי אלא... כל דבר מותר בפרסום אלא...

מה מקומה של מדינת ישראל ברצף זה? כדי להשיב על השאלה עלינו להבחין בין נושאי בטחון ויחסי חוץ הנחשבים כסודיים אלא אם כן צויין אחרת, לבין נושאים אחרים שבהם אין המצב ברור כל צרכו. מדינות כגון שוודיה וארצות הברית אימצו להן מסגרת חוקית ברורה בנושא זה, ואפשר לסווגן בחלק השמאלי הקיצוני של הרצף. מדינות אחרות (כגון שווייצריה) לא ניסחו עמדה חד־משמעית בענין החשאיות של מעשי הרשות המבצעת, אך המבנה החוקתי של השלטון או חוקים אחרים מלמדים על גישה המציבה את המדינה שמאלה מן המרכז. לעומת זאת רשאים אנו לומר שמדינות כבריטניה וצרפת, שהן בעלות חוקי חשאיות נוקשים, נמצאות בצידו הימני של הרצף. ישראל קרובה יותר לבריטניה וצרפת מבחינת גישתה החוקית־הפורמאלית לנושא החשאיות.

בנוגע לענייני בטחון ויחסי חוץ יש תמימות־דעים רבה במדינת ישראל כי מחובתה של הממשלה לנהוג בחשאיות לטובת הכלל. הוויכוחים על החשאיות אצלנו סובבים על נושאים בתחום המטושטש שבין ענייני חוץ ובטחון לבין עניינים אחרים ועל כשרותה של סודיות בנושאים שאינם בטחוניים. רגישותם של ענייני הבטחון גורמת לכך שהגישה הכללית של הממשל נוטה לחשאיות, אך גם בתחומים אחרים ישנה מסגרת חוקית־פורמאלית המציבה את ישראל במחנה המחמירים. חוק הצנזורה מ־1945 מסמיך את הצנזור לאסור פירסום כל מידע העשוי לפגוע לדעתו "בהגנתה

של אזרח במדינה דמוקראטית לתבוע מן השלטון מידע שיאפשר לו למלא את חובותיו נתמכת, מלווה ולפעמים מסופלת על ידי ביקוש מידע של יחידים, קבוצות וארגונים בתוך החברה.

תגובת הרשות המבצעת לביקוש ספציפי זה קובעת, על בסיס יום־יומי, מי יודע מה בחברה מסוימת. לדוגמה, להלכה אולי נתונה לציבור הרשות לעיין במסמכים רשמיים, אך למעשה הגישה למסמכים היא קשה או מנועה מבחינה טכנית, אין קטלוג מתאים, או שדמי העיון גבוהים מדי. יתר על כן, מתן עדיפות לקבוצה פלוגית או לעתונאי פלוגי קובעים למעשה, מי כשר ומי פסול לגבי מידע זה או אחר.

מתוך בדיקת הביקוש הספציפי למידע ציבורי אפשר להגיע למסקנות כלליות לגבי ארבע שאלות מרכזיות בנושא החשאיות והפומביות:

— מה תוכן המידע המבוקש?

— מדוע יש ביקוש למידע ציבורי מצד לקוח מסויים ומה כשרותו של ביקוש זה?

— מה האמצעים הפורמאליים והבלתי פורמאליים להופעת הביקוש ולהשגת המידע?

— מהו — ומה אינו — היצע המידע של ה־מימשל בתגובה לביקוש, ומדוע?

כלל הביקוש הספציפי וההיענות לו אינם מייצגים עדיין את רמת החשאיות והפומביות בחברה מסוימת. על התשובה לארבע השאלות הללו לבוא על רקע המצב החוקי הפורמאלי של הביקוש הקולקטיבי ועל סמך בדיקת המסגרת שבה מתנהלת התקשורת הפוליטית והמנהלית במדינה מסוימת.

כאן אנסה להדגים כיצד אפשר לדון בנושא החשאיות והפומביות של מעשי הרשות המבצעת במדינת ישראל על ידי: (א) הצגת המסגרת החוקית; (ב) התוויית ראשי פרקים לענין האספקטים הבלתי פורמאליים של תקשורת פוליטית ומנהלית; (ג) הדגמת ביקוש ספציפי למידע ציבורי של שתי רשויות בריקמה השלטונית של מדינת ישראל: הכנסת ובתי המשפט.

לבסוף, סעיף 28 של חוק יסוד הממשל - לה, 1968 אוסר על גילויים ופרסומים של הדיונים וההחלטות של הממשלה בנושאים של בטחון המדינה, יחסי חוץ ו"סוג ענינים אחר שה- ממשלה ראתה את סודיותו כחיונית למדינה והכ- ריזה עליו בצו". סעיף זה בחוק עורר בזמנו מחלוקת חריפה בשל האיסור החל במידה שיה על מוסר המידע ועל מפרסמו. טענת המתנגדים היתה שהממשלה נלחמת בהדלפות מיישבותיה על-ידי הטלת ענשים על המפרסמים במקום לה- טילם על המדליפים.⁶ טענה אחרת נגעה לחופש הפעולה של הממשלה במניעת פירסום. אם כי מהחוק משתמע שדיוני הממשלה והחלטותיה מות- רים בפירסום, זולת בנושאים שנאסרו במפורש, הרי הסיפא מאפשרת לממשלה להרחיב את הנוש- אים האסורים בפירסום כרצונה וללא חובת הנמקה לפני הכנסת או אחת מועדותיה.

כללו של דבר, אין אצלנו הכרה פורמאלית בזכות הציבור לדעת. המסגרת החוקית היא נוקשה בכל מה שנוגע לחשאיות מעשי הרשות המבצעת. החמרה זו בולטת בתחום הבטחון ויחסי החוץ, אך גולשת גם מעבר להם. אין בכך כדי לקבוע, כפי שנראה להלן, שהמימשל שולל את העקרון של זכות הציבור לדעת, או שאיננו פעיל בהפצת מידע ציבורי.

תקשורת פוליטית ומינהלית — אספקטים לא פורמאליים

סקירת החוקים והתקנות הקובעים את מסגרת החשאיות במדינת ישראל אינה מעידה על שיעורי המידע שהציבור זוכה בו ועל איכותו. אף אין היא מסייעת לדעת, מי יודע מה ומתי בישראל. הנה מפתיע הדבר, מה רב המרחק בין חוקי הסודיות הנוקשים לבין המידע על פעולות הממ- שלה הסובב בציבור.⁷ אכן מסך החשאיות במקומו

של ישראל או בשלומו של הציבור או בסדר הציבורי.⁴ אין בחוק הגדרה של נושאים שהם "רגישים" מבחינה בטחונית, אך הקושי העיקרי הוא בכך שהוא מרחיב את סמכויות הצנזור גם לנושאים אחרים, אין בו חובת הנמקה כלשהי ואין זכות חוקית לערער על החלטות. אף שבפועל אין חוק הצנזורה מופעל כלשונו ויש מסביבו הסדרים וולונטאריים רבים, החוק בכל זאת משקף את הנורמה, או את הגישה הפורמאלית השלטת. יתר על כן, העתונות התלוננה לא אחת, כי הפעלת הצנזורה במקרים מסויימים לא היתה מוצדקת וכי נעשה בה שימוש להעלמת מידע מביד.

מדינת ישראל ירשה מבריטניה גם את התפיסה הכללית של סודות רשמיים. אמנם אין בישראל חוק מקביל לחוק הסודות הרשמיים הבריטי מ-1889 (Official Secrets Act), אולם הפרק החמישי של החוק לתיקון דיני העונ- שין, 1957 דן בסודות רשמיים. עצם סמיכות הפרשיות בחוק בין סעיפים שכונתם למנוע ריגול, בגידה, ופגיעה בבטחון המדינה ויחסי החוץ שלה, לבין סעיפים הדנים במניעת מסירת ידיעות בכל נושא שהוא על ידי עובדי ציבור, מעידה על הגישה המחמירה. כך למשל, סעיף 23 (ד) בחוק זה מופיע תחת הכותרת "ריגול" ודן בעבירות של גילוי ידיעות הנוגעות לענינים שהממשלה, באי- שור ועדת החוץ והבטחון של הכנסת, הכריזה עליהם בצו כסודיים. דוגמאות לענינים שהוכרוזו כסודיים על ידי הממשלה: עליה (1959), דיונים, החלטות וקיום ישיבות של ועדת השרים לעניני בטחון (1966), צינור הנפט אילת-אשקלון (1967), הלואות של גורמי חוץ לממשלת ישראל (1970). סעיפים 27-29 באותו חוק מטיילים עד שלוש שנות מאסר על עובד ציבור המוסר ידיעה שהגיעה אליו בתוקף תפקידו לאדם שלא היה מוסמך לקבלה. לכך נוספות תקנות מפורטות של נציבות שירות המדינה.⁵

⁶ ר' למשל דברי הכנסת, חוברת ל"ח, 13 באו- גוסט 1968, ע"ע 3305-3308.

⁷ מהימנותו של מידע זה איננה עומדת לדיון בהקשר זה. הכמות עצמה עומדת בסתירה לחוקי הסודיות שהוכרו בחלק הקודם של מאמר זה.

⁴ תקנות ההגנה (שעת חרום) 1945, סעיף 87 (1).

⁵ תקשי"ר, סעיפים 41.2, 62.1, 69.1.

מרכזיים, מסיבות עתונאים, ושירותים של מומחים ליחסי ציבור. התקציב הכולל של כל משרדי הממשלה להסברה, פירסומים ויחסי ציבור הגיע בשנת הכספים 1971/72 ל-19.6 מיליון ל"י. מתוך סכום זה הוצאו כשני מיליונים ל"י על-ידי ההנהלות הראשיות של המשרדים ולשכות השרים.⁸

שנית, בשל עצמת ההשפעה הפוליטית בחיי הכלכלה והחברה יש לחוגים רבים במדינת ישראל "צורך פוליטי לדעת". ביחסים עם הממשל אין ארגונים וקבוצות לחץ פועלים בחלל ריק, אלא במסגרת המפלגות. המפלגות בישראל הן ערוצי תקשורת ממדרגה ראשונה למידע ציבורי, אפילו לאינטרסים בלתי תלויים במבט ראשון כמו אגודות ספורט, ארגוני עולים, ארגוני הסטודנטים ועוד. "מעגלי יודעים" נוצרים גם בתוך המפלגות עצמן, ואחת הדרכים לזיהוי עוצמה פוליטית של יחיד או קבוצה היא לבדוק אם הם "בעניינים" בנושא מסויים. מעניין יהיה לבדוק האם מעגלי יודעים שאינם חופפים בהכרח את המבנה המפגתי (כגון המעגל הבטחוני, הכלכלי, המדעי מקצועי) החלו למלא תפקיד מכריע בתקשורת הפוליטית והמינהלית בישראל.

אפשר היה ללמוד הרבה על המימשל בישראל אילו יכולנו לעקוב אחר ניידות פוליטית ומינהלית הנקבעת על ידי כניסות ויציאות למעגלי היודעים ואחר דרכי ההתחברות לערוצי תקשורת בסתרים אלו של מידע ציבורי.

שלישית, למרות ההשפעה החזקה של הדוגמה הבריטית אין שירות המדינה שלנו דומה לבריטי בכל הנוגע לחשאיות המינהל. הדוקטרינה הקלאסית של שירות המדינה הבריטי היתה שאנשיו יהיו אלמונים המבצעים את החלטות הדרג הפוליטי ומתבטאים כלפי חוץ ב"קול אחד" — קולו של השר הממונה, או הממשלה. אכן דוקטרינה זו מוצאת ביטוי, כפי שראינו קודם, גם בחוקי החשאיות ותקנות שירות המדינה בישראל. אך במציאות המצב שונה לחלוטין. מבחינה זו

עומד — אך רבים הם היודעים לעקפו. למשל, כמעט אין פירסומים רשמיים בענייני בטחון רגישים, העיתונים נדרשים לנושאים אלה בכתבות רקע בלבד. ואולם רבים הם האנשים היודעים לקרוא בין השורות של הצהרת ממשלה מצומצמת או ידיעה קצרה בעיתונות. הרוצה ללמוד את סוגיית החשאיות במדינת ישראל חייב לזהות את "מעגלי היודעים", את ערוצי התקשורת הלא-פורמאליים ואת האנשים שהם בעלי גישה לערוצים אלה. לדוגמה, מעגל אחד של "יודעים" בענייני בטחון כולל את אנשי הצבא, אנשי צבא לשעבר, עתונאים הסמוכים על שולחנם של דוברי משרד הבטחון וקציני הצבא ועוד. בדומה לכך אפשר לזהות את מעגל האנשים שהם בעלי גישה הפשית למידע כלכלי, ביחוד זה הקשור לפעילות הכלכלית של הממשלה. מעגל שלישי, המשתלב בשנים הקודמים, כולל אנשי מקצוע בעלי מידע בנושאים פוליטיים וכלכליים כגון עורכי דין, מנהלי חברות, מתווכים, רואי חשבון ועוד.

והרי עוד נקודות אחדות בנושא התקשורת הפוליטית-מינהלית בישראל וסגנון הפעילות הבלתי פורמאלי של העלית הפוליטית ושל שירות המדינה.

ראשית, ישראל ירשה מבריטניה לא רק את המסגרת החוקית ואת סדרי המינהל, אלא גם את הסירוב "למכור" את הממשלה (כפי שנוהגים לומר לעתים) על ידי מסירת מידע שוטף לציבור. על זאת יש להוסיף את תקופת שלטונה הארוכה של אותה עלית פוליטית, דבר שהשפיע במגמת הסתגרות ושמירת סודות בתוך המשפחה. בה בשעה פועלים לחצים גם במגמה הפוכה. השפעתה של אסכולת הפירסום האמריקנית, התפתחותה של מסורת עתונאית מקומית, משקלם הגובר של כלי התקשורת ההמונית, וחשוב מכל, ממדיה הקטנים של המדינה — כל אלה הביאו לידי שינוי הדרגי באופיה של התקשורת הפוליטית והמינהלית. כיום עוסק המימשל הרבה בהסברה פנימית. לכל משרד ממשלתי יש דובר או דוברים ואמצעים שונים לחדור "לשוק" המידע על ידי שירותי ידיעות

⁸ הצעת התקציב לשנת הכספים 1971/72, חוברת א', פברואר 1972 ע"ע 137-39.

חובתו וגטייתו לציית לחוקי החשאיות, ובין לחצים חיצוניים ופנימיים ליתר פומביות. מתח כזה עלול להביא להדגשת "הסברה" (היצע מטעם של מידע ציבורי) לעומת שירות קולקטיבי של מתן מידע לאזרח שיסודו בביקוש כשר. העדפה בולטת במסירת מידע ציבורי לקבוצות ואנשים השייכים למעגלי יודעים מסויימים עלולה להיות סכנה לאיזון בין חשאיות ופומביות הנדרש בכל משטר דמוקרטי.

הביקוש למידע ציבורי נשען על זכויות פור-מאליות-חוקיות ועל הסדרי החליפין הבלתי פור-מאליים המאפיינים תקשורת פוליטית ומינהלית. כדי לדעת מה הוא המידע המבוקש, מדוע יש ביקוש, מה האמצעים הפורמאליים והבלתי פור-מאליים שבידי המבקש ומה מידת ההיענות לבי-קוש, יש צורך לזהות את ה"לקוחות" השונים למידע ציבורי בישראל. רשימת לקוחות כזו תכלול אצלנו, כמו במדינות דמוקרטיות אחרות, את רשויות השלטון האחרות המבקשות מידע מן הרשות המבצעת וכן את כלי התקשורת, ארגונים, מפלגות, איגודים מקצועיים, קבוצות לחץ, מתווכי חים למיניהם, שתדלנים בעלי גישה למידע ציבורי ולעובדי ציבור, אנשי מחקר אקדמי, ועל כולם — האזרח החפץ לממש את "זכותו לדעת". נדגים להלן את נושא הביקוש וההיצע על ידי דיון בבי-קוש מידע מצד הכנסת ובתי המשפט.

הכנסת

הצגת הרשות המחוקקת כלקוח של המידע הנוצר על-ידי הרשות המבצעת, היא פישוט-יתר של היחסים המורכבים בין שתי הרשויות במדינה דמוקרטית מודרנית. עם זאת, הבדק את זרימת המידע ביניהן יוכל ללמוד הרבה על עוצמתה של הרשות המחוקקת, ועל התפקיד שהיא ממלאת בקביעת רמת החשאיות והפומביות במדינה מסוימת. ראשית, מבחינה חוקתית הרשות המחוקקת היא המפקחת על פעולות הרשות המבצעת. בתור כזו, הרשות המחוקקת מבקשת מידע כדי שתוכל לקיים פיקוח זה ולהחליט אם תוסיף לתת אמון

דומה שירות המדינה בישראל יותר לאמריקני מאשר לבריטי. עובדי ציבור אינם נמנעים מלהביע דעותיהם בפומבי (ומדי פעם בפעם אף נזופים); חילוקי דעות הריפים בין משרדי ממשלה, או לפעמים בתוך אותו משרד עצמו, באים לידי ביטוי בעתונות או בשירותי הרדיו והטלוויזיה. שתי דוגמאות מן העת האחרונה יכולים להמחיש זאת. הצעותיה של הממשלה לקצץ בתקציבי המשרדים הביאו מנהלים כלליים להשמיע ברדיו את התנגדותם לקיצוצים בנסיון לגייס את תמיכת הציבור. עובדים משרד האוצר (קצתם עובדים לשעבר), וכן שר האוצר, ניהלו באמצעות כלי התקשורת השונים ויכוח פומבי מר (שלא חסרו בו האשמות אישיות) בעניין הבזבוז במשרדי הממשלה⁹. וכן יש שימוש רב מאוד באמצעי הקרוי "הדלפה" ובפירסום דברים על-ידי עתונאים בהשראת חוג זה או אחר שהם מקורבים אליו.

כבמדינות אחרות כן בישראל מפתחים עובדי הציבור יחסי גומלין עם עתונאים. הבכירים שבהם חותרים להופעה תדירה בעתונות, ברדיו ומשנת 1968 גם בטלוויזיה. קרנו והצלחתו של עובד-מדינה שוב אינם נמדדים רק בקני מידה מקובלים ובמסגרת הפנימית של השירות, אלא גם במידה גוברת לפי מידת הפרסומת החיצונית שהוא זוכה בה. מניעת מידע בשירות המדינה אצלנו אמנם עודה מעוגנת באיסור הפורמאלי ובנטית של הביורוקרטיה לחשאיות. אך במקרים רבים מוסר בר הדבר יותר באי-יעילות מינהלית מאשר בא-הבת-חשאיות פאתולוגית. אין זאת אומרת שאין מנסים להסוות אי-יעילות או אפילו שחיתות ב-אמצעי הקלאסי של חשאיות.

כללו של דבר, קיומה של תקשורת בלתי פור-מאלית במידע ציבורי עומד בניגוד מסויים למסגרת החוקית. כך הדבר ברוב המדינות הדמוקרטיות, אך במדינת ישראל המתח חזק יותר, כנראה בשל נתונים כגון גודלה של הארץ והאינטנסיביות של החיים הפוליטיים. שירות המדינה נקלע בין

⁹ "יומן השבוע", שדורי ישראל, 25 באוקטובר 1970.

התקנון קובע גם שהועדה רשאית להזמין עובדי מדינה לישיבותיה אולם רק "באמצעות השר הנו- גע בדבר ובהסכמתו"¹¹. במקרים מסוימים יכול איפוא השר למנוע הופעת עובד ציבור לפני ועדת כנסת. בדרך כלל ידאג השר, כמובן, שעובד הצי- בור יציג לפני הועדה את עמדת השר ועמדת משרדו.

במדינת ישראל אין חקירה-ודרישה פרלמנטרית פומבית בנוסח הנהוג בארצות הברית. סעיף 75 בתקנון הכנסת קובע ששיבות ועדות הכנסת "אינן פומביות, אלא אם החליטה הועדה אחרת". עד כה נעשה שימוש מזערי בסיפא של הסעיף. יוצאת-דופן היא החלטתה של ועדת הכלכלה של הכנסת מדצמבר 1971 לקיים ישיבות פומביות לדיוניה בעניין תמיכת הממשלה בתעשיית הרכב בארץ (פרשת "אוטוקרס"). במשך הדיונים הללו שהתנהלו בדלתיים פתוחות, הופיעו לפני הועדה שר האוצר ועובדי מדינה, ונתגלה משהו מן הית- רונות והחסרונות של חקירה פומבית בנוסח זה. קשה עדיין לקבוע אם יש בכך תקדים, אך נתברר ממקרה זה שיעילותה של חקירה פומבית אינה גדולה, בעיקר משום שאין מסורת של מתן דין- וחשבון מלא לפני הכנסת וועדותיה. מכל מקום, אין לראות בחקירה כזו אמצעי עיקרי בידי הכנסת לקבל מידע שהרשות המבצעת אינה נוטה לגלות.

אפשרות אחרת הנתונה בידי הכנסת לבקש מידע שאין להשיגו בדרך אחרת היא הקמת ועדת חקירה פרלמנטרית. סעיף 22 של חוק יסוד: הכנסת, 1958 מאפשר לכנסת להקים ועדות חקירה, אם על ידי הסמכת אחת הועדות הקבועות ואם על ידי בחירת ועדה מבין חבריה. בראשית שנות החמישים הוקמו שתי ועדות חקי- רה פרלמנטריות: ועדת משנה של ועדת הכלכלה שחקרה את עניני "השוק השחור"; וועדה שחקרה את יחס המשטרה לעצורים בכלא ג'למי¹². החוק משנת 1958 נועד להסדיר את פעולותיה של

בממשלה. שנית, הרשות המחוקקת מנהלת בדרך כלל את ענייניה בפומבי ומשמשת מתווך דו- כיווני בין הציבור לבין הרשות המבצעת. היא משמשת במה להגשת מידע על מדיניות הממשלה ומעשיה. היא גם יוזמת ביקוש מידע כדי לטפל בבקשות הציבור ותלונותיו.

במדינת ישראל הממשלה מצווה לבקש את אישור הכנסת להצעות הנוגעות למדיניותה כגון קווי-יסוד של ממשלה חדשה, או חילופי גברי בממשלה. הכנסת גם משמשת כלי להודעות הממ- שלה שאינן חייבות באישור: דוחות מדיניים וכלכליים, שינויים במבנה הארגוני של המשרדים, או מינוי סגני שרים. מליאת הכנסת משמשת במה ציבורית למסירת מידע ובתפקידה זה היא יעילה למדי משום תשומת הלב של כלי התקשורת ההמונית. ביקוש מידע ספציפי הוא לעומת זאת נחלת ועדות הכנסת וחברי הכנסת היחידים.

היחסים בין ועדות הכנסת מכאן ובין השרים ושירות המדינה מכאן לא נחקרו דיים. קשה לדעת מהו סוג המידע הניתן לוועדות הכנסת ומה רמתו. הוועדות מקיימות את דיוניהם כמעט תמיד בדל- תיים סגורות והמידע מגיע לציבור בדרכים עקי- פות באמצעות העתונות והרדיו. אין ספק כי חברי הכנסת שהם חברים בוועדות כגון ועדת החוץ והבטחון וועדת הכספים מקבלים מידע שוטף או- דות פעולות הממשלה בתחומים אלו. אולם כיון שאפשרויות הפיקוח של הוועדות הן מוגבלות, וכיון שועדה לא תשתמש במידע שקיבלה מן הממשלה לשם גיוס דעת ציבור כנגד מעשה של הממשלה, הרי החברות בוועדות נעשית כרטיס כניסה ל"מעגל יודעים" מסוים מאוד וסגור מאוד. תקנון הכנסת (ולא חוק יסוד: הכנס- ת) קובע:

הועדה רשאית לדרוש מאת השר הנוגע בדבר הסברה וידיעות בעניין שנמסר לדיונה או שנכנס לתחום תפקידיה, והשר חייב, בעצמו או על ידי נציגו, למסור את ההסברים או הידיעות המבוקשות. (הדגשת המעתיק).

¹¹ ש"ם, סעיף 80 (3).

¹² דברי הכנסת, תשי"ז כרך 5, ע' 2246; תשי"א, כרך 10, ע' 1841.

¹⁰ תקנון הכנסת, סעיף 13 (ב).

לאופוזיציה. לעומת זאת, מרבים חברי הכנסת מן הקואליציה והאופוזיציה כאחד להשתמש ביחסיהם הבלתי רשמיים כדי להקים ערוצי תקשורת עם השרים ועובדי המדינה. נראה שערוצים אלה יעילים מאוד, אך כאשר חברי הכנסת משתמשים בהם, אין הם פועלים בהכרח כנציגי הרשות המהורה, קקת או כמתווכים מוכרים בין הרשות המבצעת לבין הציבור. הם פועלים כחברי חוג מסוים ובתור-קף עצמתם הפוליטית.

בידי מליאת הכנסת, ועדותיה וחברי הכנסת היחידים מצויים אמצעים פורמאליים רבים לשאוב מידע מן הרשות המבצעת. אך קצתם אינו בשימוש וקצתם בשימוש לא יעיל. הכנסת מתקשה בשאיבת מידע לצורך מילוי תפקידי הפיקוח שלה ותורמת מעט מאוד להפגת מעטה החשאיות בתוקף תפקידה כמתווך בין הציבור והממשל. השתלבותם של חברי כנסת בערוצי תקשורת פוליטיים ומגה-הליים איננה נובעת מעצמתם כחברי הבית, אלא להיפך: עצמה פוליטית הנצברת במקומות אחרים וביטויה בין השאר בהשתבחות ב"מעגלי ידעיים" למיניהם, סוללת את הדרך גם לתפקידים בכנסת.

בתי המשפט

בתי המשפט מבקשים מידע מאת הרשות המבצעת כשהם נוקקים לו לצורך ההליכים המשפטיים. זכותה של המדינה לא לגלות סודות רשמיים אפילו בבית הדין מופרת במדינות רבות. בבריטניה יה זכות זו נקראת "הפריווילגיה של הכתר". השאלה היא אם עדות (בכתב או בעל-פה) הנחשבת כסודית או מסווגת על ידי המדינה צריכה להיות מוצגת בפומבי בבית המשפט; ומפני מי יש להסתיר את המידע הסודי או המסווג: השופטים, הצדדים במשפט (בפרט כשהמדינה עצמה תובעת או נתבעת), או שמא הציבור הוכאי לדרוש כי הצדק גם יראה. במאמר על ראיות חסויות מטעמי טובת המדינה בישראל מעורר פרופ' א. הרנון בין השאר את השאלות הבאות¹⁵:

ועדת החקירה הפרלמנטרית, אך מאז נחקק לא געשה בו שימוש. הכנסת לא הפעילה אמצעי זה בנסיבותיה לברר פרשיות הטעונות חקירה. נפוץ יותר השימוש ב"ועדות בירור" או ועדות חקירה משרדיות המתמנות על ידי השר הנוגע ומוסרות לו דין-וחשבון. יש גם ועדות חקירה ממלכתיות המוקמות ביוזמת הממשלה לחקור בנושאים המוגדרים על ידי הממשלה כ"ענין בעל חשיבות ציבורית חיונית"¹³. הממשלה היא המחליטה אם יש צורך בהקמת ועדת חקירה מעין זו והיא שמגדירה את נושא החקירה. נשיא בית המשפט העליון ממנה את חברי הועדה והדוח נמסר לממשלה המחליטה אלו צעדים לנקוט בעקבות החקירה. לכנסת אין כל סמכות או נגיעה ישירה בענין. כך היו פני הדברים בשלוש ועדות החקירה שהוקמו על פי חוק זה וחקרו את השרפה באל-אקצא, הליגות לכדורגל ונתיבי גפט.

חבר הכנסת היחיד אף הוא חסר ישע בבואו לחקור את המתרחש במשרד מסויים. בתקנון הכנסת אין דבר המחייב שר להמציא מידע אודות משרדו לחבר כנסת. האפשרויות הפורמאליות הנתונות לו כחבר כנסת הן: הצגת שאילתה בכנסת, שיגור מכתב לשר; או טיפוח יחסים לא-פורמאליים עם השר ועובדי המשרד. אין דמיון רב בין השאילתה בכנסת לבין השאילתה בפרלמנט הבריטי. אין בכוח השאילתות בישראל לחייב את הממשלה למסור מידע, לתת הסברים מפורטים או לדון בתלונות אזרחים. אופי שיטת הבחירות איננו בגדר תמריץ לחבר הכנסת היחיד לשמש מתווך בין האזרח למינהל הציבורי. השאילתה אינה יעילה גם מבחינת ההיצע: השרים המשיבים אינם מוסרים לכנסת בדרך כלל מידע שאין הם מעוניינים בפרסומו. השר רשאי גם לסרב להשיב לשאילתה אם התשובה עלולה, לדעתו, לפגוע בענייני המדינה¹⁴. הנוהג של משלוח מכתבים לשרים איננו מקובל ביותר על חברי הכנסת, בעיקר משום שאין בכך משום ריוח פוליטי

¹⁵ Eliahu Harnon, "Evidence Excluded by State Interest," Israel Law Review, vol. 3 No. 3 July 1968, p. 387-415.

¹⁴ תקנון הכנסת, סעיף 41.
¹⁸ חוק ועדות החקירה, 1968.

להגיש לבית המשפט תעודה חתומה ובה חוות דעתם כי פירסום הענין יפגע בבטחון המדינה או ביחסי החוץ שלה. במקרים כגון אלו לא תובא הראיה, אלא אם כן יחליט שופט בית המשפט העליון כי הצורך לגלות את הראיה לשם עשיית צדק עדיף מן העניין שלא לגלותה.

במקרים שאין הראיה נוגעת לנושאי בטחון ויחסי חוץ, יכול השר הנוגע בדבר להגיש לבית המשפט תעודה חתומה ובה חוות דעתו כי פירסום העניין עלול לפגוע באינטרס ציבורי חשוב. גם במקרה זה לא תובא הראיה אלא אם כן יחליט בית המשפט כי הצורך בעשיית צדק עדיף מצורך החשאיות. בשני המקרים יושמעו הנימוקים למגניעת פומביות בדלתיים סגורות והשופט הוא הפוסק מי יהיה נוכח בדיון מוקדם זה.

חוק זה מרחיק לכת אף יותר מהתקדימים האמריקניים בכל הנוגע לריבונותו של בית המשפט להחליט מתי לקיים את הפרייוליגיה של המדינה. השתמעותו של חוק זה חורגת מן הנושא המוגבל של יחסי בתי המשפט והרשות המבצעת. החוק קובע שני עקרונות כלליים חשובים ביותר לעניין החשאיות במשטרים דמוקרטיים: ראשית, לרשות המבצעת אין חזקה על הגדרת האינטרס הציבורי ועל הקביעה מתי יש צורך בחשאיות כדי לשמור אינטרס זה. שנית, החוק מכיר שהדילמה של חשאיות לעומת פומביות נעוצה בניגוד שבין שני אינטרסים ציבוריים כשרים: הזכות — והצורך — בפעולות מסוימות של המינהל הממשלתי.

— מהו היקף הפרייוליגיות של המדינה, ועל אלו נושאים הן חלות?

— מה החוקים והתקנות המגדירים את השימוש בפרייוליגיה של המדינה בבתי המשפט?

— מי מחליט מתי מסמך או ראייה מסוימת לא יובאו לבית המשפט? האם ההחלטה מבוססת על קטגוריות מוגדרות מראש או שמא נקבעת היא לצורך זה על-ידי השר הנוגע? — מהו הנוהל לתביעת קיום הפרייוליגיה של המדינה, ועל מה מסתמכת תביעה כזו? — בידי מי ההכרעה הסופית — בידי השר או השופט?

עד 1968 היה הנוהג בישראל דומה לזה המתבטא בחוק הבריטי מ-1947 (Crown Proceedings Act) בעיקר בנושאי בטחון ומדיניות חוץ. אך נטייתם של כמה שרים להשתמש בפרייוליגיה של המדינה גם בתחומים אחרים לא נתקבלה תמיד על ידי בית המשפט העליון¹⁶. המצב נשאר בלתי ברור עד אשר נתקבל החוק לתיקון דיני הראיות, 1968. התיקון משאיר את ההכרעה הסופית בדבר גילוי ראייה או אי גלויה בידי השופט.

התיקון לחוק קובע כי במקרים שהראיה נוגעת לבטחון או ליחסי חוץ של המדינה, יכולים ראש הממשלה, או שר הבטחון, או שר החוץ,

¹⁶ ר' למשל: "העצני נגד ע. בן גוריון" (1957).

חשבונה של העליה מארצות המזרח

זאב צור

אף שמחצית עולי ארצות המזרח הגיעו בארבע השנים הראשונות לקיום המדינה, הרי קליטתה של עליה זו עוד לא הושלמה. השאלות החברתיות והכלכליות הכרוכות בקליטה זו משמשות עדיין גורם מתסיס, מה גם שהן מובלטות באורח בלתי מאוזן. כי בעוד שמרבים להדגיש את הבעיותיות ואת העומס שבקליטתה של עליה זו, נשכחת כמעט, או בלתי מודעת, תרומתה של עליה זו לבניינה של המדינה. יש צורך איפוא בחשבון כולל ומאוזן יותר לסיכומה של עליה זו, שאף כי הושלמה כאמור בעיקרה, קיים עדיין מאגר מסויים להמשכה ובתוכו כוחות שהם אף למעלה מן הממוצע ההשכלתי של עליה זו. בשים לב לשיעור הגבוה יותר של ריבוי טבעי שבני עליה זו התברכו בו, מן הסתם יישמר עוד שנים רבות משקלם היחסי בקרב הישוב היהודי בארצנו.

ב

העליה מארצות-המזרח היתה גורם קובע בייצובה של המדינה מבחינה דמוגרפית, התיישבותית, אוכלוסית ומקצועית בעשור הראשון לקיומה של המדינה, ומכמה בחינות עודנה מקיימת תפקיד זה גם כיום.

הרוצה לראות את התמונה לאשורה, חובה עליו לזכור את המצב שנתהווה מקץ מלחמת השחרור. הכפרים, הערים והשטחים הגטושים חייבו, מטעמי בטחון ונוכח המאבק המדיני שהתנהל בעולם להחזרת הפליטים הערבים, איכלוסם ויישובם של שטחים אלו תוך התפרסות על פני כל מרחבי המדינה, ובמיוחד על פני האזורים דלילי האוכלוסים שבספר. העליה מארצות המזרח היתה גורם התישבותי בולט באותה תקופה. 164 מושבי עולים, או 62% מכלל הישובים החקלאיים שנוסדו באותו פרק-זמן, העמידו עולי ארצות המזרח, והם כיום כמחצית הישוב החקלאי במדינת ישראל.

אנו עומדים קרוב לסיום תהליך יציאתם של היהודים מארצות ערב והאסלאם. מאה וששים אלף נפש מונים שרידי הקהילות היהודיות בכל ארצות האסלאם — רובם בתורכיה ואיראן. רובם המכריע של היהודים בארצות האסלאם — למעלה משבע מאות אלף מכלל מיליון יהודים בקהילות אלו לפני מלחמת השחרור — עלו לארץ משעת הקמת המדינה. קהילות ישראל במדינות ערב כמעט התחסלו. חלקם שלא עלו לארץ היגרו לארצות אחרות, ובמיוחד (ממדינות המגרב) לצרפת. אנו מגיחים כי רבים מהם אחיותם בצרפת ובארצות אחרות היא רק בבחינת "מקלט-לילה" ואף הם סופם יעלו. עם ריבוי העליה מברית-המועצות והתמעטות מספרם של היהודים יוצאי ארצות האסלאם שעוד לא עלו לישראל, פוחת בשנים האחרונות, מבחינה יחסית ומוחלטת, חלקה של עליה זו בכלל העליה, ואפשר לראות בעליה מארצות המזרח פרק שהושלם בעיקרו.

העולים מארצות אסיה ואפריקה מנו, לפי פרוסומי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 674.6 אלף נפש בסוף 1970. אם נוסיף עליהם את ילידי הארץ שהם בנים לעולים יוצאי ארצות אלו שמנינם הוא 555.6 אלף נפש, הרי מגינם הכולל הוא מיליון ורבע נפש שהם 48% מכלל האוכלוסייה היהודית לסוף 1970.

מספרים אלו זהים כמעט עם מגין עדות המזרח בכלל. שהרי בראשית המדינה מנו עדות המזרח רק עשרה אחוזים למאה מן האוכלוסיה היהודית — רובם מן העדה הספרדית הוותיקה. עם זאת אנו מבחינים בין העליה מארצות המזרח, שהיא נושא מאמרנו, ובין שאלת עדות המזרח בכלל. ייחודה של העדה הספרדית הוותיקה היה תמיד כגוון תרבותי-עדתי, בעוד שהעליה מארצות המזרח לאחר מלחמת השחרור העלתה שלל בעיות חברתיות המיוחדות לה.

34.5% בקרב ילידי אירופה-אמריקה. בגילים עד ארבע-עשרה שנה מעמידים הילדים שהוריהם יוצאי אסיה-אפריקה כ-60% מכלל הילדים שבגילים אלה.

ואף זו: באופן יחסי מועט, כמעט מבוטל, חלקם של היורדים בין עולי ארצות-המזרח, בהשוואה לעולים מארצות אחרות.

העליה מארצות המזרח גם תרמה תרומה חשובה ליישוב המבנה המקצועי והחברתי של האוכלוסיה היהודית על-ידי השתלבותם המאסיבית בעבודה בענפי החקלאות, התעשייה והבניה, ובתהוותו של מעמד הפועלים היהודי במדינה. וכך פועלי התעשייה הם 31.1% מקרב כלל המועסקים יוצאי אסיה ואפריקה, בעוד שבקרב האוכלוסיה היהודית בכללה משקלם הוא 25%, בבניה וחציבה—70.6% לעומת 6.3% במקביל, 8.9% בחקלאות ודייג לעומת 7.7%, ובשירותים—18% לעומת 12.7% במקביל.

אמנם ההרכב המקצועי הולך ומשתנה גם בקרב עולי ארצות המזרח ככל שנמצאים הם יותר זמן בארץ, במגמה דומה לזו של עולי ארצות אחרות, אולם תהליך ההשתנות בקרבם הוא אטי יותר, ואין בכך כדי לפגוע בעובדה היסודית, שהם גורם מכריע ביישוב המבנה המקצועי והחברתי בהיותם רוב מניין בין העובדים בענפי הייצור ובמקצועות הקשורים בעבודה גופנית באוכלוסיה היהודית, ובהיותם בפועל עיקרו של הפרוטו-טריון היהודי במדינה כיום.

אמנם אפשר להידרש לעובדות אלו המציינות את מקומה של העליה מארצות המזרח בארץ גם כתופעות שמקורן בפיגור מבחינת רמת התפתחות וההשכלה. ודאי שמצויה גם בקרב העליה מארצות המזרח, כיחידים, כמו בשכבות אחרות, השאיפה והנטייה לעבור למעמדות ביניים ולעזוב את העבודה הגופנית, ורק תנאי חייהם ורמת השכלתם מעכבים בידם. אולם אין זה משנה את העובדה כי מן הבחינה הלאומית הכללית מצטרפים הדברים הנזכרים לתרומה רבת-משמעות של העליה מארצות המזרח בייצובה של מדינת-ישראל בנקודות התורפה שלה. איכלוסם של השטח

המעבר להתישבות היה תהליך מהפכני בחייהם של עולים אלו, והיקף השינויים שהביא באורח חייהם ודאי לא היה פחות מן התמורה שבאה על מתישבים שעלו מארצות אחרות. ואף שהשתרש בהתישבות היתה רצופה סבל לא מועט, שהרי חסרו הכשרה חקלאית ונסיון בחיי עבודה בכלל, גילו ברובם כושר הסתגלות רב. סיפור התישבותם הוא בסיכומו הישג גדול—לא רק מהבחינה הלאומית של יישוב השטחים הריקים, אלא גם מבחינת ההסתגלות לעבודה, ההתקשרות לאדמה, יצירת חיי קהילה כפרית, וגם מבחינת תרומתם לייצור החקלאי.

העליה מארצות המזרח היתה בפועל הגורם המכריע בהקמתם ואיכלוסם של אזורי הפיתוח והספר, ותרומתה לפיזור האוכלוסיה ניכרת עד היום הזה. יוצאי עליה זו העמידו בתחילת 1968 46.3% מן התושבים במחוז הדרום, 26.8% במחוז הצפון, 23.5% בירושלים, ובמחוז תל-אביב—17.8% בלבד. לעומת זאת, מן האוכלוסיה היהודית בכללה גרו רק 11.7% במחוז הדרום, 9.8% במחוז הצפון, 9.5% בירושלים ובמחוז תל-אביב—34.1%. העליה מארצות המזרח משקלה מכריע בעיירות הפיתוח, והיא חידשה והגדילה את האוכלוסיה בכמה וכמה ערים ישנות או נחשלות בהתפתחותן, כגון צפת, טבריה, עפולה ועוד.

גם מהבחינה הדמוגרפית בולטת תרומתה של העליה מארצות המזרח—לא רק משום משקלה הרב בעליה מאז קמה המדינה, אלא גם בשל שיעורי הריבוי הטבעי הגבוה וההרכב של משפחות מרובות ילדים. מספר הנפשות הממוצע למשפחה באוכלוסיה היהודית הוא 3.5, ובקרב משפחות שעלו מאירופה ואמריקה—2.9, ואילו מספר הנפשות הממוצע בקרב משפחות ילידי אסיה ואפריקה הוא 4.6. בעוד ששיעור המשפחות שיש בהן עד שני ילדים מקרב ילידי אירופה ואמריקה היה ב-1970 47.2%, הרי בקרב ילידי אסיה-אפריקה היו הללו 23.2% בלבד. בה בשעה היה שיעור המשפחות מיוצאי אסיה-אפריקה שמספר הילדים בהן למעלה מארבעה 67.5%, לעומת

לים שבאו באותה תקופה מאירופה, שרידי הגיי-טאות ומחנות הריכוז. ואולם רמת התפתחותם שונה היתה, והודות לסיוע שנסתייעו חלקים מהם על-ידי קרובים ועל-ידי שילומים מגרמניה, הייתה קליטתם מהירה יותר. וכך קיים ועומד הצורך להתגבר על הפיגור היחסי של יוצאי ארצות אסיה ואפריקה — במידה שהזמן לא עשה להעלות את רמתם ולשפר את תנאי חייהם.

יש הרואים את הנחשלות שהביאו עמם עולי ארצות המזרח כמורשת גלויות אלה וכתו-היכר שלהן. מן הראוי לבדוק גושא זה והמשתמע ממנו. יהודי ארצות האסלאם אמנם היו שרויים באזור רים שפיגרו בהתפתחותם הכללית, ולעתים בתנאים של דיכוי והפלייה, ואי אפשר היה שעובדה זו לא תשאיר בהם חותם עמוק. ואף על פי כן עלו היהודים לרוב ברמתם ההשכלתית והמוסרית על עם הרוב. על כל פנים אין לראות בחזיון היסטורי זה של פיגור יחסי עובדה הקובעת גורל לעתיד, אלא רק עילה ודרבן לשינוי נוקב בעיצוב תנאי החיים החדשים ושיטות החינוך של הדור הצעיר.

וזאת לזכור, כי בהבדל מן העליה מאירופה, שהיתה — חוץ מיוצאי המחנות והיציאה ההמונית בשלהי מלחמת העולם השנייה — חלוצית במידה גדולה ורובה צעירים, היתה העליה מארצות המזרח בעיקר בגדר חיסול גלויות וקהילות יהודיות על כל מיגוון האוכלוסיה שבהן. במידה שהיתה בתוכן ברירה כל-עיקר לגבי העליה לארץ, הרי עלו השכבות העניות וגם מוכי הגורל מבחינה זו או אחרת, ואילו לארצות אחרות היגרו, באותם מקרים, העשירים והמשכילים.

יש להניח שאילו זכינו והיתה מתקיימת בשעת עליה המונית של יהודים גם ממזרח-אירופה, והיו עולות העשירות והערים היהודיות על כל אשר בהן, כולל הזקנים והנכים, מוכי הגורל ו- "העולם התחתון" והקבצנים לסוגיהם, כפי שקרה בפועל בעליה מארצות המזרח, היינו עדים גם כאן להופעות קשות של פיגור השכלתי, בערות ועבריינות, כפי שמצאנו בחלקים מיוצאי ארצות המזרח.

חיים הבלתי מאוכלסים וההתיישבות החקלאית בהם, פיזור האוכלוסיה וכן קיומם של כל ענפי המשק והמקצוע על יסוד עבודה עברית — מטרות שהוגדרו בכל תכניות הפיתוח וקוי היסוד של הממשלה, ושהכרת חשיבותן החריפה לאחר מלחמת ששת הימים — בכל אלה בולט חלקם של העולים מארצות המזרח, מה גם שעולי ברית-המועצות וארצות המערב נמשכים במידה רבה לריכוזים העירוניים הגדולים ולמקצועות אקדמיים והקרובים להם.

ב

עד כאן עמדנו בקיצור על תרומותיה של העליה מארצות המזרח למדינה, למשק ולחברה שלנו. מה נתנה המדינה להם?

ראש לכל — ושום דבר לא ישווה לכך — היא גאלה אותם מחיי עבודת, ולעתים אף מכליון, בגלויות ערב, נתנה להם קרקע תחת רגליהם ושמים על ראשם. המדינה גם סייעה וגרמה לא מעט לעליה ברמת חייהם של רוב העולים מארצות המזרח. שהרי רבים מהם עלו לכאן מתנאי חיים של עוני, בערות ונחשלות, אם כי לא מעטים מהם עזבו אחריהם רכוש ונאלצו לשנות תנאי חייהם מיסודם.

אכן אין בנקודת מוצא זו של מצבם הקודם ומידת התקדמותם ביחס אליו כדי להצדיק את הפער הקיים והמתמיד בין רמת חייהם והתפתחותם של חלקים ניכרים בעלייה זו וצאצאיה לבין יוצאי ארצות אחרות. טובת המדינה ועתיד העם — ולא רק הזכות הנובעת מתרומתם של עולי המזרח לביצור המדינה — מחייבים לצמצם בהקדם את הפער הזה. ובעזרת העם היהודי ניתן הדבר להשיגו.

אכן יש להזכיר את תנאי המצוקה והמחסור ששררו בעשור הראשון לקיום המדינה, היא התקופה שבה עלו רוב העולים מארצות המזרח. קליתם בתם בהכרח היתה קליטה במעברות ובפחונים, אגב אבטלה ועבודות דחק, ומתוך פיגור חמור של שירותי השיכון, הסעד, החינוך והבריאות. אמנם כמותם נקלטו בתנאים רעים אלה גם העו-

על-יסודיים, וקשה עוד יותר היא העובדה, שהם הרוב בקרב 130 אלף התלמידים בבתי הספר הי-סודיים שהוגדרו כטעוני טיפוח, ושמונים למאה בין אלה שאינם לומדים כלל במסגרת לימודים סדירים בגילים 14-17 שנה.

רמת ההשכלה והחינוך יוצרת מעגל-קסמים ליוצאי ארצות המזרח. שכן, בתנאים של מצוקה וצפיפות בדויר, של הורים מחוסרי השכלה וסבי-בה משפחתית ושכונתית מפגרת, קלושים סיכוייו של הדור הצעיר להתקדמות בהשכלה ובחינוך. ובמציאות כזו הסיכויים לשיפור רמת החיים אף הם מועטים. כלומר, לפנינו תהליך חוזר ומתמיד של עוני ופיגור.

הצביון העדתי של העליה מארצות המזרח יש בו צד חיוב וצד שלילה. מצד החיוב הוא מביא עמו ערכי תרבות וגוני ייחוד, שמן הראוי לשמור ולקיים אותם בתוך תהליך המיזוג החברתי הכל-לי. צדו השלילי הוא בסכנת החפיפה בין הפער החברתי לבין הבדלי המוצא העדתי. הגורל המשו-תף ולחץ האויבים המשותפים הם מעין ערובה לליכוד הסופי, אבל אל נא גשליך יתבנו על תנאי חוץ שיעשו את מלאכתנו. עתיד העם כולו, וגם חלקה של העליה מארצות המזרח בבנין המדינה, מחייבים למאמצי גישור מוגברים מצד המדינה והחברה הישראלית כולה.

המאבקים הציבוריים על השפעתם של יוצאי ארצות המזרח מתעוותים במידה מסויימת מפאת נסיונות לצמצם את הבעיה לסמלים של ייצוג או להפכה לשאלה עדתית כללית. אמנם עולי אר-צות המזרח כלולים בעדות המזרח והם רובה של עדה זו, אך אין שאלת קליטתם החברתית וזה לעצמה עם שאלת העדה "הספרדית" וייצוגה ב-הנהגת המדינה ומוסדות השלטון.

העדה הספרדית מושרשת מדורי דורות ביישוב היהודי בארץ ושאלת ייצוגה בהנהגה השלטונית והפוליטית אינה שונה במהותה משאלת ייצוגם הפוליטי של שכבות וחוגים אחרים. העליה ה-שניה והעליות החלוציות שבאו אחריה היטו את החיים הציבוריים ביישוב היהודי ממסגרותיהם הדתיות והעדתיות המסורתיות למרכוזים של בנין

בארצות ערב והאסלאם בושש תהליך ההתקד-מות התרבותית, ואפילו אם פה ושם עלו היהו-דים בהתפתחותם על עם הרוב, הרי בדרך כלל מפגרים הם הרבה אחרי רמת השכלתם והתפת-חותם של יוצאי ארצות מזרח אירופה. פיגור זה מחייב אותנו למאמצים מיוחדים וליצירת תנאים נוחים במיוחד לקליטתם וחינוכם של יוצאי אר-צות המזרח לעומת חלקים אחרים של האוכלוסיה שהגורל האיר להם פנים יותר. העובדה כי הם נשאו במידה רבה את עול בניין המדינה על שכ-מם בתקופת המצוקה מצדיקה קביעת אמת-מידה מיוחדת לתנאי הכשרתם, ובמיוחד בתחום החי-נוך, ההשכלה, הדיור והמקצוע.

מן הראוי לשקוד על צמצום הפער המוצא בי-טויו בעובדה, שרק 7.9% מיוצאי ארצות המזרח הם במקצועות חפשיים וטכניים לעומת 16.4% באוכלוסיה היהודית בכללה, 11.1% בפקידות ובמינהל לעומת 18.8% כנ"ל, וכן יש להקטין את יתרונם היחסי של יוצאי המזרח בשירותים ובעבודות ציבוריות ובכמה ענפים אחרים בכל-כלה. ודאי שיש צורך במאמצים מיוחדים לשם הטבת תנאי הדיור, אולם המוקד לפעילות לטווח ארוך היא שאלת החינוך.

הועדה שהוקמה על-ידי ראש-הממשלה לבדי-קת מצב הנוער במצוקה קבעה זה לא כבר במימ-צאיה, כי 39% מהילדים במדינה הם בני משפ-חות של ארבעה ילדים ויותר ובהן לא סיים ראש המשפחה בית-ספר יסודי; כ-26% מהילדים גרים בתנאי צפיפות של שלוש נפשות ויותר לחדר, ומחצית הילדים מתגוררים אף בצפיפות של אר-בע נפשות ויותר לחדר; רבע מכל הילדים חיים ברמת צריכה של עוני וסף עוני. רובם המכריע של ילדים אלה הם מיוצאי ארצות המזרח. תנאים סוציאליים אלה הם בעיקר שגורמים לכך, כי בעוד שעולי ארצות המזרח הם 50% מתלמידי בתי-הספר היסודיים, הם רק 16-18% ממסיימי תיכון ורק 2-3% בקרב בוגרי האוניברסיטאות.

אפשר חמור מן הפיגור היחסי של יוצאי אר-צות המזרח בלימודים אוניברסיטאיים (רק 14% מהסטודנטים) הוא פיגורם היחסי בבתי הספר ה-

בייצוגם של יוצאי ארצות המזרח במישור ההסתדרותי והמוניציפאלי, ועדיין מועטת במישור הפרלמנטרי. אולם מדאיג יותר מזה הוא פיגורם היחסי בעמדות ההשפעה במשק, בחינוך, במינהל, בצבא, ומקור הדבר ודאי אינו בהפלייה. וגם כאן יש מקום לגישה דינאמית יותר לשם הכשרת התמורה הנדרשת.

סיכומה של העליה מארצות המזרח בתקופת המדינה רחוק מן השלילה. המרכז ראייתו בהתחלות שמהן הגענו עד-הלום, ימצא התקדמות עצומה בכל התחומים. ואולם למען עתיד החברה הישראלית חלילה לנו להעלים עין אף לרגע מן הדרך הארוכה והקשה אשר עוד לפנינו.

העצמאות היהודית הקשורים בהגנה, בהתישבות, ביצירת משק חדש, בעבודה העברית ובתרבות העברית. מכאן באו התמורות הגדולות בייצוג עוד בימי המנדט הבריטי והן התגבשו באורח בולט עם הקמת המדינה. התפתחות זו מצאה ביטוייה לא רק מבחינה מדינית אלא גם מבחינה אישית. מנהיגות המדינה גוייסה מקרב הכוחות שעמדו ליד ההגנה בתקופת המאבק על הקמתה. מבחינה זו אין ייצוגם של העולים מארצות אירופה והמערב שעלו לאחר הקמת המדינה עולה במשקלו על יוצאי ארצות המזרח. המצב הולך ומשתנה עם כניסתו של דור ילידי הארץ לעמדות הייצוג וההנהגה. וכאן יש התקדמות ניכרת

ההרכב העדתי של המנהיגות במוסדות הממלכתיים והמקומיים

שבח וייס

חשיבותה של הבחנה אך לא יותר³. מגמת דברינו היא לאמוד את היקף ההשתתפות של מי שאינם אשכנזים בממשלה, בכנסת, בשלטון המקומי וב-הסתדרות, תוך שימוש בהבחנה זאת.

בממשלה ובכנסת

אין אצלנו חלוקה פורמאלית של הממשלה לקבינט מצומצם (יהיה כינויו מה שיהיה) וממשלה רחבה, כדי שנוכל להבחין בין שרים בכירים לזוטרים. ואולם מקובל על חוקרי המשטר הישר-אלי, ועל הבקיאים בתהליכי עיצוב המדיניות, כי בה במידה שראש הממשלה ושרי הבטחון, החוץ והאוצר הם שרים בכירים, הרי שרי המש-טרה, הדואר, הסעד או הבריאות, אינם באותה דרגה. העדר ההבחנה על-ידי הסדר חוקתי פור-מאלי איננו מקרי. לכאורה אין פגיעה בדרגת השוויון והחברות, ההירארכיה אינה רשמית ואינה מובלטת, אך למעשה היא מתחדדת מאד בקצה העליון.

כמובן, יש מקרים ששר אשר אינו מחזיק בתיק "מרכזי" משתייך, מטעם זה או אחר, לחוג הפנימי או לקבוצת הבכירים. ממעמדם של פ. ספיר, בימים שהיה שר בלי תיק, ז. ארון, שר החינוך המנוח, ג. מאיר, כשהיתה שרת העבודה, ומעמדם של י. גלילי וי. ש. שפירא כיום אתה למד על אפשרות

צעדים אחדים — שקולים ולא שקולים — שקד-מו לבחירת הנשיא הרביעי העלו מחדש את שאלת הייצוג הפוליטי של מי שאינם אשכנזים. דעת הקהל הועסקה בבעיית מיוזג העדות, כפי שהוא צריך להעשות באמצעות המערכת הפוליטית, ובמיוחד במשרות הפוליטיות שמערכת זו מקצה. כוונתנו כאן לנתח את הייצוג לפי המשתנה העדתי בכהונות הפוליטיות במדינה. ידיעת העובדות בתחום רגיש זה חשובה במיוחד לנוכח שלל הדעות שהושמעו, רבות מהן ללא בסיס עובדתי מספיק.

מקובלת ההנחה, שריבוי הנציגים הלא-אשכנזים בכנסת או בכל מוסד שלטוני אחר הוא סימן ליתר אינטגרציה חברתית, או לפחות להתרחבות השי-תוף בין העדות. מחקרים העוסקים בתחום זה רואים את הכנסת כמקשה אחת ואת הממשלה כמקשה אחת, ואינם מבחינים בין שרים בכירים לשרים זוטרים או בין "יושבי הספסלים הקדמיים" ליושבי "הספסלים האחוריים" בכנסת¹. העדר הבחנה כזאת בניתוח תהליכי האינטגרציה בשל-טון המקומי, למשל, היה מביא ליחס אחדי מצד החוקרים לראשות השלטון המקומי בתל-אביב, בקרית מוצקין או בנתיבות². לעתים נזכרת

¹ הבחנה כזאת אינה מצויה בחוק, ראה חוק יסודי, הממשלה, ס"ח, תשכ"ח, עמוד 226, וכן דברי הסבר להצעת החוק ב ה"ח 702, תשכ"ו, עמוד 160. A. Brichta, "The Social and Political Characteristics of Members of the Seventh Knesset" in A. Arian (ed.) The Elections in Israel—1969: Jerusalem Academic Press—1972, pp. 109-131; B. Akzin, "The Knesset" International Social Science Journal, Vol. 13 (1961), pp. 567-582; B. Akzin, "Israel: The Knesset" in pp. Decisions and Decision Makers in the Modern State (Unesco 1967). pp. 138-155; L.G. Seligman, Leadership in

a New Nation: Political Development in Israel: New-York, Atterton Press, 1969:

א. בריכטה, "השינויים בהרכב הכנסת השביעית", מדינה וממשל, סתיו תשל"ב—1971, כרך א', חוברת 2, עמודים 150—153.

³ M. M. Chudnowski, "Legislative Recruitment Proportional Representation in Israel: A Model and a Case-Study, Midwest Journal of Political Science, Vol. 14 (May, 1970).

ביחוד אם הוא בעל אופי רפרונטאיבי, משתנה מעמדו לפי משקלו האישי של זנושא בו.⁶ לעומת זה סגני יושב-ראש הכנסת, שהם בצירופם "נשי-אות הכנסת", אינם בעלי השפעה המשווה להם חשיבות שלטונית, אף שבמסגרת הפרלמנטרית יש להם כמובן מעמד מסויים.⁷

יושבי-ראש הוועדות הקבועות בכנסת הם בלי ספק בעלי מעמד בכיר בחיים הפרלמנטריים. בדרך כלל יש מיתאם בין חשיבותה של ועדה לבין זו של היושב-ראש שלה. ברי שמעמדו של יושב-ראש ועדת החוץ והבטחון, או יושב-ראש ועדת הכספים, חשוב ממעמדו של יושב-ראש ועדת השירותים.⁸ אך יתכן שיושב-ראש ועדה חשובה פחות יצליח להפכה לוועדה בעלת משקל, או לפחות לעשות את תפקידו למשמעותי יותר. גם ועדה צדדית יש שתעלה לדרגה מרכזית אם מודמן לה נרשא שדעת-הקהל מעוניינת בו.⁹

ועדת החוץ והבטחון, ועדת הכספים, ולעתים גם ועדת חוקה חוק ומשפט, הן משום תחום עיסוקן ואופי דיוניהן, הוועדות החשובות ביותר בכנסת. לוועדת החוץ והבטחון מובא לעתים חומר סודי; ועדת הכספים יש לה סמכויות אוטונומיות לא מבוטלות בתחום הפיסקאלי, והשפעה של ממש על חלוקת התקציב, והיא המאשרת את תקציב הבטחון בשלוש הקריאות;¹⁰ וכן הרמה המקצועית והמהות הקונסטיטוציונית של עבודת ועדת חוקה חוק ומשפט — כל אלה מקנים לוועדות אלה מעמד בראש ועדות הכנסת, ועובדה זו משפיעה בהכרח על מעמדם של יושבי ראש ועדות אלה.

של הימנות עם הקבוצה הקובעת גם ללא החזקת תיק מרכזי.

גם בין סגני שרים יש מקום להבחין.¹¹ אינו דומה משקלו הממשי בתהליך קביעת המדיניות, של סגן-שר הממונה על משרד שהשר שלו מחזיק בתיק נוסף, והוא ארצל לסגן מסמכויותיו, לסגן-שר המשמש במשרד לא מרכזי, שהשר שלו חולש בנקל על בעיותיו ואינו נוהג להפקיד סמכויות ביד סגנו. ואינו דומה, כמובן, מעמדו של סגן שר הדתות למעמדו של סגן שר הבטחון בימי ד. בן-גוריון. דוגמאות אלה אינן מכוונות, כמובן, לאפ-שרות, שסגנות שר, הנראית לכאורה כבלתי חסרה בה בשל אי-מרכזיותו של אותו משרד, נעשית רבת משמעות בעיני הסקטור המעוניין מאד בתחום טיפולו של אותו משרד. כך למשל סגנות שר החקלאות היא בעלת חשיבות חיונית בעיני הסקטור הטיבוצי או המושבי, כפי שהתיק עצמו חשוב להם יותר מכל. באותה מידה יכולה סגנות שר החינוך להיות חשובה עד מאד לנציג הסקטור של החינוך הממלכתי הדתי (מפד"ל) או החינוך העצמאי (אגו"י, או פאג"י). לפיכך ננקוט שיטת הבחנה גמישה, המביאה בחשבון את כל אותם הקריטריונים שעל פיהם נוכל לשער, בדרגת הסתברות גבוהה ככל האפשר, את מידת חשיבותו של סוג סגנות מסויים במערכת העצמה הפוליטית במדינת ישראל.

מעמדו של יושב-ראש הכנסת, בבחינה קונסטיטוציונית, הוא מעמד מרכזי בחיים הפרלמנטריים. גם העובדה שהוא ממלא-מקום נשיא המדינה משווה חשיבות למשרה זאת. וכמו בכל תפקיד,

⁶ בימי שפרינצק היתה קרנו הציבורית רמה. מאו חלה ירידה מסוימת.

⁷ א. צידון, בית הנבחרים, עמודים 71-88.

⁸ שם, עמודים 247-276.

⁹ זה מה שאירע לוועדת הכלכלה, בעת הדיונים על הפרשיות של "אוטוקרס" בקיץ 1972.

¹⁰ תקנון הכנסת: הוצ' המדפיס הממשלתי, ירושלים 1965, עמודים 28-30; עמוד 56; סעיף 102 בתקנון הכנסת (עמוד 35) והחלטה מ"ס 83 בענייני נוהל (עמוד 56).

⁴ י. דרור, "הממשלה לאחר האיחוד", אות, שנה ב' חוברת 5, מארס 1968, עמ' 61-64; וראה גם חיבורו של ב. אקצין, "המבנה האירגוני של משרד הממשלה": נחני אירגון ומינהל, כרך 6, פברואר 1960, עמ' 83-; ש. וייס, "שאלת הריאורגניזציה במבנה הממשלה": "הדרך", גליון מס' 3, פברואר 1971, עמודים 23-25.

⁵ עד כמה אין הנחה פורמאלית ראה א. צידון, בית הנבחרים: הוצאת אחיאסף, מהדורה שישית, תל-אביב, 1971, עמודים 315-316.

נבחן עתה את הנציגים הלא אשכנזים על פי והפרלמנטריות הנראות לנו מרכזיות יותר, וגם החלוקה ליושבי החזית ויושבי הספסלים האחר-אותן נבחן על-פי סדרי עדיפות כפי שתוארו ריים, על ידי שנוודד את המשרות האַכסקוטיביות קודם.

לוח 1: שרים ויושבי הספסלים הקדמיים" בכנסת השביעית על-פי שייכות עדתית ואתנית (במספרים מוחלטים ובאחוזים)

תפקידים	מס' כולל	מוצא אשכנזי		מוצא לא אשכנזי		מיעוטים	
		מספרים	אחוזים	מספרים	אחוזים	מספרים	אחוזים
שרים בכירים ¹	7	7	100%	0	0	0	0
שרים אחרים ¹	11	9	81,8%	2	18,2	0	0
סגני שרים	9	6	66,6	1	11,1	2	22,2
יושבי-ראש הכנסת ²	1	1	100%	0	0	0	0
סגני יושבי-ראש הכנסת	9	5	55,5	0	33,3	1	11,1
יושבי-ראש הוועדת העיקריות ³	3	3	100%	0	0	0	0
יושבי-ראש הוועדות האחרות	6	4	66,7	2	33,3	0	0
חברי ועדת הכספים	19	17	89,5	2	10,5	0	0
חברי ועדת החוץ והבטחון	19	17	89,5	2	10,5	0	0
חברי ועדת חוקה חוק ומשפט	19	17	89,5	2	10,5	0	0

¹ חברי הממשלה, החל מיום 1.9.1970, אחרי פירוק ממשלת הליכוד הלאומי.
² ר. ברקת, עד מותו בסוף קייץ 1972. במקומו בא י. ישעיהו. מבחינת הייצוג העדתי נהפכו היוצרות, כי ישעיהו המובן העדה התימנית.
³ יושבי-ראש ועדות הכספים, חוץ ובטחון וועדת חוקה חוק ומשפט.

יש להבחין חמש דרגות חשיבות, מבחינת המעמד וההשפעה על תהליך קביעת המדיניות:
 א. שרים בכירים.
 ב. שרים אחרים.
 ג. בעלי מעמד יציג ניכר, כגון יושבי-ראש הכנסת.
 ד. משרות אַכסקוטיביות ופרלמנטריות, שנוש-איהן יכולים להיות מעורבים, במידה כלשהי, בתהליך קביעת המדיניות: סגני שרים; יושבי ראש הוועדות העיקריות, וחברי הוועדות העיקריות.
 ה. אחרים.
 אם נקבץ את נתוני לוח 1 על-פי החלוקה לחמש הקבוצות הנזכרות, תתקבל התמונה הבאה:

לוח 2: שרים, ויושבי הספסלים הקדמיים" בכנסת השביעית על-פי שייכות עדתית ואתנית (באחוזים ובמספרים מוחלטים)

קבוצה	מספר כולל	אשכנזים		לא אשכנזים		מיעוטים	
		מספר	אחוז	מספר	אחוז	מספר	אחוז
א'	7	7	100%	0	0	0	0
ב'	11	9	81,8	2	13,2	0	0
ג'	1	1	100%	0	0	0	0
ד'	69	60	85%	7	12,1	2	2,9
ה'	15	9	60%	5	28,9	1	11,1

המסורת של שילוב שר או שניים מקרב הלא-אשכנזים בממשלה נקבעה ונשתרשה מימי הממ-שלה הזמנית (כשנמסר התפקיד של שר המשטרה לב. שטרית). העובדה ששרים מקרב הלא אשכנזים מתמנים על-ידי ראש הממשלה, וכמעט תמיד לאל השתתפות המוסדות המפלגתיים ומקרב מי שאינם מייצגים קבוצות קונקרטיות, היא משמעותית מאד. ב. שיטרית, א. ששון, הרב טולידאנו, בעבר, וש. הלל, ואפילו י. ישעיהו, כיום, נחשבים לכאורה למייצגים את מי שאינם אשכנזים במוסדות השל-טון, אך הם בעיקר, מסמלים את העדות האלה. שכן תהליך גיוסם של השרים מבטיח מידה של תלות במגייס ולא בקבוצה שהוא מייצג לכאורה. (ואולי זו הסיבה שרובם מגויסים שלא מקרב חברי הכנסת).

השלטון המקומי

עם גבור העלייה בשנותיה הראשונות של המ-דינה החריף הפער בין חלקם של בני עדות הלא-אשכנזיות באוכלוסיה לבין ייצוגם במוסדות הפו-ליטיים. בארצות התפוצה אפשר היה לכל עדה שתקים לה מוסדות קהילתיים משלה, ואילו במדי-נת ישראל, לפחות במוסדות השלטוניים, כמעט שאין הפרדה על בסיס של מוצא. לפיכך אנו עדים למאבק פוליטי, אם גלוי ואם סמוי, על ייצוג שיהיה מתאים יותר לשיעור כוחן העובדתי של העדות באוכלוסיה. המאבק, הגם שהוא מתרחש בין יוצאי ארצות שונות, הוא למעשה בין הנמנים עם האשכנזים ובין העדות הספרדיות והמזרחיות, כשפעולתם של עסקגי העדות מכוונת לשיבוץ יותר ויותר מאנשיהם ברשימות המועמדים. אכן במישור הלוקאלי מתאפשרת גיעות פוליטית ניכ-רת. העובדה שמניעת גיעות כזאת במסגרת המפל-גות הקיימות עלולה להצמיח רשימות מתחרות על בסיס מקומי-עדתי אף היא גורמת למפלגות לשבץ ברשימותיהן מועמדים רבים שלא מקרב האשכנ-זים. לפיכך יש עלייה בולטת בחלקם של הנבחרים המקומיים בני עדות המזרח. ב-1955 היו הללו 23% מכלל הנבחרים, וב-1965 הגיעו ל-43%. אף על פי כן יש משמעות לעובדה, כי בערים

מנתוני לוח 2 אנו למדים כי ככל שהתפקיד חשוב יותר, מועט יותר מספר יוצאי העדות הלא אשכנזיות והקבוצות האתניות (לא יהודים) המח-זיקים בו.

אם נשתמש בקריטריון של יבשות-מוצא, הרי אחד השרים שאינם אשכנזים נמנה עם יוצאי אירופה (הוא יוצא בולגריה), ונמצא שחלקם של יוצאי אסיה ואפריקה בקרב נושאי המשרות העיק-ריות מועט עוד יותר.

בייצוג במוסדות שלטוניים יש להבחין בין ייצוג הנותן כבוד למיוצגים ובין ייצוג שיש עמו זיקה, בדרגה זו או אחרת, לתהליך קביעת המדיניות, וממילא להשפעה על מערכת העצמה החברתית והמדינית. מבחינה זו הייצוג הלא אשכנזי בממ-שלה ובכנסת מועט הוא בהרבה ממה שמקובל היה להניח, ופחות משמעותי מן הייצוג בשלטון המקומי, אשר משום-מה נחשב חשוב פחות בעיני הלא אשכנזים עצמם, כפי שאמנם אין הוא זוכה למעמד הראוי לו גם בקרב החוקרים¹¹. השלטון המקומי, שלפחות שניים מנציגיו נכנסו לכנסת השביעית, "בנה" כמה פוליטיקאים שתפסו מקומם בקרב יושבי הספסלים הקדמיים (מ. בן-פורת, חבר ועדת החוץ והבטחון, וי. יפרת, מרכז סיעת העבודה בכנסת). ועוד: ב"צ חלפון היום, כמו א. אוזן בכנסת השישית, שהוא נציג המושבים, נכנס מיד לבחירתו לכנסת לכהונת סגן שר החקלאות. נמצא שהחדירה לתפקידים שלטוניים ופרלמנט-ריים בכירים מצליחה דוקא "מלמטה", ומבחינה זו אין חילוק אם המדובר בעיירת פיתוח או בתנועת המושבים. לעומת זאת, שאר בני העדות הלא אשכנזיות הנכנסים לכנסת בהשראת מרכזי המפ-לגות, נמנעו או מנהיגיהן, זוכים למשרות של ייצוג בעיקר, שהן משמעותיות פחות מבחינה שלטונית ומבחינת אפשרות ההשפעה על תהליך קביעת המדיניות.

¹¹ ש. וייס, טיפולוגיה של הנבחרים הלוקאליים ושאלת היציבות בשלטון המקומי בישראל: הוצאת אקד-מון, ירושלים, 1970, עמודים 62-92.

השלטת. אם לרוב אין עדיין עסקני העדות הלא-אשכנזיות נמנים עם החוג "הפנימי" במישור הלא-אומי, הרי בחלק ניכר מן הרשויות המקומיות יש בידם עמדות-מפתח והם שייכים לעילית החברתית במקום.

אכן, בעיקרו של דבר, עצם השתתפותם בתהליכים הפוליטיים ובעיקר במערכות הבחירות, הפכה את העולים ובעיקר את בני עדות המזרח לגורם שיש לחזר עליו. בשלבי קליטתם הראשונים התקשו רבים מן העולים בהבחנה בין שלטון מקומי למרכזי, ודבר זה הביא לידי השפעת גומלין בין השגותיהם על השלטון המקומי לבין הערכותיהם את השלטון המרכזי. מפלגות השלטון החשיבו את המגע עם נציגי העולים, ודבר זה הגביר חשיבותן של העמדות המקומיות.

בהקשר זה יש חשיבות מסויימת לרשימות המקומיות-העדתיות מכאן ולתופעות פיצול ההצבעה מכאן. במישור המקומי מצליחות לפעמים רשימות שאינן לפי המתכונת המפלגתית, וכן אנו מוצאים לעתים פיצול ההצבעה בין הכנסת והרשות המקומית — כ"עונש" או כ"פרס" לאנשים או מפלגות הפועלים במקום. דבר זה מרתיע את המפלגות מהקלת ראש ברצונו של המקום. אגב תהליך השינוי הגובר של עולים ושל בני עדות המזרח בשלטון המקומי הופיעו במקומות רבים, תחת המנהיגים השתולים, מנהיגים מבני המקום מקרב קבוצות העולים גופן. תהליך הבחירה לכהונות אלו (ראש הרשות, סגני וחברי ההנהלה), וכן ההכרה כי דרכם אל דרגי השלטון הלאומי עדיין זרועה מכשולים שונים, הביאו חלק מטובי הכוחות בקרב העולים, ובעיקר מקרב בני עדות הלא-אשכנזיות, להתמסר לשלטון המקומי. עובדה זו מסבירה את רמתם הגבוהה באופן יחסי של רבים מתופסי הכהונות הללו.

במוסדות ההסתדרות

כל העוסק במעמד המפלגות בישראל בכלל, ובגיוס אנשים לכהונות ארציות ומקומיות, יידרש בהכרח למקומה המיוחד של הסתדרות העובדים הכללית בתחומים אלה. ההסתדרות היא גורם חב-

הותיקות, הגדולות והבינוניות, שבהן יושבים כ-60% מן האוכלוסיה, רק כ-20% מן הנבחרים שאינם מקרב האשכנזים הם בני עדות המזרח. חשובה מידת שיוורם של לא-אשכנזים בעמדות אֶכְסֶקוּטִיבִּיּוֹת, בתפקידי סגנים וראשי מועצות. אם בין 1950 ל-1955 נמנו רק 11% מראשי הרשויות עם בני עדות המזרח, הרי אחרי 1965 הם כ-37%. ב-1969 נמנו 59 ראשי רשויות עם יוצאי ארצות אירופה, 27 עם יוצאי אסיה ואפריקה, ואילו 21 הם ילידי הארץ, שכמחציתם בניגוד לאבות יוצאי אסיה ואפריקה. נמצא שחלקם הנכבד של בני עדות לא-אשכנזיות בשלטון המקומי נעשה תופעת קבע במציאות הפוליטית שלנו.

וכאו חשובה ביותר ההבחנה בין תפקיד של נבחר, שיש בו בדרך כלל משום מענה למאויים בתחום עצם הייצוג, לבין תפקיד של ראש רשות שהוא תפקיד שלטוני ביצועי, שיש עמו עצמה פוליטית מרובה יותר. בחירתו של ראש רשות במדינת ישראל אינה פרי הכרעה מקומית גמורה (במפלגת העבודה וב"חירות" במפורש, ובמפלגות אחרות באופן סמלי, יש צורך באישורו של מרכז המפלגה על המקום הראשון ברשימת המועמדים). עובדה זו, בצד מעמדו של ראש הרשות בהיירא-כיה החברתית המקומית, גורמת, שחלק מראשי הרשויות הללו ניתקים בעקבות בחירתם מענייני עדתם הצרים ונעשים — בעיני השלטונות, בעיני הציבור לשכבותיו ובעיני עצמם — שליחי אוכלוסיית המקום כולה.

אחד האתגרים החשובים לחברה הישראלית נובע מעצם אופייה ההטרוגני. ככל שההבדלים והניגודים בין הקבוצות האשכנזיות לשאינן אשכנזיות מתאזנים על-ידי רגשות חזקים של זהות גורל והזדהות לאומית, הבולטים ביחוד בשעות חירום ומלחמה, הרי ההבדלים ברמת החינוך, ההכנסה, המבנה התעסוקתי וההווי המסורתי, קיימים ועומדים, ועמם המתחים הכרוכים בהטרוגניות על בסיס עדתי. השפעה מרסנת ומאזנת יש איפוא לעובדה, שלפחות במישור הלוקאלי יש התמוגגות ממשית של העולים והלא-אשכנזים בקבוצה

כאן בשכבה המנהלת את המפעלים המשקיים למיניהם ואת קופות הגמל, אלא בקבוצה הנבחרת המשמשת במשרות פוליטיות מובהקות. בועדה המרכזת עשרים חברים.

חמשה חברים בועדה המרכזת, כלומר 25%, נמנים עם בני העדות הלא אשכנזיות. שבעה מבין חברי הועדה המרכזת היו למטה מבני ארבעים בראשית כהונתה של הועדה הנוכחית. אם נצרף אליהם את ארבעת החברים שהיו למטה מגיל חמישים, נקבל קבוצה של אחד-עשר חברים, שהם 55% מן הועדה המרכזת שהיו אנשים צעירים יחסית בעת כניסתם למוסד כה חשוב. מבחינה זו בולטת הועדה המרכזת בצעירותה לעומת מוסדות שלטוניים דומים במדינה. שלושה מבין הצעירים ביותר הם לא-אשכנזים, והם 60% מבין חברי הועדה שאינם אשכנזים. תופעה דומה ראינו ב-שלטון המקומי, למשל. כך 56% מבין נבחרים השלטון המקומי בערי עולים ובערי פיתוח, בשנת 1965, היו בני 20-30¹². שניים מהם באו ממוסדות ההסתדרות במקום. כשנעמוד על גילם של מזכירי מועצות הפועלים ניזקק שוב לבעית הצירוף של גיל נמוך וארץ-מוצא באסיה או באפריקה.

לעומת זאת רק שלושה מבין עשרים חברי הועדה המרכזת עלו לארץ אחר מלחמת השחרור, והם 15% בלבד. 90% מקרב חברי הועדה המרכזת יש להם השכלה תיכונית או גבוהה יותר, אך רק 20% השלימו חוק לימודיהם הגבוהים. מאלפת העובדה כי 100% בחברי הועדה המרכזת שאינם אשכנזים הם בעלי השכלה על-תיכונית ו-60% מהם בעלי השכלה גבוהה גמורה. וגם 60% מכלל בעלי השכלה הגבוהה הגמורה בועדה המרכזת הם לא אשכנזים. אמנם כל דיון שעניינו השכלתם הפורמאלית של עסקני ציבור אצלנו יש לסייג בכך שפרטים אלו אינם כוללים תוספת השכלה לא-פורמאלית, רחבה לעיתים, שרכשו רבים מהם.

רתי מרכזי אצלנו, והיא גוף פוליטי מובהק, וציר מרכזי לפעילות המפלגות בישראל. ואף זו: מוסדות ההסתדרות הם מקור-גיוס עיקרי למועמדים לשלטון המקומי ואף לכהונות לאומיות. אכן עם הקמת המדינה היו מוסדות ההסתדרות מקור-גיוס עיקרי לכהונות אלו. מבחינה זו אפשר ללמוד מעסקני ההסתדרות משהו על הפוליטיקאים הע-תידים לתפוס עמדות מרכזיות במישור המקומי ואולי גם במישור הארצי. כל חברי הועדה המרכזת ומזכירי מועצות הפועלים שימשו תחילה במשרות מפלגתיות או הסתדרותיות בשכר, אם סמוך לבחירתם ואם זמן מסויים לפני כן. לחברות בועדה המרכזת או לכהונת מזכיר מועצת פועלים מגיע איפוא אדם במסלול מפלגתי או הסתדרותי ארוך למדי.

אם הועדה המרכזת היא בבחינת ממשלת ההסתדרות, הרי מועצות הפועלים הן הרשויות המקומיות שלה. נעמוד על מאפייני הגיל, ההשכלה, ארצות-המוצא והותק בארץ של חברי הועדה המרכזת ומזכירי מועצות הפועלים כיום. לא נעסוק

לוח 3: חברי הועדה המרכזת; החלוקה לפי מוצא עדתי; גיל; ותק בארץ; והשכלה פורמלית (במספרים מוחלטים)

מוצא עדתי	אשכנזי	15
	לא אשכנזי	5
גיל	למעלה מ-30	7
	למעלה מ-40	4
	למעלה מ-50	6
	למעלה מ-60	3
ותק בארץ	לפני הקמת המדינה	12
	אחרי הקמת המדינה	3
	יליד הארץ	5
השכלה פורמאלית	יסודית ועל-יסודית ולא ידוע	2
	תיכונית	8
	על-תיכונית	5
השכלה פורמאלית	גבוהה	4
	תורנית	1
ס"ה		20

¹² ש. וייס, טיפולוגיה של הנבחרים הלוקאליים ושאלת היציבות בשלטון המקומי בישראל: אקדמון, ירושלים 1970.

בלבד¹⁶, מהם ישובים עירוניים מובהקים ומהם כפריים למחצה, ותיקים וחדשים. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה נוהגת לסווג את הישובים לאחת-עשרה קבוצות בהביאה בחשבון את גודל הישוב, מעמדו המוניציפאלי אחוזו המועסקים בחקלאות וויתקו. אנו ניזקק לכמה קריטריונים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אך נסתפק בחלוקה לחמש קבוצות¹⁷.

קבוצה 1: שלוש הערים הגדולות. ירושלים, תל-אביב וחיפה, ערים שאוכלוסיהן מאתים אלף ויותר, הן מרכזים עירוניים לכל דבר: ירושלים, הבירה; חיפה, המרכז העירוני הגדול ביותר באזור הצפון ועיר נמל ותעשייה חשובה; ותל-אביב, המטרופולין ובה המרכזים המסחריים, התעשייניים, הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים. בין שלוש הערים הגדולות לבין הערים הבינוניות והקטנות עומדת רמת-גן, ותושביה יותר ממאה אלף. רמת גן לא הוכנסה לקבוצה זו מן הטעמים הבאים: א) אמנם אוכלוסיתה יותר ממאה אלף אך גם הקטנה בשלוש הערים הגדולות, ירושלים, גדולה פי שניים ממנה, ואילו ערים כפתח-תקוה, חולון ובאר-שבע, אף שלא עלו על 100,000, מתקרבות למספר זה. ב) שלוש הערים הגדולות זוכות למעמד מיוחד במערכת הבחירות עצמה.

¹⁶ הנתונים מתייחסים לסוף 1965. המקור: רשימת היישובים, אוכלוסייתם וסמליהם. פרסום טכני מ"ס 23; הוצאת ל.מ.ס. ירושלים תשכ"ו.

¹⁷ החלוקה לקבוצות היא זו: קבוצה 1: ירושלים, תל-אביב-יפו, חיפה. קבוצה 2: בני ברק, גבעתיים, הרצליה, חדרה, חולון, כפר סבא, נתניה, פתח תקוה, ראשון לציון, רחובות, רמת גן, באר יעקב, בנימינה, גדרה, הוד השרון, זכרון יעקב, פרדס חנה, קדימה, רמת השרון, רעננה. קבוצה 3: 4: ג. עדה, יבנאל, ראש פינה. קבוצה 5: אילת, אבן יהודה, גן יבנה, כפר יונה, תלה מונד. קבוצה 6: אשקלון, באר שבע, בת ים, טבריה, לוד, נהריה, עכו, צפת, רמלה, אור יהודה, אור עקיבא, אזור, אפקים, אשדוד, בית שאן, בית שמש, דימונה, חצור, יבנה, ירוחם, יקבעם, מגדל העמק, מעלות תרשיחא, נס ציונה, נצרת עילית, עיר יורטאל עפולה, קרית אונו, קרית גת, קרית מלאכי, קרית שמונה, ראש העין, שדרות, מצפה רמון.

רובם הם בעלי "השכלה תנועתית" לא מבוטלת ונסיזון ציבורי (ולעתים גם פובליציסטי) רב¹⁸.

בליטותה של הקבוצה הלא-אשכנזית בקרב בעלי ההשכלה הגבוהה והגבוהה יחסית שבקרב הפוליטיקאים מתמיהה במבט ראשון, אך מובנת למדי. אנשים אלה לרוב אינם יכולים להצביע על זיקות מפלגתיות עמוקות וותק עשיר, ומכאן שעו-לה כאן משקלם של הישגי ההשכלה, אשר באוירה החלוצית של שנות העשרים והשלושים לא היו נחשבים ביותר, ביחוד מצדם הפורמאלי.

מזכירי מועצות הפועלים¹⁴. מועצות הפועלים הן כאמור התא המוניציפאלי החשוב של ההסתדרות הכללית, וכור-מחצבתם של רוב העסקנים המקומיים של מפלגות הפועלים. מזכיר מועצת פועלים הוא בדרך כלל "איש מספר שניים" בשלטון המקומי, ולעתים הוא כשורה לראש הרשות. אלא שכאן יש להבחין בין מועצת פועלים בעיר גדולה למועצת פועלים בעיר בינונית או קטנה. מזכיר מועצת פועלים בעיר גדולה, ובמיוחד בחיפה, שיש בה מועצה מחוזית הכוללת גם את ערי הסביבה, הוא עסקן פוליטי בקנה-מידה ארצי, בעוד שמזכיר מועצת פועלים בנתיבות או כפר יונה, למשל, איננו אלא עסקן פוליטי מקומי גרידא¹⁵.

לפיכך נחלק, לצורך הדיון במאפייני מזכירי מועצות הפועלים, את היישובים לקבוצות.

חלוקה לקבוצות יישוב

נעיין כאמור במזכירי מועצות פועלים ברשויות בעלות מעמד "עירייה" ו"מועצה מקומית", החל בתל אביב, הגדולה בערי ישראל, בעלת 392,000 תושבים, וכלה בקרית חרושת שיש בה 260 תושב

¹⁴ B. Akzin, "The Knesset": International Social Science Journal. Vol. 13, No. 4, 1961. p. 572.

¹⁴ על פי רשימה של מחלקת האירגון בועד הפועל, כוללת 67 מועצות פועלים ו-10 מועצות מישנה. (1972)

¹⁵ למרעצת פועלי חיפה סמוכות גם ק. טבעון; עתלית; קרית ים; רכסים; קריית אתא; נשר; ק. ביאליק וק. מוצקין.

זה 2²¹. הדבר המאפיין קבוצה זו הוא היותה חסרה גרעין של מנהיגות מקומית ותיקה, ומשום כך היא קרקע גידול למנהיגות מקומית חדשה לגמרי, השונה מן המנהיגות הותיקה מבחינת המוטיוואציה העיקרית, מקורות הגיוס, הגיל, המור-צא העדתי וסגנון הפעילות.

ביישובים הותיקים של קבוצה זו, ששולבו בה שיעור של ילדי חוץ-לארץ מקרב העולים החדשים היושבים בהם, עלול להתקיים ביתר שאת המעבר ממנהיגות ותיקה למנהיגות מקומית מקרב העולים והעדות הלא אשכנזיות.

יישובי קבוצה זו, יותר מאחרים, תלויים הם במרכזי העצמה במישור המפלגתי, ואף לדבר זה השפעה רבה על אופי המנהיגות שבה. גם מיגוון התפקידים הכלכליים והחברתיים בערים וביישובים עירוניים אלה יהיה שונה מקבוצות היישוב האחרות. קבוצת יישובים זו ביחוד היא מקום קליטה לעולים מזרמי העלייה שלאחר 1954. בדי-קת המנהיגות המקומית מבחינת הותק תראה באיזו מידה גויסו עסקנים מוניציפאליים מקרב עולים אלה, היושבים בארץ עשר שנים ופחות.

למרות חלוקה זו, שלפיה ארבע קבוצות יישור-בים הן ותיקות בעיקרן, והקבוצה השישית חדשה, יש להזהר מחד-משמעותו של ההבדל ביניהן, וזאת משני טעמים לפחות: (א) חלקם של העולים החדשים גבוה בכל היישובים (כ-60% בממוצע); (ב) העלייה וההגירה הפנימית יכולים לשנות את היחס בין הותיקים לעולים החדשים. שינוי כזה יצריך העברת ישוב מקבוצה לקבוצה. ביישובים הנמצאים בגבולי הקבוצות עלול תהליך זה להתרחש תוך זמן קצר. ועתה למאפיינים של מזכירי מועצות הפועלים.

חדשים", ראה סדרת פרסומים טכניים מס' 23, ל.מ.ס. שתכ"ו, ירושלים. הנתונים בדבר הרכב האוכלוסייה הם משלב א' של מפקד האוכלוסים 1961, ראה ספר היישובים חלק 3: ל.מ.ס. פרסום מס' 12, ירושלים 1963. ייתכנו שינויים מסויימים עד היום, וזאת בעיקר בשל העלייה וההגירה הפנימית האופיינית לחלק מיישובי קבוצה זו.

²¹ חוץ מבאר שבע, החורגת מפאת גודלה מן הממוצע של קבוצה זו.

קבוצה 2: ערים בינוניות ותיקות. עם קבוצה זו נמנים היישובים העירוניים שנוסדו לפני הקמת המדינה ושהם בעלי מעמד של "עיר-ריה". בערים אלה נכללים יישובים שיש בהם מ-20,000 ועד 100,000, וכן רמת-גן שמספר תושביה עולה על 100,000; וכן נמנים עמה יישובים עירוניים, בעלי מעמד "מועצה מקומית", המונים בין 5,000 ל-20,000 נפש, והם נוסדו לפני הקמת המדינה. פחות ממחצית האוכלוסיה ביישובים אלה עוסקת בחקלאות.

קבוצה 3: כפרים ותיקים גדולים. עם קבוצה זו נמנים יישובים כפריים שהוקמו לפני קום המדינה ואוכלוסייתם יותר מאלפיים.

קבוצה 4: כפרים ותיקים קטנים. כאן קבוצה לא מבוטלת של יישובים שיש להם מעמד "מועצה מקומית", אף שבחלקם הם בעלי אופי חקלאי מובהק, וביניהם שלושה יישובים כפריים מובהקים בעלי אופי שיתופי ובעלי צורות אירגוניות של אגודה או אגודה שיתופית. אוכלוסייתם מונה פחות מאלפיים נפש והם נוסדו לפני קום המדינה.

קבוצה 5: יישובים עירוניים ו-כפריים חדשים. עם קבוצה זו נמנים כל היישובים החדשים בעלי מעמד עיריה או מועצה מקומית, ונכללות בה כל "עירות העולים" ו"עירות הפיתוח". אחדים מן היישובים הללו נוסדו לפני קום המדינה, אך יותר מ-80% מתושביהם עלו לארץ אחרי 1948.¹⁸ כן צורפו לקבוצה זו ערים ותיקות שבהן היה יישוב יהודי מועט לפני קום המדינה, ונהפכו לערים יהודיות רק עם אכלוסי-על-ידי העולים אחרי 1948.¹⁹ כן צורפו לכאן יישובי עולים שצבינום חקלאי והם בעלי מעמד "מועצה מקומית". בקבוצת יישובים זו נע שיעור הותיקים בין 16.5% (נס ציונה) ל-1% (ראש העין).²⁰ הבדלי הגודל בקבוצה זו אמנם ניכרים, אך בדרך כלל אינם גדולים מהבדלי הגודל בקבו-

¹⁸ כמו נהריה; נס ציונה; בת ים; קריית אונו.

¹⁹ כמו צפת או טבריה.

²⁰ נבטטה השיטה של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שסיווגה 44 היישובים של קבוצה 6 כ"יישובים

לוח 4: חלוקת מזכירי מועצות פועלים לפי קבוצות יישוב, ארץ מוצא, והשתייכות עדתית
(במספרים מוחלטים)

ס"ה	3. אשכנזים				2. ישראל		1. לא אשכנזים							קבוצת יישוב	
	נ	מ	ל	כ	י	ט	ה	ז	ו	ה	ד	ג	ב		א
3	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
20	1	1	4	9	—	—	2	—	—	—	—	1	1	1	2
4	—	1	—	—	—	1	1	—	—	—	—	1	—	—	3
5	—	1	1	—	—	—	1	—	—	1	—	1	—	—	4
34	1	4	—	1	2	1	3	1	2	2	1	12	3	1	5
66	2	7	5	13	2	2	7	1	2	3	1	15	4	2	ס"ה

לא אשכנזים (1) א-ח: א. לוב; ב. עיראק; ג. מארוקו; ד. תוניס; ה. תימן; ו. תורכיה; ז. מצרים; ח. לא ידוע. ישראל (2) ט-י: ט. לא אשכנזי; י. אשכנזי. אשכנזים (3) כ-נ: כ. פולין; ל. רוסיה; מ. רומניה; נ. גרמניה.

ראשי רשויות. בולט במיוחד חלקם הגדול של יוצאי מארוקו, והם כרבע בין מזכירי מועצות הפועלים — עובדה מעניינת ומאלפת כשלעצמה²².

Lester G. Seligman, *Leadership in a New Nation*: Atherton Press 1964, p. 17; Walter Zenner, "Ambivalence and Self Image Among Oriental Jews in Israel." *Jewish Journal of Sociology*, Vol. 5, No. 2, pp. 214-223, A. Katz and A. Zloczower, "Ethnic Continuity in an Israeli Town": *Human Relations*. Vol. 14, No. 4, 1961, p. 296. מ. בן פורת, "דרכים חדשות למיוג גלויות": מבט חדש מס' 18.1.67.72.

Alex Weingrod, *Israel—Group Relations in a*

מנתוני לוח 4 אנו למדים כי 73 מבין 66 מזכירי המועצות נמנים עם העדות הלא אשכנזיות ורק 29 הם אשכנזים, כלומר שיותר מ-56% מהם הם מיוצאי ארצות אסיה ואפריקה או ילידי הארץ שהם בנים ליוצאי ארצות אלה.

בדומה לראשי הרשויות המקומיות מקיימת בשלוש הערים הגדולות הקבוצה האשכנזית הו-תיקה את שלטונה גם במועצות הפועלים, ובמידה מסויימת גם בקבוצת יישוב מס' 2, אך מקרב מזכירי מועצות הפועלים בערי עולים ופיתוח, למשל, הרי 26 מבין 34 מזכירים אינם אשכנזים והם כ-76%, הרבה יותר מאשר בכהונות של

לוח 5: חלוקת מזכירי מועצות לפי קבוצות יישוב וקבוצות גיל
(במספרים מוחלטים)

ס"ה	למעלה מ-60	למעלה מ-50	למעלה מ-40	למעלה מ-30	למעלה מ-20	קבוצת יישוב
3	—	—	—	—	—	1
18	3	5	6	4	—	2
4	—	3	1	—	—	3
5	1	1	—	2	—	4
33	—	1	7	19	6	5
63	4	13	14	26	6	ס"ה

הצבאי), העמקת תודעתו החברתית עקב השתייכותו לתנועת גורר (בעיקר הנוער העובד), כל העיקרי בין משפחתו (או קבוצתו הרחבה יותר) לבין השלטונות. צעירים שהתלבטו בפעילותם אלה הפכו לעתים קרובות את הצעיר למתווך נשלחו מטעם תנועתם לקורסים וסמינרים, דבר שהגביר את זיקותיהם הפוליטיות. והיו מהם שנקשרו למוסדות תנועתם, ובאמצעות מוסדות ההסתדרות שובצו בעבודות תנועתיות שונות. ההשכלה הפרמאלית כאן בדרך כלל נמוכה למדי. אמנם גם בקרב מזכירי המועצות יש מי שקנה השכלה לא פורמאלית במוסדות השתלמות ובקורסים תנועתיים שונים. לפיכך מעטים ציינו את השכלתם הפורמאלית: 18 מבין 66.

לוח 6: חלוקת מזכירי מועצות פועלים לפי מידת ההשכלה הפורמאלית (במספרים מוחלטים)

מקצועית (לא תיכונית)	יסודית על-יסודות	תיכונית על-תיכונית	גבוהה	לא ידוע	ס"ר
4	2	12	5	1	18
66					

מיים ועם רשויות השלטון המרכזי עוררו אותם לפעילות פוליטית שבעקבותיה התמוטטו המבנים המסורתיים, נחלת עברם. בתהליכים אלו של מודרניזציה יש חשיבות מיוחדת דווקא לזיקת העולים ונבחריהם למסגרות המפלגתיות הכלל-ארציות. אמנם גם במסגרת המפלגות הללו מתמחה פעולתם לעתים קרובות בשתדלנות ופוליטיקת חצר מן הסוג הישן, אך ביישובים גדולים יותר גדל הסיכוי שייסחפו לסגנון מודרני יותר. עצם השתייכותם למסגרת ארצית רחבה, כגון המפלגה ומוסדותיה המרכזיים, היא משקל-נגד לזיקתם לקבוצתם המצומצמת. המוסדות הנבחרים של השלטון המקומי משמשים אפוא, יחד עם יתר המוסדות המקומיים, המחוזיים והכלל-ארציים, כר לגידול טיפוס חדש של מנהיגים מקרב העולים החדשים, ויוצאי ארצות אסיה ואפריקה בפרט.²³

46 מבין מזכירי מועצות הפועלים היו למטה מגיל חמישים בעת כניסתם לתפקיד בקדנציה זו, 32 מהם, שהם 50%, היו למטה מגיל ארבעים. לפנינו צירוף נסיבות הקשור כנראה בצורת העלייה ותהליך הקליטה. חלק מן המנהיגות המסורתית לא הגיע לארץ, וחלקה לא הגיע לעירות פיתוח אלא בחר לשבת בערים הגדולות ובשוליים. קצתה (בעיקר הרבנים) נקלטה במועצות הדתיות, וקצתה מן הסתם אבדה השפעתה משום שינוי המעמד הכלכלי או החברתי. במקרים רבים הפכו הצעירים למפרנסים העיקריים של משפחה-תיהם, בעוד שמפרנסי אתמול נעשו "תלויים". קלות ההסתגלות היחסית של הצעיר, ידיעתו את השפה העברית (שנרכשה בעיקר במסגרת השירות

באופן כללי יכולים אנו לומר כי התת-מערכת ההסתדרותית היא הפתוחה ביותר לעולים, למי שאינם אשכנזים ולאנשים צעירים. כללו של דבר, מעשה שיוזרום של העולים, וב-עיקר של יוצאי ארצות החסרות תרבות מודרנית, הוא מעשה חברתי והינוכי רב. בבואם לכאן, הבי-או עמם הללו את האוריינטאציות והמבנים המסורתיים, ובגדרם של אלה היו באוירה של זיקות אישיות. מגעיהם הגוברים עם האירגונים המקור-

New-Society: Pall Mall Press—London 1964, p. 33; Nadav Safran, *The U.S. and Israel*: Harvard University Press, 1963. p. 102

רבקה בר יוסף, "המרוקאים: רקע הבעייה": מולד 113, יולי 1959, עמ' 247-251.

א. שוראקי "עם אחד": היום, 3.3.67; ש.מ. אייזנ-שטדט, "עליה והגירה": מתוך הספר, המבנה בימי קדם ועד ימינו אנו: ירושלים תש"ו; וכן Raphael Patai, *Israel Between East and West*. Philadelphia 1953, Chapter 10, The Cultural Crisis, 4, The Moroccan "Peril"

²³ ש"נ אייזנשטדט, פרקים בניתוח תהליכי המודרניזציה. ירושלים: אקדמון תשכ"ו, עמחים 161-160.

טרוצקי ותפקיד היחיד בהיסטוריה

יוסף נדבה

שאינן טרוצקי מבקש לזלזל בחשיבותם של אישים הפועלים בזירה המדינית, ובייחוד המהפכנית, אלא שלדעתו אין רישומם ניכר אלא כדי "שרי-טות". "במדיניות, ובייחוד במדיניות מהפכנית", הוא כותב, "ממלאים בני-סמך מוכרים, ששמו-תיהם גישימים בפי העם, תפקיד חשוב מאוד, פעמים תפקיד עצום, ועם זאת לא מכריע. בסיכומו של דבר נחרץ גורלה של הסמכות האישית בתוקף תהליכים עמוקים יותר המתחוללים בקרב ההמונים"⁵. הגורמים האובייקטיביים של ההיסטוריה — הם הקובעים; כוחות אדירים הם שאינן לעמוד בפניהם, דינם כדין מכבש המבקיע לו דרך בלא כל התנגדות. בפני תופעה "דורסנית" כזאת מיטשטשים ממילא תחומי ה"אישיות". תפקידי ה"גיבורים" מוכתבים מכוח התפתחותה של הדרמה ההיסטורית, וההבדלים שבדרך-המשחק, שאינם נוגעים לגופי הלכות, אלא לפרשנות בלבד, הם, בסופו של דבר, בגדר דקדוקי-עניות. בלחץ המאורעות אין מנהיגי ההמונים עוסקים אלא בניסוח דרישותיהם כלפי ההיסטוריה בהתאם לתנאי הזמן. אין בכוחה של האישיות לשנות שינוי של ממש את המהלך ההיסטורי; לכל היותר יש לאל ידה להחישו או להאיטו במקצת, ואם מבחין מישוהו בחותם האישיות על מאורע מסויים, הרי זה אמור בחותם קלוש בלבד הטבוע במהלך היצוגי.

לדעת טרוצקי היתה המהפכה הבולשביסטית בלתי-נמנעת. מפריך הוא את טענת אלה הסבורים, כי בשל הצאר ניקולאי השני, השליט החלש, הנתון להשפעת אשתו והמשמש כלי-שרת בידי ראספוטין, חרבה רוסיה הקיסרית. לא אופיו של הצאר היה לו לשלטון הקיים לרועץ. ואילו גם האריך ימים הצאר החזק שקדם לו, אלכסנדר השלישי, והוסיף לשלוט, לא היתה בעיית רוסיה

"ארבעים ושתיים שנה נלחמתי תחת דגל ה-מארכסיזם", כותב ליאון טרוצקי בצוואתו. "אמות כמהפכן פרולטרי, מארכסיסט, נאמן למאטריאליזם הדיאלקטי"¹.

ממילא מובן, שגם ההשקפה ההיסטורית של המארכסיזם היתה מקובלת עליו, זו שרואה את חזות-הכל בדטרמיניזם החברתי ודוחה את עקרון-היסוד של האסכולה הסובייקטיביסטית, שתומאס קארלייל היה שופרה הראשי בפולחן-גיבורים שלו². כל מאורעות העולם וכל התמורות בחברה האנושית נראו לו לטרוצקי באספקלריה של "מלחמת המעמדות". "תהליך כלכלי" זה מתמיד הוא ובלתי-נמנע; רישומו ניכר בכל, כי הוא העיקר בכל מסכת החיים, בעוד שהשפעת היחיד, ה"אישיות", אינה אלא שולית וטפלה לו. לבעיה זו של תפקיד היחיד בהיסטוריה נזקק טרוצקי ברוב כתביו, אך שלא כגיבורג פליכאנוב³ לא הקדיש לה מחקר מיוחד. בייחוד דן הוא בה מכל צדדיה בספרו הקלאסי "תולדות המהפכה הרוסית" על פני יריעה רחבה של קורות רוסיה בעבר ובהווה ובניתוח מעמיק של "ראשי המדברים" בה. בראש הסולם החברתי המחולל תמורות מעמד הוא את ההמונים. הללו הם נושאי היעוד של הכוחות האדירים של ההיסטוריה. "אמנם בלא הארגון המדריך עלול מרצם של ההמונים להתנדף כאדים שלא נאצרו בתיבת-הבוכנה. אף-על-פי-כן, הרי מה שמגיע דברים אינה הבוכנה או התיבה, כי אם האדים"⁴. מובן,

¹ *Trotsky's Diary in Exile, 1935*, New York, 1963, p. 163.

² *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History*. בעברית "על גיבורים, עבודת גיבורים" וכו' תרגום א. י. אינהורן, הוצ' שטיבל תרע"ט.

³ קוופרוסו או רולי ליצ'נוסטי ו-היסטוריה, הוצאת "אוגיז", מוסקבה, 1948.

⁴ *The History of the Russian Revolution*, London, 1967, vol. i, p. 17.

תרגומו האנגלי המצויין של מאכס איסטמאן.

⁵ מויא ז'יון (חיי), ברלין, 1930, חלק ב', עמ' 230.

שניה בשללם לגמרי את חשיבותו של היחיד. "הללו היו מוכנים במפורש לשכוח, כי אנשים עושים היסטוריה, ואשר על כן אי אפשר שלא תהיינה פעולות היחידים חשובות בהיסטוריה, והכריזו על היחיד כאילו הוא "כמות מבוטלת". להלכה אין הדעת סובלת קיצוניות זו יותר מן הקיצוניות שהגיעו אליה הסובייקטיביסטים הנלהבים יותר... נגיע אל ההשקפה הנכונה רק כשיעלה בידנו לאחד את נקודות האמת הטמונות בשני המתנות ולעשות מהן סינתזה"⁸. בעלי האסכולה הדט-רמיניסטית מסתמכים על עדותו של ביסמארק, שאמר באחד מנאומיו ברייכסטאג (16 באפריל 1869): "מגוימים בדרך כלל בדבר השפעתו על המאורעות שהפקתי מהם תועלת, אך הרי איש לא יעלה על דעתו לדרוש ממני כי אעשה היסטוריה. אין בכוחי לעשות זאת אפילו יחד אתכם". עם זאת טוען פליכאנוב לחשיבותן של פעולות ביסמארק, כעדות עצמו, "כמכשיר פשוט של ההתפתחות ההיסטורית". משיג הוא רק על המדינאי הפרוסי שסבור היה, כי המאורעות מתחוללים מאליהם ולא עמד על מקורם ומניעם. חסרון זה בא פליכאנוב להשלים: כל פעולת יחיד מותנית בתנאים הסוציאליים. "אופיו של היחיד הינו 'גורם' בהתפתחות החברתית רק במידה קטנה, בזמן ועד כמה שהיחסים החברתיים מניחים לו להיות כזה"⁹. יחסים חברתיים אלה נקבעים בסופו של דבר על-פי כוחות הייצור; הזיקה הכלכלית היא המעצבת את מיבנה החברה.

כל הנזקקים לבעיית היחיד בהיסטוריה מתעכבים גם על המקריות שבמאורעות, ואף פליכאנוב דן באריכות באישים הקשורים במהפכה הצרפתית. מה היה דין המאורעות אילמלא מתמיראבו בקדחת שלא-בעיתו, ואילו נהרג רובספייר בדרך מקרה מלבנה ששמטה מבניין קודם שהנהיג את משטר הטירור, ואילו נורה נפוליאון למוות בטרם הפליג למסעותיו הצבאיים המזהירים? בעניינים אלה פסק פליכאנוב לשיטתו:

באה על פתרונה. השוואה נוקבת עורך טרוצקי בין הצאר האחרון לבית רומאנוב לבין לואי הששה-עשר, מלך צרפת, וצ'ארלס הראשון, מלך אנגליה. המהפכות בשלוש המדינות היו גזורות בתוקף הנסיבות ההיסטוריות שלא היה מנוס מהן. בשלושת המקרים עוצבו השליטים בידי התנאים החברתיים. ב-1917 היתה רוסיה "בשלה" למהפכה, וממילא לא היה בכוחו של שום אדם לעצור בעד ה"מבול" המתפרץ:

במרוצת שלושת-רבעי המאה — אם נתחיל את המניין ברפורמה של אלכסנדר השני — התפתח מאבק של כוחות היסטוריים, פעמים במהתרת ופעמים בגלוי, החשובים לאין-ערוך מסגולותיהם האישיות של הצארים למיניהם, וסופם שהביאו לידי מיגור המלוכה. רק במסגרת ההיסטורית של תהליך זה יש בידך להקצות מקום לצארים כיחידים, לאופיים, ל'ביוראפיות' שלהם... (הצאר) הוא תמיד הסוכן המוכתר של המעמדות המיוחסים המעצבים את החברה בדמותם. כל עוד לא השלימו מעמדות אלה את שליחותם מוסיפה המלוכה להיות חזקה ובוטחת בעצמה... ואולם שונה המצב לחלוטין כאשר, בסופו של דבר, שמשה של החברה הישנה שוקעת. לעת הזאת משתנים המעמדות המיוחסים ממעצבי החיים הלאומיים לגידול טפילי... ניקולאי הוא החוליה האחרונה בשרשרת שושלתית. אבותיו הקרובים... הניחו לו קיסרות שרובה בתוהו-ובוהו שכבר נשאה ברחמה את המהפכה הבשלה, ואם אמנם נשארה הברירה בידו, הרי זה רק לגבי הדרכים השונות המוליכות לחורבן.⁶

המושג "חוליה בשרשרת" שאול מקונטרסו של פליכאנוב שנכתב בשנת 1898, ובדרך כלל מקבל טרוצקי כמעט בלא סייג את הנחותיו של "אבי המארכסיזם הרוסי". כאשר מבקש פליכאנוב לקבוע את מהות פעולותיו של היחיד שוקל הוא את הדבר מבחינת היותן "חוליה בלתי-נמנעת בשרשרת מאורעות בלתי-נמנעים"⁷. מובן שהוא דוחה את האסכולה הסובייקטיביסטית, אך סבור הוא עם זאת, כי חסידי האסכולה היריבה — הדטרמיניסטית סוציאליט — אחזו בקיצוניות

⁶ The History of the Russian Revolution, vol. i, p. 106.

⁷ קונטרסו או רולי וכו', עמ' 6.

⁸ שם, עמ' 14.

⁹ שם, עמ' 27.

פרנס על הציבור, הרי הוא כאביר שבאבירים" (ר"ה כ"ה, ע"ב). "אדם גדול גדול הוא לא משום שסגולותיו האישיות מעצבות מאורעות היסטוריים גדולים בקווי-אופי אינדיבידואליים, אלא משום שהוא ניהן בסגולות המכשירות אותו ביותר לשמש את הצרכים החברתיים הגדולים בזמנו, — צרכים שנולדו כתוצאה של גורמים כלליים ומי-חדים... (האדם הגדול) הוא גיבור לא מבחינה זו שיש בכוחו לעכב או לשנות את מהלכם הטבעי של הדברים, אלא מבחינה זו שפעולותיו הן הביטוי המודע והחפשי של המהלך הבלתי-נמנע והבלתי-מודע הזה"¹². מסקנתו היא שהיחיד המחונן יכול רק לשנות קווי-אופי מסויימים ושוליים של המאורעות, אבל לא את מגמתם הכללית, כי כן "הם (היחידים) עצמם הם תולדה של מגמה זו"¹³.

פליכאנוב היה עקיב במשנתו, מה שאין כן טרופקי, שאולי אף לא היה יכול להיות עקיב משום עצם טבע אישיותו ומשום חלקו במהפכה. פליכאנוב היה ביסודו הוגה-דעות והשקיף על המאורעות מנקודת-תצפית מרוחקת למדי; בפ-רוץ מהפכת 1917 עמד מן הצד, מה שאין כן טרופקי, שהיה מראשי מחולליה ומעורב בה מב-חינה רעיונית ומעשית כאחד. אמנם בהקדמה לספרו "תולדות המהפכה הרוסית" טוען טרופקי לאובייקטיביות ומדבר על עצמו בגוף שלישי, ואולם אין הוא מצליח להתרומם על סביבתו; כיון שירד ממרומי האולימפוס והחל מתעסק ב"שפיר ושליה", ככל מהפכן פעלתן, הרי הוא מגלה קנ-אות סובייקטיבית מובהקת. בשעת העשייה אין אדם מסוגל להיעקר מבית-היוצר שלו וממילא מיטשטשים בעיניו גבולות ה"קרוב" וה"רחוק".

יתירה מזו: ייחודו האישי, עצם היותו משכמו ומעלה, קירבוהו בלי-משים למחנהו האידיאולוגי של קארלייל. "הרושם האישי שנתרשמתני בעק-בות פגישותי עם טרופקי ב-1931", כותב גיאורג לוקאץ, "עורר בי את ההכרה שכיחיד גוטה

הצרכים החברתיים שהביאו לידי המהפכה הצרפ-תית חרצו את גורלה. אפשר שאילו האריך מיראבו ימים היה מציל את המלוכה לזמן-מה, אך לא לאורך ימים, כי התנאים הכלכליים הם שהכתיבו את רצון העם להנהגת רפובליקה. הוא הדין ברובספייר: אילו הקדים למות היה אדם אחר בא במקומו, ואפילו היה פחות מוכשר ממנו, לא היה מהלך המאורעות משתנה; לכל היותר היה בא הקץ למשטר האימים לא בטרימידור, אלא חדשים מספר קודם לכן או אחרי כן. זאת ניתן לומר גם על נפוליאון. לא גאוניותו הצבאית של הקורסיקני היא שקבעה את דרך המאורעות, כי אם נסיבות הזמן. אילמלא הוא היו גנרלים צרפתים אחרים לוחמים את מלחמות ארצם. הת-קופה היא היוצרת את גיבוריה, ואכן, לדברי פלי-כאנוב, היו בצרפת של אז גנרלים לרוב; יתירה מזו: דומה היה, כי מלכתחילה הועידה ההיסטור-ייה את התפקיד הזה לגנרל ז'ובר; נפוליאון הוזכר רק אחריו, ואילו נהרג הוא כז'ובר לפניו, היו מן הסתם תלמידי-ההיסטוריה בדורות שלאחרי-כן משגנים שם גנרל אחר. בעלי הכשרונות הגדו-לים צצים באופק כשהשעה צריכה להם. — פרי התנאים החברתיים הם וממלאי שליחות נחוצה לשעתה. משעלה בידי הבורגנות הצרפתית לחסל את האריסטוקראטיה נכספה בראש וראשונה לה-חזיר את הסדר על כנו, ולשם כך היתה דרושה, כדברי סיאָס, "חרב טובה"¹⁰. כל גנרל שהוא היה יכול לשמש בתפקיד זה, ו"הרפובליקה ה-צרפתית היתה יוצאת מן המלחמות שעשתה באותו פרק זמן כשידה על העליונה משום שחיי-ליה היו מעולים לאין-ערוך משאר החיילים ב-אירופה"¹¹.

דוגל הוא אפוא פליכאנוב בהנחה, כי כל אדם יש לו תמורה, ומבחינה זו היה סומך בוודאי על אותו מאמר תלמודי מפורסם: "יפתח בדורו כש-מואל בדורו, ללמדך שאפילו קל שבקלים ונתמנה

¹⁰ "כל עוד אדם הוא אדם", כותב קארלייל, "יש צורך באיזה קרמוול או נפוליאון כדי לשים קץ לסאג-קילוטיוזם". — (קארלייל, כ"ל).

¹¹ ק ופרוסו או רולי וכו' עמ' 31-32.

¹² שם, עמ' 40-41.

¹³ שם, עמ' 36.

חותיו של טרוצקי, אך בולטת במיוחד זו המש- תקפת בכתביו משנות השלושים. לזכותו הגדולה ייאמר, כי איש-חזון היה טרוצקי בניתוח המצב המדיני בגרמניה ערב עלייתו של היטלר לשלטון. בעינו הריאליסטית חזה מה עלול לקרות כמה שנים לפני שניצנץ הדבר במוחם של רוב מדינאי אירופה, וכולו נזעק לעורר את דעת-הקהל בגר- מניה ובברית-המועצות וכן במחנה השמאל לעמוד בפרץ ולמנוע את עליית הנאציזם. בשנים 1931 ו-1932 קרא בלי הרף למגהיגי המפלגה הקומוניסטית והמפלגות הסוציאליסטיות בגר- מניה להתאחד וליצור חזית מלוכדת נגד התיט- לריזם. מתוך שהכיר במציאות האנטאוגוניזם בתוך מחנה השמאל לא הציע אחדות רעיונית, אלא טאקטי בלבד; ליכוד השורות היה צריך להיות מכון לא כלפי פנים, אלא כלפי חוץ, תוך היערכות לקראת מלחמת אזרחים ודאית. טרוצקי הועיד גם ל"צבא האדום" תפקיד רב- משמעות שהיה בו כדי להרתיע את היטלר ולסייע לחזית השמאל בגרמניה: הוא הציע לסטאלין להכריז על גיוס הצבא — לא לשם מלחמה, אלא לשם איום בלבד. ואולם לעצותיו ולקריאותיו לא שעו. מן הקרמלין הכריזו עליו שהוא "מחרחר- מלחמה" ונזח היה לו לסטאלין להמשיך במדיניותו הנפסדת שביקשה להניח להיטלר לעלות לשלטון כדי שיסתאב, כפי המצופה, תוך זמן קצר...

בצדק מעיר הוק, כי מדבריו של טרוצקי משת- מעת המסקנה, ש"אילו נמצאה בגרמניה אישיות בעלת שיעור קומה שהיתה מסוגלת לאחד את השמאל ולפייס את המרכז, אפשר שהיטלר לעולם לא היה נעשה קנצלר", והרי בכך יש משום הודאה, כי "כאשר ישנה אלטרנטיבה אמי- תית עשויה נוכחותו הפעילה של אדם גדול להיות מכרעת"¹⁸. הוזה אומר, כי פעמים האישיות היא

הוא לפולחן האישיות' אף יותר מסטאלין"¹⁴. היירותו ובטחונו העצמי המופרו, הכרת ערך עצמו, הזלזול בזולת ותחושת יעדו ההיסטורי, — כל אלה הפקיעוהו מזירת ה"שיגרה" ומכלל "בני- התמותה" השכיחים. מארכס אהב את ההמונים, טרוצקי ראה בהם אובייקט, מנוף להשתמש בו להטבעת חותמו על דברי ימי עולם. עוד בצעי- רתו הבחין בו בטרוצקי המנהיג הבונדאי ולאדי- מיר מדם את סימני הגיבור נושא-היעוד: "טרוצקי הוא איש האני, בעוד שמפיו של לנין לא שמעת את המלה 'אני מעולם'¹⁵. בהשוותה את טרוצקי ללנין כותבת אנג'ליקה באלאבאנוב, מי שהיתה בשעתו מזכירת האינטרנציונל השלישי ומקורבת לצמרת השלטון הקומוניסטי, כי "הוא (טרוצקי) שירת את המהפכה באותה מידת התמכ- רות (כלנין), אבל הוא רצה שכל פעולה משלו וכל מחשבה ממחשבותיו תהיינה טבועות בחותמו האישי... דומה היה, כי הוא מסתכל תמיד בראי ההיסטוריה ומשתוקק בלי הרף לגלות מה המקום, התהילה וההערצה שיהיו שמורים לו בה"¹⁶. אנאטולי או. לונאצ'ארסקי, הקומיסר הראשון לענייני תרבות, כותב אף הוא באותה נימה: "טרוצקי מוקיר מאוד את תפקידו ההיסטורי ויהא מוכן אל נכון להעלות כל קרבן אישי, בלא להו- ציא מכלל זה את הקרבן הגדול מכל — את חייו — כדי להירשם בזכרון האדם כשהוא עטור הילה של מנהיג מהפכני אמיתי"¹⁷.

מכאן האמביואלנטיות שבטרוצקי והסתירות במשנתו בבעיה זו. שתי גישמות מתרוצצות בגופו — הדוגמאטיקן המארכסיסטי מכאן וה"גיבור" האגוצנטרי מכאן — וההשקפות שהוא מביע בעניין זה לא תמיד עולות הן בקנה אחד. במח- קרו המעמיק "הגיבור בהיסטוריה" מצביע הוגה- הדעות סידני הוק על כמה "נקודות-תורפה" בהנ-

Sidney Hook, *The Hero in History*, Boston, ¹⁸ 1962, p. 116. ראה גם עמ' 80-81. התיוה של הוק מעניינת כשלעצמה. הוא מבחין "בין הגיבור כאדם שבשמו קשור מאורע רב-חשיבות בהיס- טוריה (Eventful man) לבין גיבור כאדם המחולל מאורע בהיסטוריה (Event-maker)

¹⁴ "Reflections on the Cult of Stalin," *Survey*, XLVII, p. 107.

¹⁵ פון מיין לעבען, ניו-יורק, 1923, חלק א', עמ' 291. ¹⁶ *Impressions of Lenin*, Ann Arbor, 1965, pp. 122-123.

¹⁷ רבוליוציוניא סילוואטי, מוסקבה, 1923, עמ' 27.

טרף למפלגה הבולשביקית — ולו במאוחר (באוגוסט 1917) — לא היה ללנין תלמיד נאמן ממנו: "באתי אצל לנין בפעם השניה (הפעם הראשונה היתה ב־1902, — י. נ.) מאוחר מרבים אחרים, אך באתי בדרכי שלי, לאחר שנתנסיתי ושקלתי בדעתי את נסיון המהפכה (בשנת 1905, — י. נ.), הקונטר־רבולוציה והמלחמה ה־אימפריאליסטית. כתוצאה מכך באתי מתוך יתר בטחון ויתר כובד־ראש מאותם ה'תלמידים' שב־מרוצת שנות חיי המורה חזרו על מילותי ומ־חיותי — לא תמיד ברגע הנכון — אך אחרי מותו הוכיחו שאינם אלא אֶפִיגוֹנִים חסרי־ישע וכלי־שרת בלתי־מודעים בידי כוחות עויינים"²⁰.

נעימת דבריו של טרוצקי על לנין יש בה מן ההתנצלות ופעמים אף מהמעטת דמות עצמו. הערצתו את לנין נושאת אופי של אפולואוזה, הזרה בדרך כלל לרוחו ולהשקפת־עולמו של טרוצקי. "מארכס ולנין", הוא כותב בספרו האו־טוביוגרפאי, "הקשורים זה בזה קשר אמיץ כל כך מבחינה היסטורית ועם זאת כה שונים זה מזה, היו בעיני שני השיאים שאין למעלה מהם לכוונו הרוחני של האדם"²¹. לפיכך, כשהוא בא לקבוע את מקומו של לנין במכלול המאורעות שהביאו למהפכת אוקטובר, מתגלות בגישתו סתירות; המארכסיסט שבו מתנגש עם האופור־טוניסט הפוליטי שבו. בתחילה מבקש הוא ללכת אחרי־הדיאלקטיקה המארכסיסטית־האורתודוקסית

אין לנו אלא לשאול — הוא כותב ב"תולדות המהפכה הרוסית" — ואין זו שאלה גטולת חשיבות, אם כי קל יותר להציג את השאלה מאשר

המתווה את מהלך ההיסטוריה, והיעדרה של אישיות בתקופה מסויימת עלול להיות גורם קובע־גורל. כנגד המימרה, שמביא טרוצקי מה־לוציוס — "כל תקופה ואנשיה הגדולים, ואם אלה נעדרים, היא ממציאה אותם"¹⁹ — אפשר להביא דוגמות מן ההיסטוריה המעידות על הזדמ־גיות לתמורה שהוחמצו משום שלא נמצא בשעת הצורך ה"גיבור" שישתמש בתנועה ה"סטיכית" ויפעל בכוח הדרוש להשלמת המלאכה.

סיבה אחרת — ואולי אף עמוקה יותר — נעוצה באי־עקיבותו של טרוצקי בדיוניו בבעיית היחיד בהיסטוריה. כמה מהנחות־יסוד אידיאולוגיות שלו עומדות בסימן מאבקו עם סטאלין על השלטון. בתחומים מסויימים העביר אותו הפולמוס הנוקב על דעתו. מצד אחד מבקש הוא להוכיח, כי למן 1917 היה הוא תלמידו הנאמן של לנין, ומתוך כך, וכמו בלי־משים, מגיע הוא לידי הערצת לנין ול"פולחן גיבורים". ואילו מצד אחר, מתוך רצונו להבליט את חלקו במהפכה — למול "אפ־סותו" של סטאלין — מצביע הוא במופגן על סגולותיו האישיות של עצמו, והריהו נראה כ־כופר בעיקרי הדטרמיניזם החברתי. מקור הסתי־רות שבמשנתו נובע מרצונו לאחוז את התבל בשני קצותיו.

כדי להוכיח את זכותו לירושת השלטון בברית־המועצות מעיד על עצמו טרוצקי, כי מיום שה־

(ing man). האדם שבשמו קשור מאורע רב־חשיבות בהיסטוריה הוא כל אדם שפ־עולותיו השפיעו על התפתחויות שלאחר מכן במס־לול שונה לחלוטין מזה שהיה בסלל אילמלא ננקטו פעולות אלו. בעוד שאדם המחולל מאורע הוא אדם שבשמו קשור מאורע רב־חשיבות שפוער לותיו הן תוצאת כשרונותיו הדגולים מכוח תבור, רצונו ואופיו יותר מאשר פרי מקרים שב־עמדת־מצב". דוגמה לגיבור מן הסוג הראשון הוא אותו ילד הולאנדי, שתחב את אצבעו בחור סוללת־העפר והציל בכך את עירו משטפון, או דוגמה שניה, מבחינה שלילית — גבריאל פרינציפ, ש־התנקש בירוש־העצר האוסטרי בסאראייבו וגרם למלחמת־העולם הראשונה. ואילו גיבור מן הסוג השני הוא לנין — "אחת הדמויות מחוללות־מאורע המובהקות ביותר בכל הזמנים". — ראה שם, עמ' 154 ואילך, 220.

¹⁹ מויא ז'יון, חלק ב', עמ' 247.

²⁰ שם, חלק א' עמ' 190. הערכה דומה מצויה ב־*The History of the Russian Revolution*, חלק ב', עמ' 298-299. בדברו על עצמו בגוף שלישי כותב טרוצקי: "בנעימת דיבורו של טרוצקי על לנין הרגשת את מסירותו של תלמיד. באותם הימים היו מאחורי לנין שלושים שנות שירות למען הפרולטאריון, ומאחורי טרוצקי — עשרים. הדי חילוקי־הדעות ביניהם בתקופה שקודם למל־חמה נדמו לחלוטין". קביעה אחרונה זו אינה מדוייקת כל צרכה. — ראה הקובץ שנאספו בו כל דברי המחלוקת בין לנין וטרוצקי, טרוצקיום וראג לינינימא, מוסקבה, 1968.

²¹ מויא ז'יון, חלק ב', עמ' 252.

בנסיונו להשיב על השאלה שהעלה בעצמו מניח אותנו טרוצקי בערפל; הוא עצמו שרוי במבוכת-מה ועל כן "הן ולא ורפיה בידיה". מוכן הוא להודות בחצי-פה, כי בלעדי לנין לא היתה מהפכת אוקטובר מתחוללת, אך מיד הוא חוזר, כביכול, על עקבותיו ה"מארכסיסטיים" ומצהיר, כי ביסודו של דבר מגלם לנין את רוסיה כולה, את עברה ומורשתה ועצם ישותה. במקום אחר הוא מוסיף, כי "לנין נעשה למנהיג הבלתי- מסוייג של המפלגות המהפכניות ביותר בתולדות העולם משום שהגותו ורצונו עלו לאמיתו של דבר בקנה אחד עם הדרישות והאפשרויות המ- הפכניות העצומות של המדינה והתקופה"²³. יתי- רה מזו: לא אחת מעלה טרוצקי על נס את גאו- גיותו של לנין בתחושת הלך-הרוח של ההמו- גים: "אמנות המנהיגות המהפכנית ברגעיה הח- מורים ביותר עומדת ראשה ורובה על הידיעה איך לחוש את הלך-רוחם של ההמונים... כושר שאין דומה לו לגלות את הלך-הנפש של ההמו- גים — זה היה כוחו הגדול של לנין"²⁴.

ועם זאת חוזר ומדגיש טרוצקי, כי לנין לא פעל בחלל הריק ולא יצר יש מאין, וכי גודל פעלו במהפכה היה מכוח גתונים היסטוריים שכבר היו בשעתו. יהיה תפקידו של הגיבור אשר יהיה, מכל מקום פועל הוא לעולם על סמך היש הק- יים. יכולים אנו לדמותו לא לסולל מסילת- הברזל בשביל הרכבת הנוסעת, אלא לאדם העו- מד בצומת-מסילות ומסיט את הקרונות לכיוון הרצוי לו.

מן הקטע המובא קודם משתמעת הנחתו של טרוצקי — אם כי קצת במעומעם — שבלעדי לנין היתה מתעכבת המהפכה הרוסית לשנים רבות. אין הוא יכול למוד את משך הדחיה, ואין הוא מברר עד תום, אם עלולה היתה החמצת שעת- הכושר להיות לצמיתות, כי בכך הוא עשוי לה- גיע לכפירה בעקרון-יסוד מארכסיסטי אחר, של- פיו אין מגוס לעולם מהתגשמות הקומוניזם, שכן המשטר הקאפיטאליסטי נושא בחובו את זרע

להשיב עליה: איך היתה מתפתחת המהפכה איל- מלא הגיע לנין לרוסיה באפריל 1917? אם אמנם מפגינה ומוכיחה הרצאת דברינו משהו בכלל, הרי מקווים אנו להוכיח, כי לנין לא היה דמיורג (יוצר- מחולל) של התהליך המהפכני, וכי הוא פשוט השתלב בשרשרת הכוחות ההיסטוריים האובייקטי- ביים. ואולם הוא היה חוליה חשובה באותה שר- שרת. את רעיון הדיקטטורה של הפרולטאריון אפשר היה להסיק מן המצב בכללותו, אבל עדיין היה צריך לכוננה. אי אפשר היה לכוננה בלא מפלגה. המפלגה יכלה למלא את יעודה רק לאחר שתפסה את מהותו. לכך היה דרוש לנין. עד להגיעו (לרוסיה) לא העז אף אחד מן המנהיגים הבולשביקים לקבוע את האבחנה של המהפכה... בואו של לנין רק החיש את התהליך. הודות להשי- פעתו האישית נתקצר המשבר. ואולם, הרשאים אנו לומר בביטחה, כי בלעדיו היתה המפלגה מוצאת את דרכה? בשום פנים לא גרהיב עוז לקבוע זאת. גורם הזמן הוא מכריע כאן, ויקשה בסקירה אחורנית למוד את הזמן מבחינה היסטו- רית. מכל מקום אין לדיאלקטיקה המאטריאליסטית עם הפאטאליזם ולא כלום. בלא לנין ודאי שה- משבר, אשר המנהיגות האופורטוניסטית היתה מחוללת בהכרח, היה לובש צביון חד וממושך במידה יוצאת מן הכלל. ואולם תנאי המלחמה וה- מהפכה לא היו מניחים בידי המפלגה תקופה ארו- כה למילוי יעודה. וכך, בשום פנים אין להוציא מכלל אפשרות שמפלגה מפוצלת ואובדת-דרך תחמיץ את שעת-הכושר המהפכנית לשנים רבות. תפקיד האישיות מודקר כאן לפנינו בקנה-מידה עצום באמת. רק מן הצורך להבין את התפקיד נכונה מתוך תפיסת האישיות כחוליה בשרשרת ההיסטורית.

... לנין לא היה יסוד מקרי בהתפתחות ההיסטו- רית, אלא תולדה של כל העבר של ההיסטוריה הרוסית. הוא היה משובץ בה בשרשים עמוקים ביותר... לנין לא התנגד למפלגה מבחוצ, אלא הוא עצמו היה ביטויה המושלם ביותר... מן המשמעות היוצאת מגדר הרגיל שלבשה שיבתו של לנין יש להסיק רק כי מנהיגים אינם יצירי- מקרה, כי הם נבחרים בהדרגה ומאומנים במרוצת עשרות שנים, כי אי אפשר להחליפם מתוך מקריות עיקשת, כי היוצאתם באורח מיכאני מן המאבק פוצעת את המפלגה פצע רוטט, ובמקרים רבים עלולים לשחקה למשך תקופה ארוכה²².

²³ שם, שם, עמ' 305.
²⁴ שם, שם, עמ' 125.

The History of the Russian Revolution,²²
vol. i, pp. 310-311

לעבר האסכולה הסובייקטיביסטית; במכתבו ל- פריאבראז'נסקי הוא כותב: "מיטיב אתה לדעת ממני, כי אילמלא הצליח לנין לבוא לפטרבורג באפריל 1917 לא היתה מהפכת אוקטובר מתחור- ללת" ²⁵. וב-1935, בשעת "דמדומים" שבהרהו- רים נוגים, מנסח טרוצקי את הרעיון הזה עוד ביתר בהירות:

אילולא נכחתי ב-1917 בפטרבורג, עדיין היתה מהפכת אוקטובר מתחוללת — ב ת נ א י ש ל נ ין היה נוכח ובראש הפיקוד. אילו לא נכח לנין ולא נכחתי אני בפטרבורג, לא היתה מהפכת אוקטובר באה לעולם: מנהיגותה של המפלגה הבולשביסטית היתה מונעת אותה מלהתרחש — בכך איני מטיל אף שמץ ספק! מסופקני אם היה עולה בידי להתגבר על הת- נגדותם של המנהיגים הבולשביסטיים. המאבק נגד 'טרוצקזים' (כלומר, נגד המהפכה הפרולט- רית) היה מתחיל במאי 1917, ותוצאת המהפכה היתה מוטלת בספק. ואלם אני חוזר ואומר, כי על סמך ההנחה שלנין נוכח (בפטרבורג), חו- קה על מהפכת אוקטובר שעל כל פנים היתה מתחוללת בהצלחה. הוא הדין, בכללו של דבר, לגבי מלחמת האזרחים, אף-על-פי שבתקופתה הראשונה, בייחוד בזמן נפילתן של סימבירסק וקאזאן, היה לנין שרוי בהיסוסים ואכול ספקות. אבל זה היה בלא ספק מצב-רוח חולף, שמן הסתם לא הודה בו לפני איש מלבדי. באופן שאיני יכול לדבר על 'הכרחיות' עבודתי, אפילו לגבי התקופה שלמן 1917 עד 1921 ²⁸.

במקום אחר מטעים טרוצקי במיוחד את חוש- העיתוי של לנין, והואיל וההכרעה לפתוח במה- פכה היתה תלויה על חוט השערה, הרי דומה שלא היתה לו ללנין תמורה: "לאבד שבועות אחדים, ימים אחדים, ופעמים אפילו יום אחד", כותב טרוצקי, "כמוהו בתנאים מסויימים כויתור על המהפכה, ככניעה. אילמלא הרים לנין קול זעקה, אילמלא הופעלו כל הלחצים ודברי הבי- קורת הללו מצידו, אילמלא גילה חוסר-אמון מהפכני עז ולוהט, כי אז אל נכון היתה המפלגה

חורבנו, והמהפכן יכול לשמש רק בחזקת "קא- טאליזאטור" המורזו את התהליך כדי להחיש את בואו של ה"משיח". אפשר אפוא למצות את משנתו של טרוצקי בדרך פאראפראזה של מאמר המדרש: — בלא לנין תבוא המהפכה, גאולת ה- פרולטריון "בעיתה", ואילו עם לנין "אחישנה".

הגדרת לנין כ"קאטאליזאטור" כבר יצאה מפי טרוצקי שנים רבות קודם לכן, בנאומו מיום 2 בספטמבר 1918, לאחר שנפצע לנין בידי דורה קפלן שהתנקשה בחייו: "אני יודע, כשם שידע- עים גם אתם, הבריים, אמר טרוצקי, "כי גורלם של הפועלים אינו תלוי באישים יחידים; אין משמע הדבר, כי חשיבות מועטה בלבד נודעת לאישיות בדברי ימי תנועתנו ובהתפתחותו של מעמד הפועלים. אדם יחיד אינו יכול לעצב מח- דש את מעמד הפועלים לפי מתכונתו שלו ולפי דמותו, ואף לא להצביע במודע לפני הפרולטר- יון על דרך ההתפתחות, אך יש לאל ידו לעזור להגשמת משימות הפועלים ולהוליכם ביתר מהי- רות למטרתם" ²⁵.

ב-1918 עמד טרוצקי בפיסגת כוחו והשפעתו ומבחינת קרבו הבינ-לאומית היה יכול להתמודד עם לנין. לעת הזאת עדיין ראה בלנין "חבר" יותר מאשר "מורה"; הוא מדבר עליו בהערכה והוקרה, אך לא מתוך התבטלות והמעטת דמות עצמו. ואולם ברבות השנים — ובאמת משנת 1924, שנת מות לנין, ואילך — כשדומה כי טרוצקי עושה דרכו במדרון, הולכת ומצטיירת לנגד עיניו, כמבעד לענן, דמות זוהרת יותר של חברו-למהפכה הניצב בראש ההר. "ככל שיהא טרוצקי מארכסיסט, ואף שלוחם ללא-פשרה הוא", אומר אדמונד וילסון, "הרי כל אימת שהוא כותב על לנין הריהו תמיד כאדם המתקרב אל משהו חשוב ונדיר, אל בן-גזע שהוא כמעט למעלה מיציר-אנוש" ²⁶. ב-1928, בהיותו בגלות אלמה אטה, מתוך שהוא שרוי בדכדוך-נפש לאחר נצחונו של סטאלין עליו, הוא עושה צעד גועז

Isaac Deutscher, *The Prophet Outcast*, ²⁷ New York, 1963, p. 241
Trotsky's Diary in Exile, 1935, pp. 46-47 ²⁸

Lenin, New York City, 1925, pp. 200-201 ²⁵
To the Finland Station, New York, 1953, ²⁶ p. 418

שונה בתכלית היה המצב בשלב השני, שלב תפיסת השלטון. לעת הזאת נכנס טרוצקי בעבי הקורה של המלאכה המהפכנית. כוחו הגדול של לנין היה נעוץ גם ב"ניצוח" על "כלי-התמורת" המגוונים; על סמכות ההנהגה שלו לא היו עור-רין. הוא הכיר את חבריו על כל סגולותיהם וחול-שותיהם (כפי שמעידה "צוואתו") וידע להציב כל אחד מהם במקומו הנכון כדי להפיק משירור-תיו את מלוא התועלת. טרוצקי גרתם למרכבת-המהפכה כפרש ראשי ובתנופת-איתנים גרר אותה למרחקים שאיש לא היה מסוגל לשערם מ-ראש. מ-7 בנובמבר 1917 נושאים לנין וטרוצקי במידה שווה בעול המאבק; למעשה, אם לא לה-לכה, שווי-מעמד ואחריות הם, שני עמודי-התווך, "משה" ו"אהרון" של המהפכה. "אין שום הער-כה—ולו גם האובייקטיבית ביותר, חסרת-הפ-ניות והמבוססת ביסוס תיעודי מהימן ביותר—הן של בני-דורם של שני המהפכנים האלה ש-זיעזעו את העולם, והן של עדי-ראיה המעידים עליהם—שאפשר להפיק ממנה תשובה מדוייקת על השאלה, מי משניהם היה חשוב יותר לכיבושו ולגיבושו של השלטון הבולשביסטי ברוסיה ול-תוצאותיו בשביל העולם כולו. אי אפשר למתוח קו מבדיל, ולאמיתו של דבר אין דרך לקבוע, מהו חלקו של כל אחד מהם בכל מאורע יחיד שהוא"³². אלה הם דברי באלאבאנוב, וכמוה סבור גם ג. ג. סוכאנוב, זה כותב-הזכרונות ה-מחונן ורבי-הזכויות, שהשאיר לעולם תיאורים רוטטים ודברי-עדות מכלי ראשון המשקפים ב-בהירות את ימי פברואר—אוקטובר 1917. בהר-חבה יתירה עומד סוכאנוב על גאוניותו של לנין, על היותו דמות היסטורית ועל שפעת סגולותיו, ואחר הוא קובע, כי "טרוצקי, כמוהו כלנין, היה שותף מוגומנטאלי במשחק המוגומנטאלי". דעתו היא, כי עד לשובו של טרוצקי לרוסיה (במאי 1917) לא היה ללנין מנהיג שישווה לו, ואילו לקראת ההפיכה היו שניהם נחוצים להצלחתה. אמנם "טרוצקי היה שונה ממנו לחלוטין, ובדרך

נכשלת בהיערכות שורות החזית ברגע המכ-ריע"²⁹.

בכך הפליג טרוצקי מרחק רב מנקודת-המוצא של הנחתו הדטרמיניסטית, ואולם עדיין עלינו לקבוע את חלקו שלו במכלול המאורעות הקשו-רים במהפכת אוקטובר, וכאן עלינו להבחין בש-לושה שלבים שונים: המצב שלפני פרוץ המהפכה; שלב תפיסת-השלטון בראשיתו; ושלב הנצחון במלחמת האזרחים והתבססות המהפכה.

חלקו של טרוצקי בשלב הראשון היה מועט ובלתי-חיוני אפילו על-פי עדות עצמו. אמנם הוא נימנה עם אנשי הצמרת הבולשביסטית המ-עטים שתמכו בדעת לנין, כי באוקטובר 1917 הגיעה שעתה של המהפכה ושכל דחיה עלולה להיות בעוכריה, אבל עדיין לא היה לדבריו המשקל הדרוש בקרב ההנהגה. נהפוך הוא, הללו התייחסו אליו בחשדנות. זה מקרוב הצטרף לשו-רות המפלגה ועדיין נחשב לזר בעיניהם. מובן שהכל הוקירו את כשרונותיו המזהירים, אך דו-קא משום כך חששו מפניו. מעולם לא ידע להת-חבב על חבריו: "ההירות גרמה לו שיהא בלתי-אהוד בקרב חבריו המהפכנים אפילו לפני שנת-גלעו חילוקי-דעות מדיניים. הוא הקים סביבו חומת-קרח אפילו כשהיה בדעתו להיות חביב"³⁰. ברוח זו מעיד על טרוצקי גם לונאצ'ארסקי: "שחצנותו הקולוסאלית ואי-יכולתו או אי-רצונו להראות לזולתו יחס כלשהו של חביבות אנושית, או להטות אוזן לדברי הבריות, העדר אותו הקסם שאפף תמיד את לנין, — כל אלה גורו על טרוצקי בדידות מסויימת"³¹. ניתן איפוא להסיק, כי בל-עדי לנין לא היתה המהפכה פורצת כלל; בתוקף הנסיבות — וחרף כל כשרונותיו — לא היה בכו-חו של טרוצקי בלבד להגיע את המנוף האדיר. ההזדמנות להשליט את הדיקטטורה של הפרול-טריון ברוסיה היתה מוחמצת, אולי אפילו לצמיחות.

²⁹ *Lessons of October*, New York, 1937, pp. 82-83.

³⁰ Balabanoff, *op. cit.*, p. 123.

³¹ רבוליוציוניא סילוואטי, עמ' 21.

³² Balabanoff, p. 119.

ההיסטוריות" בפולמוסו עם סטאלין. "למן הרגע שביטלנו, מכוח סמכותנו כסובייט הפטרוגראדי, את הצו של קרנסקי לשלוח שני-שלישים של חיל-המצב לחזית, נכנסנו בפועל למצב של מרד מזויין. לבין, שלא היה בפטרוגראד, לא היה יכול להעריך את מלוא משמעותה של עובדה זו... תוצאת המרד של 25 באוקטובר כבר הוכרעה, לפחות כדי שלושה-רבעים, אם לא למעלה מזה, מרגע שהתנגדנו להעברת חיל-המצב של פטרוגראד..."³⁵

נספח רב-היקף מצרף טרופקי לחלק ג' של "תולדות המהפכה הרוסית" שלו כדי להתפלמס עם סטאלין וכדי להבטיח לעצמו את מקורו מו הראוי לו ב"דראמה" המסעירה. מביא הוא את מאמר-ההודאה של סטאלין עצמו, שנכתב ב-פראודה" (6 בנובמבר 1918), ואשר בו הוא קובע, כי "כל העבודה של הארגון המעשי של המרד התנהלה בהנהגתו הישירה של נשיא הסובייט ה-פטרוגראדי, החבר טרופקי"; עם זאת מציין טרופקי, כי הרישא של המאמר, הקובעת, כי "גו-תן ההשראה למהפכה מתחילתה ועד סופה היה ה'ועד המרכזי' של המפלגה בראשותו של החבר 'לנין', — 'נועדה להחליש את הרושם הרזוח ב-מפלגה שמנהיג המרד היה טרופקי". הווה אומר, שכאן תובע טרופקי לעצמו את כתר מנהיגות המפלגה! ב-1918 עדיין היה זכר המאורעות טרי בלב הבריות, אך ב-1924, כאשר כבר נשכחו דברי רים רבים, חזר בו סטאלין מן השבחים והפליג אל הדרך הארוכה של סילוף ההיסטוריה: "עלינו לומר", הוא כותב, "כי החבר טרופקי לא מילא כל תפקיד מיוחד במהפכת אוקטובר ואף לא היה יכול לעשות כן". ולא עוד, אלא מכאן ואילך אסר סטאלין להביא דברים ממאמרו משנת 1918. על פני עמוד שלם מזכיר טרופקי מקורות ממקורות שונים להוכיח, כי השמות לבין-טרופקי משולבים וכרוכים יחד בתודעת הרבים בב-רית-המועצות ובעולם כולו: "במרוצת שנות מלחמת האזרחים בוטאו שני שמות אלה תמיד

כלל לגמרי לא ראוי לבוא במקומו של לבין, ו-אולם אני נוטה לחשוב, כי הוא היה אדם לא פחות חשוב, ואף לבין לא היה יכול לבוא במ-קומו, וכי בלעדיו אי-אפשר היה למאורעות ה-ממששים ובאים להתחולל"³⁶.

דברו על חושו האינטואיטיבי של לבין, ש- "כמעט אינו עלול לטעות", קובע עם זאת לונא-צ'ארסקי, כי "טעות תהיה לדמות שהמנהיג ה-גדול השני של המהפכה הרוסית נחות הוא מחב-רו בכל דבר: יש, למשל, צדדים בטרופקי שבהם הוא עולה עליו ללא ערעור — הוא מזהיר ממנו, בהיר ממנו ופעלתני ממנו. ראוי הוא לבין יותר מכל אדם אחר לעמוד בראש 'מועצת הקומיס-רים העממיים' ולהנהיג את המהפכה העולמית בנימת גאוניות, אבל לעולם לא היה יכול להת-מודד עם המשימה הענקית שהטיל על עצמו טרופקי"³⁴. לונאצ'ארסקי מוסיף וכותב, כי "ב-השפעת פעילותו העצומה והצלחתו המסנוורת של טרופקי, נטו כמה אנשים המקורבים אליו לראות בו את המנהיג האמיתי של המהפכה ה-רוסית. הנה, למשל, המנחה מ. ס. אוריציקי, שיחסו לטרופקי היה יחס של הוקרה רבה, סח לי וסב-רני למנואילסקי בהזדמנות אחת: 'עתה, משנת-רגשה ובאה המהפכה הגדולה הנך חש שעל אף תבונתו הגדולה של לבין מתחילה דמותו להת-עמעם לנוכח גאוניותו של טרופקי"³⁵. עם זאת מציין לונאצ'ארסקי, כי הערכה זו נראית לו בל-תי-מדוייקת.

חשיבותו של טרופקי בשלב תפיסת השלטון גבעה מכוח בחירתו לנשיא הסובייט הפטרוגראדי והתמנותו לנשיא ה'ועד המהפכני הצבאי' ש-אירגן בפועל את מרד אוקטובר. מן הראוי לציין, כי בכל מקום שטרופקי דן על חלקו בארגון המה-פכה, הוא מגלה שוב את גישתו האמביואלנטית. בשעה שכלפי לבין הוא מצניע לכת וממעט חשי-בות עצמו, עומד הוא בכל תוקף על "זכויותיו

³³ ג. נ. סוכאנוב, זאפיסקי או רבוליוצ'יי, ברלין 1923, ספר ו', עמ' 244.

³⁴ רבוליוצ'וניא סילואטי, עמ' 27.

³⁵ שם, עמ' 24.

"היכול משהו להצביע לפני על אדם אחר שהיה מסוגל לארגן תוך שנה אחת צבא שהוא כמעט צבא-מופת? ... יש לנו איש כזה! יש לנו הכל, ויתרחשו נסים"⁴⁰. שנתיים וחצי בילה טרוצקי ברכבתו המפורסמת, שעברה על פני רוסיה לאור-כה ולרוחבה ורשמה פרקי אפופיאה מופלאים בתולדות מלחמות האדם. פעמים היה מצבם של הבולשביקים בכי רע, ולא היה כל בטחון שהמשטר יוסיף להתקיים. עם התערבות המעצמות הזרות לצד ה"כוחות הלבנים" אחזה אש-המלחמה בכל רחבי המדינה, בשש-עשרה חזיתות. למעלה מחמישה מיליונים חיילים עמדו לפקודת טרוצקי, אך מה היה הוא יכול להבטיח להם, זו-לת אידיאלים של אוטופיה, שאורותיה עוד לא נראו באופק? הרעב שלט בכל. דרכי-התחבורה היו משובשות ומנגנון-הממשלה משותק במידה רבה. בשלושה משברים עיקריים נתנסתה המהפכה כשהמשטר קרוב להתמוטט: בקיץ 1918, בתיו 1919 ובאביב 1921. רק הודות למאמציו של טרוצקי נמנעה התבוסה בכל שלושת המקרים. ב-1919 החליט לנין ברוב יאושו על נטישת פטרוגראד, אך טרוצקי התנגד להחלטתו, התעקש וניצח. לימים הגיש זינובייב לטרוצקי תעודת-כבוד מטעם האינטרנציונל, מתוך הכרה ש"הצלת פטרוגראד האדומה נעשה שירות שאין ערוך לו בשביל הפרולטריון העולמי כולו", וב-14 במאוס 1923 הכתיר קארל ראדק את מאמי-רו ב"פראבדה": טרוצקי "מארגן הנצחון".

בתקופת מלחמת האזרחים נקרא טרוצקי בפי רבים "נפוליאון האדום"; אפשר שלעת הזאת גילה, בתוך שלל סגולותיו, גם כשרונות צבאיים מעולים ואפשר שהצטיין גם בכוח הארגון, אך עיקר כוחו בשנות גורל אלו למהפכה היה — בפינו. כשרו האדיר כנואם הוא שעמד לו במערכה הנואשת על חיי המהפכה. הוא הצית בהמוני מאזיניו בשדות-הקרב להט מהפכני שההיסטוריה האנושית לא ידעה כמותו. באלאבאנוב מספרת, כי בימי העברה הנוראים של פטרוגראד, בשעה

ללא הפרד, כאילו היו שמותיו של אדם אחד". כאסמכתא לכך מביא טרוצקי דברים שכתבו "פארווס" ורוזה לוכסמבורג, ומסיים: "עדויות כאלה לא ייספרו מרוב. חזרות הן כמוטיב-מגחה במשך כל שנות המשטר הסובייטי והאינטרנציונל הקומוניסטי. משתתפים ומשקיפים, ידידים ו-אויבים, קרובים ורחוקים, כרכו יחד את פעולותיהם של לנין וטרוצקי במהפכת אוקטובר בקשר איתן כזה, שלא יעלה ביד ההיסטוריונים האפיי-גוניים להתירו או לנתקו"³⁷.

אין ספק, כי תרומתו של טרוצקי לשלב הראשון של המהפכה, היינו, לתפיסת השלטון בידי הבולשביקים, היתה ניכרת. ואולם המהפכה היתה מתחוללת, כאמור, גם בלעדיו, והיתה מוצאת לה סועדים בראשית נפתוליה, כפי שקובע מארק אלדאנוב: "גם בלעדי טרוצקי היתה המהפכה מתחוללת, אך היא היתה מתנהלת מן הסתם ב-הצלחה מעטה יותר בשביל הבולשביקים"³⁸.

שונה בתכלית היא הערכת חלקו של טרוצקי בשלב השלישי, הוא שלב מלחמת האזרחים, כי כאן עולים אנו למישור היסטורי שבו ממלא טרוצקי לא רק תפקיד ראשון במעלה, אלא תפקיד חיוני ומכריע. בשנים 1918-1921 היה הוא הגיבור הראשי ועל שכמו היה מוטל במידה רבה עצם גורל קיומם של המהפכה והמשטר החדש. בצדק כותב טרוצקי: "לא די לתפוס את השלטון — עליך גם להחזיק בו. כאשר אכן החליטו הבולשביקים באוקטובר כי הגיעה שעתם לפעול, — היו הימים שבאו אחרי תפיסת השלטון הקשים ביותר"³⁹. את מיטב כוחו, מרצו וכשרונותיו השקיע טרוצקי בהקמתו והיזוקו של ה"צבא האדום". בספר חיוני מעלה הוא את הערכתו של לנין לעבודת-המלחמה של טרוצקי, כפי שבא הדבר לידי ביטוי בשיחה עם מאכסים גורקי. כשהוא מקיש בידו על השולחן קרא לנין:

³⁷ *The History of the Russian Revolution*, vol. iii, pp. 343-348.

³⁸ אולמסקאיא נויץ', ניו-יורק, 1953, עמ' 164.

³⁹ *The History of the Russian Revolution*, vol. ii, p. 77.

⁴⁰ מויא ז'יון, חלק ב', עמ' 85.

היו רוב הקרבות שקולים, — היו עוז ההתלהבות של ההמונים, התלכדותם לגוף לוחם אחד, גיוס מלוא האנרגיה תוך אימוץ כל כוחות-הנפש מקור-רות-האון של "צבא מהפכני", וטרוצקי הוא-הוא שדלה אותם בכוח נאומיו. על-פי עדויותיהם של בני אותו דור ולפי תיאוריהם של כותבי-הזכרון-נות ניתן לעצב את דמותו של גיבור יחיד, המוד-קר מתוך הרבים ונושא על גבו את מרבית המ-עמסה. הדעת נותנת, שאלמלא זימנה ההיסטור-יה את טרוצקי בימי מלחמת האזרחים ברוסיה, היתה מהפכת אוקטובר טובעת בדמיה.

טרוצקי, השוקד בכל כתביו להוכיח את אמיתות-תה של האסכולה הדטרמיניסטית בנוגע לתפקידו של היחיד בהיסטוריה, נמצא מוכיח כמו בלי-משים בגופו שלו ועל סמך נסיונו, את התיזה ה-בסיסית בתורת "פולחן הגיבורים" של קארלייל.

שה"צבאות הלכנים" עמדו בשעריה וסימני התבו-סה הבולשביסטית הבלתי-נמנעת ניכרו בכל, נשא את דבריו טרוצקי באסיפת-עם גדולה בכי-רה, במסגרת מסע לגיוס חיילים נוספים ל"צבא האדום". רושם נאומו של טרוצקי היה כביר: "דומה היה לי, שאילו נכנס המוות אל האולם בעצם אותה שעה לבחור לו את קרבנותיו, היה כל איש בקהל העצום הזה מתחרה על כבוד בחי-רה זו"⁴¹.

מן הדין לזכור, כי ה"צבא האדום" היה באותה תקופה מכרעת צבא עממי ביסודו, צבא מהפכני הניזון מסיסמאות-קרב וסומך על להט אידיאו-לוגי יותר מאשר על כוח נשק-הברזל. בעת שה-קרבות הם שקולים — ובשנות מלחמת האזרחים

⁴¹ Balabanoff, p. 135.

חזון חברת העתיד לפי מארכס ובעיית האוטופיזם

שלמה אבינרי

טאליות של הפילוסופים מן המאה הי"ח". לעומת זאת עמדתו של מארכס עצמו כלפי אלה שהוא קורא להם "סוציאליסטים אוטופיים" היא מורכבת ומובחנת הרבה יותר, ומן הראוי לעמוד על כך.

ב"מניפסט הקומוניסטי" מכיר מארכס בתרומתם של "ממציאי השיטות הסוציאליסטיות והקומוניסטיות", כפי שהוא מכנה את סן סימון, פורייה ואוון: הוא מעמיד על כך שבכתביהם כלולים יסודות ביקורתיים ומדגיש כי הם היו "מהפכניים מבחינות רבות". אולם, טוען מארכס, הבעיה אינה האוטופיסטים אלא תלמידיהם, "המחזיקים בהשקפות הנושנות של רבותיהם למרות ההתקדמות ההיסטורית של הפרולטריון", בהתעלם מן ההתפתחות ההיסטורית שהפכה תורות מהפכניות לשעתן לחזונות שעבר זמנם.²

אליבא דמארכס, הבעיה העיקרית בסוציאליזם האוטופי היא אפיסטמולוגית: הענין איננו שתכניתיותיהם אינן בנות-הגשמה או שהן בלתי מעשיות או לא ריאליסטיות. האוטופיסטים טועים טעות יסודית משום שהם מנסים להמציא שיטות בכלל: גטייתם לבניית סיסטמות, נסיונם לכונן "מדע חברתי", אין להם, לפי מארכס, כל אחיזה בהבנה נאותה של החברה.

הדבר יראה מפתיע לרבים, שמארכס מבקר את האוטופיסטים על נסיונם להיות "מדעיים". וכי לא אנגלס הוא שעקב אחר "התפתחות הסוציאליזם מאוטופיה למדע" בחיבור שכך שמו? אבל הדין-וחשבון הרטרוספקטיבי של אנגלס מטשטש במקרה זה, כבמקרים אחרים שבהם הופיע אנגלס כהיסטוריון הרשמי של המארכסיזם, נימים פוריות מאד של תורת מארכס. כשבאה תורה זו או אחרת לכתוב את ההיסטוריה של עצמה, גזירה שתיתקל בבעיות שיקשה ממנה להתמודד עמן ביושר אינטלקטואלי.

בספרו "נתיבות באוטופיה" הבחין מרטין בובר בין שתי צורות של מה שכינה בשם מחשבה אסקאטולוגית: הצורה הנבואית והצורה האפוקליפטית. הצורה הנבואית מעמידה בכל שעה את הכנת הגאולה בתוך יכולת ההכרעה של כל אדם ובמידה שאינה קבועה מראש; ואילו בצורה האפוקליפטית תהליך הגאולה קבוע ועומד מאז ומעולם בכל פרטיו ובני אדם הם רק בגדר כלים להגשמתו, ואין לתודעה האנושית אלא להסיר את הלוט, לגלותו לבני אדם ולייחד להם תפקידם.¹

לפי בובר האופן הנבואי מבוטא בהגות הסוציאליסטית על ידי בעלי החזון האוטופיסטי, ואילו מחשבת מארכס שייכת לאופן האפוקליפטי. נדמה לי כי בהבחנתו זו טעה בובר. הוא מודה בעצמו כי בחיבור "מלחמת האזרחים בצרפת" חוזר מארכס לגישה יותר "אוטופית", היינו נבואית. יתר על כן, ספרו של בובר צמח מתוך סדרת הרצאות שהרצה בקיבוצים בסוף שנות הארבעים, ונראה כי באותה עת לא עמד בובר די הצורך על תכנם של "כתבי-היד הכלכליים-פילוסופיים" ויתר כתבי השחרות של מארכס שנתגלו רק זמן קצר קודם. כן מתברר כי הבחנתו של בובר בין הסוציאליזם האוטופי ובין מארכס מקבלת לעיתים ללא ביקורת יתרה את קווי התיחום האורתודוקסיים שנקבעו בין השניים על ידי המסורת המארכסיסטית עצמה. בכך נעשה עוול לאוטופיסטים, אבל גם למארכס.

ענין זה ניתן לראות בדרך שביקש קרל מאנהיים להציג את העמדה המארכסית כלפי האוטופיסטים. בערך "אוטופיאניזם" באנציקלופדיה למדעי החברה נגרר מאנהיים להטעיה מוחלטת כשהוא אומר כי "בהטביעו על מתקנים אנטי-בורגניים אלה את החותם "אוטופיסטים", התכוון אנגלס להוכיח אותם על דבקותם באשליות הסנטימנט-

² ק. מארכס / פ. אנגלס, כתבים נבחרים (מרחביה, תשט"ו), א', עמ' 29-28.

¹ מ. בובר, נתיבות באוטופיה (ת"א, תש"ז), עמ' 17.

כל כך באפלה בנוגע להווה, כיצד יוכל להאיר את עיני הבריות בדבר העתיד?

נראה שעמדתו השיטתית של מארכס בענין זה היא ברורה: משפטים על העבר או על ההווה הריהם בני-אימות או בני-הכחשה. לעומת זאת, טיעונים על העתיד, מה שמכונה בפיו בשם סיסטמות, שיטות מפורטות של תיאורי חברת עתיד, אינם ניתנים לא לאימות ולא להכחשה; אי לזאת הם חסרי ערך לחלוטין.

ב'אידיאולוגיה הגרמנית' חוזר מארכס על טיעון זה ואומר, כי הואיל ואין האוטופיסטים מבינים את החברה הנוכחית, ואפילו אינם מנסים להבינה, הרי מובן מאליו שאין הם מסוגלים לה-שיג את העתיד. חסרון הבנתם את התנאים הוא הדוחף את האוטופיסטים לפיתוח תאוריות "מדע-יות" הקיימות "רק בראשו של ההוגה"⁶.

כיוצא בזה מבקר מארכס את האוטופיסטים ב'מניפסט הקומוניסטי' על שאין הם מבינים כי התנאים הקיימים של החברה הקאפיטאליסטית יוצרים את התנאים לטראנספורמציה סוציאליסטית. כיוון שאין הם מבינים זאת, הריהם "תרים אחר מדע חברתי חדש, אחר חוקים חברתיים חדשים, כדי ליצור את התנאים הללו". כיוון שכך דוחקים הם את הפרולטריון למיטת סדום של "ארגון חברה שגרקה במיוחד על ידיהם". לדידם "דברי ימי העולם הבאים מצטמצמים ועומדים על התעמולה ותוכניות החברה שלהם ועל ביצוען המעשי"⁷.

די לקרוא את התכניות המפורטות והסותרות זו את זו של הסוציאליסטים האוטופיים השונים על דקדוקי הפרטים הנוגעים לכל תג ולכל פינה של חיי אנוש, כדי להבין מהו הדבר בסוציאליזם האוטופי שכל כך המאיס אותו על מארכס. בדומה להנדסה החברתית ולמדעני העתיד החברתיים של זמננו, שילוב זה של בורות ויהירות היה אחת המידות המגוננות ביותר בסוציאליזם האוטופי.

הבה נתבונן, מה מוסר מארכס עצמו על מחלוקתו עם האוטופיסטים בעת המחלוקת עצמה, בשעה שניסה להבחין בין תורתו לבין השקפו-תיהם: עדות זו נאמנה פי כמה מהשקפתו המאוחרת של אנגלס שנכתבה כעבור חמישים שנה.

בפולמוסו נגד פרודון ב'דלותה של פילוסופיה' מבקר מארכס את האוטופיסטים על שהם פונים לסיסטמות "מופשטות" כאל דגמים של חברת העתיד. הסוציאליסטים האוטופיים עדיין מתעסקים בנסיון לדמות את העתיד:

"עם שההיסטוריה צועדת קדימה ועמה מסתמן מאבק הפרולטריון בבהירות יתרה, שוב אין [הפועלים] חותרים לבקש מידע במוחם הם: שוב אין להם אלא לתת דעתם על המתרחש לנגד עיניהם ולהיעשות כלי-עזר לו."⁸

כיוצא בזה אומר מארכס ב'מלחמת האזרחים בצרפת', כי מעמד הפועלים "חייב לא להגשים אידיאלים כלשהם, כי אם רק להוציא למרחב אותם יסודות של החברה החדשה שנתפתחו כבר בחיקה של החברה הבורגנית ההולכת ומתמוטטת"⁴. נדמה כי מארכס מבקש לבטא כאן את הרעיון כי הפרולטריון הוא היורש האמיתי של הפילוסופיה: לפי הגל, "להבין את הקיים, זהו תפקידה של הפילוסופיה"⁵; לפי מארכס נמסרת איצטלה של הבנה זו מן הפילוסופיה אל הפרולטריון ונעשית פראקסיס שלו.

כך רואה מארכס את המתודה שלו כמבקשת לראות בהבנת המציאות הקיימת מפתח לחשיפת צפונות העתיד: הכרה אמיתית של דמות החברה העתידה הריהי פונקציה של הבנה גאוה את היחסים החברתיים השוררים בחברה הנוכחית. אם אין אתה מבין את ההווה, או טועה בהבנתו, כיצד תוכל לדעת משהו על העתיד? מסיבה זו מקדיש מארכס ממאמציו וזמנו בשפע רב כדי להראות כי פרודון, למשל, טועה בכל משפט שהוא חורץ על החברה הנוכחית. ואם הוא מגשש

³ ק. מארכס, דלות הפילוסופיה, עברית ח. אברבאיה (ת"א, תשט"ז), עמ' 90.

⁴ כתבים נבחרים, א', עמ' 378.

⁵ G. W. F. Hegel, Grundlinien der Philosophie des Rechts, ed. J. Hoffmeister (Hamburg, 1955), p. 16.

⁶ כך מלגלג מארכס גם על אלה המכונים בפיו "סוציאליסטים אמיתיים" וטוען שהם ממציאי מדע חברתי שאין לו שום אחיזה במציאות. ר' K. Marx-F. Engels, Werke (Berlin, 1959), III, p. 441-443.
⁷ כתבים נבחרים, א', עמ' 28.

והוא התוצאה המיידית מן המתרחשות הדיאלקטיות של החברה הנוכחית, הרי הממצא העובדתי, שעליו אפשר להתבסס בנוגע לשלב ב"ת, הוא הרבה פחות מקיף, ובשעה שמארכס דן בו הריהו מצמצם עצמו למספר קטן מאד של קביעות.

בשני מקומות נכנס מארכס בפירוט כלשהו לעניין שני השלבים, ושניהם בכתבי-יד שלא פורסמו על ידי מארכס עצמו. אחד הוא בכתב-יד של 1844 הקרוי "קנין פרטי וקומוניזם", ושני הוא כתב-יד הקרוי "ביקורת תוכנית ג'והן" משנת 1875. אולם לפני שנידרש לפרטי הדיונים הללו, יש להפנות את תשומת הלב לטקסט אחר, שהוא אולי התיאור הפיזי ביותר של חברת העתיד בפי מארכס.

הדבר מצוי ב'האידיאולוגיה הגרמנית' כהערה אגב אורחא, בעת שמארכס דן בהסבר ההיסטורי למקורותיה ולתוצאותיה של חלוקת העבודה. לפתע, באמצעו של דיון היסטורי זה, עובר מארכס מזמן עבר לזמן עתיד ומציב את משמעות עיון ביטול חלוקת העבודה לגבי דמותה של החברה הקומוניסטית העתידה. פיסקה זו היא מן הידועות אצל מארכס, אך ראוי להביאה במלואה:

"משעה שמתחילה העבודה להיות מחולקת, יש לו לכל אחד תחום פעילות יחיד; הריהו צייד, דייג או מבקר ביקורתי וחיים להישאר כזה אם אינו רוצה לאבד את האמצעים לקיומו; ואילו בחברה הקומוניסטית, שבה אין לכל אחד תחום פעילות בלבד, אלא הוא יכול להתמחות בכל ענף הנראה לו, מסדירה החברה את הייצור הכללי ומאפשרת לו על ידי כך לעשות היום זאת ומחר אחרת:

לצוד בבוקר,

לדוג אחר הצהריים,

לרעות בקר לעת ערב,

למתוח ביקורת אחרי הארוחה,

כפי שנראה לו, בלי ליהפך לצייד, דייג, רועה או מבקר."⁹

הבעיות התאורטיות העולות מפיסקה זו מרובות הן, ואנו נצטמצם בשתיים בלבד.

עם זאת מעמידה ביקורת זו של האוטופיזם בעיה קשה למארכס מבחינה אחרת: אם יש סייגים מתחום תורת-ההכרה לגבי היכולת לומר דבר בעל משמעות בדבר העתיד, הרי הם חלים אף על מארכס עצמו. ואכן נמצא כי בניגוד לדעה המקובלת אין בפי מארכס הרבה דברים לומר על מבנה חברת העתיד — משום שהוא מקבל גם על עצמו סייגים אלה. מבחינתו כל מה שאפשר לעשות הוא להתבונן אל החברה הקאפיטליסטית ולבחון את מתרחשותיה הפנימיות; מתוך כך יהיה אפשר להסיק כי הסוציאליזאציה של אמצעי הייצור היא מגמה אימאנגטית בתהליך ההתפתחות של החברה הקאפיטליסטית עצמה. כדברי מארכס בכתב-יד "יסודות הכלכלה המדינית":

"כל נסיונותינו לפוצץ את הצורה הקיימת של הארגון החברתי יהיו דון-קישוטיים אם לא נוכל למצוא כי בחברה כפי שהיא קיימת היום טבועים התנאים החמריים של יחסי הייצור והמסחר של החברה האל-מעמדית."⁸

מה שהסוציאליזם זקוק לו אינם איפוא בעלי חזון, אלא מבקרים חברתיים בעלי הבנה דיאלקטית של מה שקיים.

מסיבות אלה מועטים הם דיוניו של מארכס בדמותה של חברת העתיד. בשעה שחיבוריהם של רוב הסוציאליסטים האוטופיים התרכזו בחזונות חברת העתיד שלהם ובתוכניות המפורטות של דמותה, בילה מארכס רוב חייו בכתיבת חיבור (שלא סיים) בשם הקפיטל. ועוד זאת, בשעה שמארכס מעז להידרש לדיון בדבר חברת העתיד הוא עושה זאת בזהירות מרובה ותוך הבחנה בין שלבים שונים: מימד הזמן, שהוא כה מרכזי לתורת מארכס בכללותה, אינו מתנדף כאן לאויר העתיד, שהוא העתיד המידי, גידון על ידי מארכס בפירוט רב יותר מאשר שלב ב"ת, הנמצא כבר בריחוק מסויים מן ההתנסות של-אחר. אם סבור מארכס כי יכול הוא להסתכן ולקבוע קביעות אחדות בדבר שלב אל"ף, הואיל

⁹ ק. מארכס, כתבי שחרות (מרחביה, תשכ"ו), עמ' 238-9.

⁸ Marx's Grundrisse, ed. D. McLellan (London, 1971), p. 69.

להמיר את מיני הפעילות שמונה מארכס בשלוש-ארבע פעילויות תעשייניות מודרניות כדי לראות עד מה קשה להעלות על הדעת את העיסוק באחת מהן לעת בוקר ובאחרת אחר הצהריים. חלוקת העבודה המודרנית היא הרבה יותר מורכבת מן הציור הפשוט, הרוסואיטי כמעט, שמארכס נגרר אחריו כאן. אין ספק שזהו פגם חמור אצל מארכס, והעובדה כי נכשל בו רק בפעם הזאת ואין למצוא שטות רומאנטית כזו במקומות אחרים בכתביו, אינה ממעיטה מגודל ההטעיה שנסתבך בה כאן.

עם זאת יש מן העניין לציין כי דוגמאות העיסוֹ-קים שמביא כאן מארכס אינן לגמרי שלו. למען הדיוק, לפנינו העתק דגם שפותח על ידי פורייה. בתארו דמות יום ממוצע בחייו של איש חברת העתיד, מביא פורייה ציור מפורט להחליא (שעתה יכולים אנו כבר לזהותו עם מחשבה אוטופית באורח כללי) של אופני הפעילות השונים ומידוֹ-תיהם. ארוכה היא הרשימה ואין הכרח להביאה כאן במלואה. יומו של איש חברת העתיד מתחיל ביקיצה בשעה 3.30 בבוקר, וזה סדר היום:

5.30 בבוקר — פעילות בקבוצת ציד,
7.00 בבוקר — פעילות קבוצת דיג, ואחר-כך
6.30 בערב — פעילות בקבוצת מרעה בקר,
9.30 בערב — פעילות בקבוצה אמנותית (קונ-צרטים, נשפים, תיאטרון) ולבסוף בשעה 10.30 בלילה עולים הכל על יצועם, כשהם מן הסתם עייפים עד מוות ומאושרים. (יש להוסיף כי בשעה 4.00 אחר הצהריים מצויה גם פעילות בקבוצה לצמחים אֶפְסוּטִיים אך אין להתפלא שמארכס לא ראה להזכיר אותה)¹⁰.

מקור פורייריטי זה של העיסוקים שמגה מארכס אפשר יש בו משום הסבר (אם כי לא משום צידוק) לאופיים הפאסטוראלי. אולם יש נקודה אחת מכרעת העשויה לזרוע אור על ההבדל העקרוני בין מארכס לבין האוטופיסטים. כבר ראינו קודם שהולונטאריזם של מארכס בפסקה זו מצוי בזיקה, אמנם פרובלמאטית,

ראשונה: אף שהפסקה יוצרת את הרושם כאילו הפעילות בחברת העתיד תהיה וולונטארית לחלוטין מבחינת טיבה, הרי חופש בחירה זה של עשיית דבר אחד בבוקר ומשנהו אחר הצהריים מעוגן באופן הד-משמעני בקביעה כי "החברה מסדירה את הייצור הכללי ומאפשרת לי על ידי כך לעשות היום זאת ומחר אחרת". אילו היה מארכס מפרט קצת יותר כיצד מסדירים ייצור באופן כזה שמובטח לכל יחיד מירב של חופש בחירה ורב-גונית, היינו כולנו מכירים לו תודה על כך. בסופו של דבר הרי זוהי הבעיה העיקרית בהקשר זה, אך למעשה גירסה סוציאליסטית זו של איש-הרנסאנס רב-האנפין נשארת תלויה באויר. ועל כל פנים, יש לזכור שאין בתיאור זה של מארכס משום הדגמה של גן-עדן אנארכיסטי ללא פיקוח או תכנון. אין דבר הרחוק יותר מדעתו של מארכס, והעובדה שהוא סתם ולא פירש מה בדיוק טיבה של הזיקה שבין פיקוח לחירות, אל לה תביאנו לידי כך שלא נראה כי ככלות הכל מקופל גרעין מרכזי של תכנון בחזון וולונטאריסטי זה של חברת העתיד.

שנית, ודבר זה אין חשיבותו נופלת מן הענין הראשון, קשה להתעלם מכך שהדוגמאות הניתנות על ידי מארכס לאיפיונה של פעילות בלתי מנוכרת לאחר ביטולה של חלוקת-העבודה אין להן כל נגיעה לאופני הפעילות בחברה תעשיינית מודרנית. ציד, דיג, מרעה (לצורך הדיון ניתן להתעלם כאן מ"ביקורת לאהר הארוחה" שאינה אלא בדיחה על חשבונו של ברונז באואר) — כל אלה הן בסופו של דבר פעילויות בלתי-מורכבות, טרום-מודרניות וטרום-תעשייניות. מארכס לא חלק מעולם על ההיסטוריות של המהפכה התעשיינית והיה חסר כל סבלנות בעמדתו כלפי מנתצי המכונות ומגיניהם התיאורטיים המבקשים לחזור לגן-עדן אידילי שלפני עידן התעשייה. מבחינתו של מארכס היה חזונו הסוציאליסטי מעוגן ללא צל ספק באפשרויות הפוטנציאליות הגלומות בהתפתחות התעשיינית, ופסקה זו יש בה איפוא מן המתמיה בכך שמארכס נגרר בה אחר דימויים אידיליים ופאסטוראליים כל כך. די

¹⁰ N. Riasanowsky (ed.), *The Teachings of Charles Fourier* (Berkeley, 1969), p. 50

דבר לא הצליחה עדיין להתגבר על הניכור (ועל עודף הערך). כיוון שכל אחד הוא בגדר שכיר, יחסו של העובד אל תהליך עבודתו לא השתנה באורח יסודי. כיוצא בזה לא נעלם עודף הערך, אם כי אין הוא מצטבר עוד בידי הקאפיטאליסט היחיד כי אם מופנה לאוצר המדינה הנזקק לו למטרות סוציאליות: אולם מנקודת מבטו הסובייקטיבית של הפועל לא שינתה עובדה זו את אופייה ה"חיצוני" של העבודה בכל הקשור בתודעתו שלו ביחס אליה.

מארכס מכנה שלב ראשון זה בשם "קומוניזם גס", ולמרות שברור שבכך הוא מתכוון גם לתיאוריות קומוניסטיות של מתנגדיו, הרי גם לשונם של כתבי-היד וגם המקבילות עם "ביקורת תוכנית גותא" מבהירות במפורש כי מה שהוא דן בו כאן הוא שלב היסטורי בהתפתחות העתידה. "קומוניזם גס" זה עדיין מתייחס אל עולם הייצור והסחורות באופן הישן של ראיית הכל במושגי הקנין הפרטי: העובדה כי הקנין שוב אינו קנין אינדיבידואליסטי כי אם קולקטיביסטי אינה משנה כהוא זה את אופיים הבורגני ביסודו של מושגי הקנין ("הזכות הבורגנית" עדיין מושלת בכיפה, כפי שמציין מארכס ב"ביקורת תוכנית גותא"). בלשונו של מארכס, "הקנין הפרטי עשה אותנו לטיפשים ולחד-צדדיים עד כדי כך שמושא כלשהו הוא שלנו אך ורק כאשר הוא בבעלותנו, כאשר הוא קיים אם כן קאפיטאל בשבילנו או כשהוא מוחזק על ידינו במישרין, כאשר אנו אוכלים אותו ושותים אותו, נושאים אותו על גופנו, דרים בו וכיו"ב — קיצורו של דבר: כאשר אנו משתמשים בו"¹².

כאשר אנו מחליפים את ה"שלי שלי" הקאפי-טאליסטי ב"שלנו שלנו" של הקומוניזם הגס, לא השתנה שום דבר באורח יסודי (אם לנקוט לשון חז"ל, כאילו הוחלפה לנו מידת סדום האינדיבידואליסטית במידת סדום קולקטיביסטית. אבל עדיין שקועים אנו ב"ט שערני קניין). כפי שאומר מארכס, בקומוניזם הגס

לתכנון כולל ולפיקוח חברתי. אבל עיקר חידושו של מארכס בפסקה זו הוא כי סוג זה של תכנון, והשפע שיווצר בעקבותיו, יאפשר "לעשות היום זאת ומחר אחרת... כפי שנראה לו". אצל פורייה, לעומת זאת, זהו "יום ממוצע": הוא הוכן בשבילך והוא טוב בשבילך ועליך להתנהג בהתאם לכך, ומוטב שתעשה כן. יתר על כן, זהו מה שתעשה, פחות או יותר, בכל יום ויום עד יומך האחרון. חברת-העתיד של פורייה היא איפוא מערכת ממו-שטרת, מפורטת עד לדקדוקי פריה האחרונים, טוטאליטארית וקסרקטית לפי טיבה. חזונו של מארכס, לעומת זאת, צופה פעילות אנושית חפשית. מסיבות היסטוריות הכרוכות בפולמוסים מאוחרים בתנועה הסוציאליסטית, מקובל לזהות את האוטופיסטים עם וולונטאריזם ואת מארכס עם חברה בעלת פיקוח חברתי קפדני, ונהפוך הוא.

נפנה עתה לבעיות המופיעות בדינו של מארכס על חברת העתיד ב"כתבי-היד הכלכליים-פילוסופיים" של 1844 וב"ביקורת תוכנית גותא". בשני המקרים מודגש שיש לראות את חברת העתיד ראייה דינאמית, כלומר בשלבים. אולם מה שמעניין הוא שישנה דו-ערכיות עמוקה אצל מארכס בנוגע לטיבו של השלב הראשון. לאחר שהוא מתאר שלב ראשון זה ב"ביקורת תוכנית גותא", מוסיף מארכס: "ענין לנו כאן עם חברה קומוניסטית, לא כמות שנתפתחה על בסיסה שלה-עצמה, כי אם להיפך, כמות שהיא יוצאת זה עתה מתוך החברה הקאפיטאליסטית; ואשר מכל הבחינות, — הכלכלית, המוסרית, הרוח-נית, — עדיין טבועים בה איפוא כתמי לידה של החברה הישנה, שמחיקה היא יצאה"¹¹.

ב"כתבי-היד הכלכליים-פילוסופיים" מפורשים "כתמי לידה אלה" בצורה מפורטת יותר. בדיוק כמו ב"ביקורת תוכנית גותא", מייצג שלב אל"ף כאן חברה שהלאימה בהצלחה את אמצעי הייצור. אין עוד קנין פרטי באמצעי הייצור, הכל מועסקים כשכירים על ידי החברה ושיוון-שכר שורר בכל. מה שמארכס מגלה בחברה זו הוא שלאמתו של

¹² כתבי שחרות, עמ' 148.

¹¹ כתבים נבחרים, ב', עמ' 15.

מאמריו של היינה על הקומוניזם הצרפתי אחד המקורות העיקריים לרעיונות סוציאליסטיים בגרמניה.

בהקדמה לחיבורו "לוטציה" מכרזו היינה על זיקתו למהפכה הפרולטארית. הוא מביע את סלידתו המוסרית והאסתטית מן החברה הבורגנית, אך מקננים בו ספקות בדבר טיבה של החברה הפרולטרית של העתיד:

"בחיל ורעדה חוזה אני תקופה זו, בה יגיעו לשלטון מהרסים אפלים אלה. בידיהם הגסות ינתצו בלי-רחם את כל אנדרטאות-השיש של היופי הקרובות ללבי. כל אותם משחקי דמיון של האמנות, האהודים על המשורר, ינופצו בידיהם. את תלי הדפנה שלי יהרסו ויגדלו שם תפוחי אדמה. את שושני השדה, שלא יגעו ולא טרחו, אך גם שלמה המלך בכל הדרו לא היה לבוש כאחת מהן, יקטפו ויעקרו מקרקע החברה — ויתנו נול-אורגים בידן... הזמיר יגורש לארץ נכריה, שכן אין שום תועלת צומחת משיריו. אבוי! "ספר השירים" (Buch der Lieder) שלי ימצא את דרכו אל חנות-המכולת, ושם ישתמשו בדפיו כדי לעטוף בהם חבילות קפה וטבק-הרחח בשביל הנשים הוקנות של העתיד. כל זאת חוזה אני ולבי מלא כאב נוכח ההרס המאיים על שירי מידי המנצחות של הפרולטריון... עם זאת, שובה הקומוניזם את לבי עד כדי כך שאינני יכול להתכחש לו."¹⁵

אף שעיקר שיקוליו של היינה הם אסתטיים, טיב פקפקיו דומה למדי להקשר דימויו של מארכס בדבר "הקומוניזם הגס". אולם יש הבדל מכריע אחד: בעת שלגבי היינה תיאור זה כמוהו כתיאור הקומוניזם בכלל, לגבי מארכס אין זה אלא השלב הראשון.

השלב הסופי הוא לפי מארכס בעל אופי אחר לגמרי. הוא "תחיתו של האדם, שיבתו אל עצמו... הוא שיבתו המלאה והמודעת של האדם אל עצמו כלא אדם חברתי, רוצה לומר אדם אנושי, כאשר שיבה זו מתבצעת במלא העושר שעד כה. קומוניזם זה הרי הוא זהה בתור נאטוראליזם מושלם עם הומאניזם, ובתור הומא-

"מתחזק שלטונו של הקנין החפצי עד כדי כך שהוא שואף להרוס כל מה שאנו מסוגל להיות ברשותם של הכול בתור קנין פרטי; הוא רוצה להתעלם על דרך האלימות מכשרון וכיו"ב. הבעלות הפיסית הבלתי אמצעית היא בשבילו התכלית היחידה של החיים ושל הקיום; פעילותו של הפועל לא בוטלה כי אם הפכה לנחלת כלל בני-האדם; יחס הקנין הפרטי נשאר יחסה של הקהיליה לעולם החפצים... קומוניזם זה, השולל את אישיותו של האדם מכל וכל, אינו אלא ביטוי המסקני של הקנין הפרטי, המהווה בעצמו שלילה זו... הקהיליה אינה אלא שותפות העבודה ושוויון השכר שמשלם הקאפיטאל השיתופי, הקהיליה בתור קאפיטליסט כללי. שני צדדיו של יחס זה מועלים לדרגת כלליות מדומה: העבודה בתור המצב שכל אחר נתון בו, והקאפיטאל בתור כלליותה ועוצמתה המוכרות של הקהיליה."¹⁸

זהו אותו סוג של חברה שמארכס מאפיין ב"ביקורת תוכנית גותא" כמסוייגים בסייגים בורגניים. סייגים ומומים אלה "אין להמנע מהם בשלב הראשון של החברה הקומוניסטית", אולם האמביואלנטיות שלו מובעת בבהירות גמורה, ואין אצל מארכס נסיון פשטני להציע פריצה הדה וחלקה אל חברת הגאולה. הואיל והמחסור עוד ישרור בשלב ראשון זה, הרי כל מה שחברה זו תוכל להציע לחבריה הוא "לכל אחד לפי עבודתו". החברה עדיין תהיה נמדדת באמת-המידה הבורגנית.

מארכס לא היה כמובן הסוציאליסט היחיד שהכיר כי ייתכן שהגאולה תיקנה במחיר "ירידה צורך עליה", כלשון המחשבה היהודית, אשר מארכס לא ידע ממנה דבר. אחד מידידו הקרובים ביותר של מארכס באותה תקופה בפאריס היה היינריך היינה, שמוצאו החברתי והאינטלקטואלי היה דומה לשלו ושהיה מן המחברים הקומוניסטיים עשירי המבע ביותר של דור גרמניה הצעירה. היינה לא פיתח מעולם שיטה תאורטית קומוניסטית בדומה לזו של מארכס, אך בתקופה שמארכס עדיין היה בלתי ידוע לחלוטין, היו

H. Heine, Sämtliche Werke (München, ¹⁵ 1964), XI, p. 143

¹⁸ שם, עמ' 3-142.

¹⁴ כתבים נבחרים, ב', עמ' 16.

מורשת הבעיות, אך טוען כי הפתרון ימצא לא במישורה התיאורטי של הפילוסופיה, כי אם במישור הפראקטיס החברתי. זה, בסופו של דבר, פשרה האמיתי של התזה הי"א של פויאראבך.

ב"ביקורת תוכנית גותא" נזקק מארכס ללשון שהיא פחות פילוסופית לפי טיבה; אבל גם כאן חוזרת הטענה כי השלב הגבוה יותר של הקומוניזם סופו לבטל את הניגודים בין עבודה רוחנית לעבודת כפיים, בין העבודה כ"אמצעי למחייה גרידא" לבין היותה "צורך החיים הראשון", בין "ההתפתחות הכל-צדדית של היחידים" לבין "מלוא השפע של כל מעיינו העושר הקיבוצי"; בהקשר זה מובן ש"תיעלם גם הכפיפות המשע-בדת של היחידים לחלוקת העבודה"¹⁸.

אולם אין מארכס דן במיכניזמים של השינוי הטבועים באורח אימאננטי בשלב אל"ף ואשר יהפכו אותו בהכרח לשלב ביי"ת. נראה לי כי זוהי נקודת התורפה העיקרית בדיונו של מארכס בחברת העתיד: שכן אם נזכור מה היתה ביקורתו של מארכס כלפי הסוציאליסטים האוטופיים, ניתן בנקל להפנות את חוד ביקורתו של מארכס כלפי עצמו. אם מראה מארכס כי המעבר מן הקאפיטאליזם אל סוציאליזם אל"ף טמון במתיחויות ובסתירות הדיאלקטיות הפנימיות הטבועות בטיבו של הקאפיטאליזם, הרי אין שום אסמכתא בטכסטים של מארכס המראה מהי הדינמיקה המקבילה למעבר בין סוציאליזם אל"ף וסוציאליזם ביי"ת. אם ניתן לעתים לדמות את שלב אל"ף כפי שהוא מופיע ב"כתבי-היד הכלכליים-הפילוסופיים" לחברה המזכירה בגסותה הבסיסית את ברית המועצות, מה הערובות שמציע מארכס שלא "ניתקע" בשלב אל"ף? הבנתו ההיסטורית של מארכס הביאה אותו למסקנה כי אין הקאפיטאליזם יכול להוסיף ולהתפתח מבלי לחתור תחת יסודותיו הוא, מבלי "לכרות את קברו שלו". אין מארכס טוען טיעון דומה לגבי שלב אל"ף של הסוציאליזם ואין להתעלם מן האפשרות המחרידה של סכנת "ההיתקעות" וההיעצרות בשלב זה. לפי מערכת הנחותיו של מארכס עצמו הרי

¹⁸ כתבים נבחרים, ב', עמ' 16.

ניזם מושלם הרי הוא זהה עם נאטוראליזם"¹⁶. כפי שכבר הסברנו קודם יהא דיונו של מארכס בשלב ביי"ת הרבה פחות מפורט מאשר דיונו בשלב אל"ף בגלל שיקוליו האפיסטמולוגיים. עם זאת הוא אומר כמה דברים על שלב סופי זה ויש לדון בהם במפורט.

הקומוניזם המפותח כל-צרכו הוא, לפי מארכס —

"הפתרון האמיתי של הניגוד

שבין האדם לבין הטבע,

בין האדם לאדם.

הוא הפתרון האמיתי למתיחות

שבין הקיום לבין המהות,

בין יצירת המושאים לבין המימוש העצמי,

בין החירות להכרח,

בין היחיד למין-האדם.

הקומוניזם הוא חידתה הפתורה של ההיסטוריה

המכירה את עצמה בתורת שכזו."¹⁷

אין ספק כי זוהי אולי הקביעה היומרנית ביותר שיחסה אי-פעם לאיזה משטר חברתי שהוא; וכן ברור כי זהו מצב שבו נעלמו לחלוטין "כתמי הלידה" המאפיינים, לפי מארכס, את השלב הראשון של החברה הסוציאליסטית. עיון מדוקדק ברשימת הניגודים אשר יבואו לכלל פתרון בקומוניזם המשוכלל מצביע בבירור על טיבם: ניגודים אלה אינם אלא בעיותיה המסורתיות של הפילוסופיה המערבית. מערכת המושגים עצמה שמארכס נזקק לה כאן טבועה בחותם הגלייאני מובהק: אלה הם אותם הניגודים עצמם שפתרונום ביקש הגל למצוא במערכת הפילוסופיה שלו. ביקורתו של מארכס, בתחילת דרכו, את שיטת הגל טוענת כי הפתרון ההגלייאני הוא מזויף ובגדר פתרון למראית עין בלבד. מארכס מקבל מהגל את

¹⁶ כתבי שחרות, עמ' 144.

¹⁷ שם, עמ' 144-5. כיו"ב אומר מארכס (שם, עמ' 150) כי "רואים אנו כי רק במצב החברתי [קרי: בסוציאליזם] מאבדים סובייקטיביות ואובייקטיביות, ספיריטואליזם ומאטריאליזם, פעילות וסבילות, את אופיים בתור ניגודים; רואים אנו כיצד ייתכן פתרון של הניגודים התיאורטיים אך ורק על דרך המעשה".

המלחין. יש לשוב וליצור אותה (re-produce) על ידי התזמורת או על ידי נגן יחיד, ואף המאזין חייב לשוב וליצור אותה בתודעתו ובדימויו, אחרת אין היא אלא אות מתה. מסיבה זו מדמה מארכס את מי שהוא מכנה בשם "האדם החברתי" או "האדם הקומוניסטי" לאדם שחושיו ניערו ופותרו. "העין האנושית", כותב מארכס, "נהנית מדברים אחרים מאשר העין הגסה, הבלתי אנושית... כשם שרק המוסיקה היא זו המעוררת את החוש המוסיקלי של האדם... כך שונים חושיו של האדם החברתי מחושיו של האדם הבלתי חברתי. רק באמצעות העושר המושאי הנפרש והולך של האדם המטופח הולך ונוצר עושר החושניות האנושית הסובייקטיבית: אוזן מוסיקלית, עין הרגישה ליפיי-הצורה, קיצורו של דבר: חושים המסוגלים להגיע לסיפוק אנושי והמממשים את עצמם ככשרונות אנושיים"²⁰.

דגם האדם בחברה הסוציאליסטית המפותחת יש לו, אם כן, תכונות המבוטאות באופן מפורש במושגים אסתטיים: "רואים אנו כיצד בא האדם העשיר והצורך האנושי העשיר במקומם של העושר והעוני של הכלכלה המדינית. האדם העשיר הוא בעת ובעונה אחת האדם הנזקק לטוטאליות של ביטויי החיים האנושיים, האדם שהתממשותו שלו קיימת בו בהכרח פנימי, כצורך"²¹. ייתכן כי האמן משועבד לאש העצורה בעצמותיו והמצווה עליו ליצור: אולם בנתנו מבע לדהף זה הריהו משתחרר באמת. הפאראדיגמה האחרת לסוג של יחסים בלתי-מנוכרים היא זו של יחסי המין, וכאן ניתן למצוא אצל מארכס קטע מרתק בנושא זה אגב דיונו בכתב-היד "קנין פרטי וקומוניזם". קל להיתפס לרומאנטיזאציה וטריוויאליזאציה של הדברים הנאמרים על ידי מארכס ואף יש להיזהר מהיסחף אחרי פרשנות אופנתית לקטע זה.

שכן לא תוכנם של יחסי המין הוא המעניין את מארכס אלא (אם אפשר להבחין בהבנה זו) המיבנה המיוחד להם. לפי מארכס מייצגים

הקביעה שאכן יתרחש שלב בי"ת היא בגדר קביעה שרירותית ממש כמו האופטימיזם הורוד של האוטופיסטים, שמארכס היה תמיד מבקרו על העדר יסודות מציאותיים.

עם זאת ראוי להעיר שמארכס ניסה בכל זאת למצוא פאראדיגמות במציאות הקיימת אשר אם תחול בהן אוניברסאליזאציה תוכלנה לשמש מסד לאותו סוג של חברה שהוא מכנה "קומוניזם מפותח". ולמרות שאין שום נסיון שיטתי לייחס יסודות אלה למערכת החברתית הכללית של סוציאליזם בי"ת, הרי הפוטנציאל הטמון במערכת היחסים החברתית הכרוכה בתיאורים אלה הוא בעל ענין לא מבוטל.

תחום הפעילות הראשון הוא תחום היצירה האמנותית. בכמה הזדמנויות מרמו מארכס כי פעילות העבודה בחברת העתיד תידמה יותר לאמנות מאשר לעבודה. אין הוא מתכוון בכך שהעבודה תיהפך למשחק: להיפך — בכתב-היד על "יסודות הכלכלה המדינית" הוא אומר כי עם השתחררותה של העבודה מן הניכור "אין פירושו של דבר כי העבודה תיהפך למעשה בדיחה, או לסתם הנאה קלה, כפי שמבטא זאת פורייה באורח נאיבי במושגי הנערות הזבניות שלו. עבודה חופשית באמת, כמו למשל חיבור מוסיקה, היא יחד עם זאת עבודה קשה להחריד ותובעת מאמץ עצום"¹⁹.

לא קלותה של היצירה האמנותית היא איפוא הנותנת: מה שמכריע הוא העובדה כי מה שיוצר האמן בשביל עצמו הוא יוצר בעת ובעונה אחת גם בשביל הזולת, ואין יחסים של משוואה שוות-אפס בין הנאתו של האמן מיצירתו לבין ההנאה שמפיק ממנה הציבור: במוצרי השוק, מה שאני צורך אי אפשר שיצרוך הזולת, ואילו כאן הנאתי שלי אינה נפגמת על ידי הנאת הזולת. יתר על כן, אם גדייק בלשונו נגלה כי אין בנמצא "אובייקט" או "מוצר" של אמנות בדומה למציאותו של מוצר-תעשייה: כדי שמוסיקה כלשהי תיהפך לחויה אמנותית, לא די ש"תיווצר" על ידי

²⁰ כתבי שחרות, עמ' 149.

²¹ שם, עמ' 152.

תיד משום שהניגודים המתבטלים בהם הן אותן דיכוטומיות שמארכס ראה אותן כמתבטלות בשלב בי"ת של הסוציאליזם. ניגודים אלה הם כזכור הניגודים בין אדם לאדם, בין אדם לטבע, בין קיום למהות, בין יצירת מושאים למימוש-עצמי, בין חירות להכרח ובין היחיד למין-האדם. מעמדם הפאראדיגמטי של יחסי המין נובע מכך שמארכס טוען כי דיכוטומיות אלו כבר נתבטלו בהם — ממש כשם שבוטלו, אליבא דמארכס, ביצירה האמנותית. ייתכן כי דגם זה של היחסים החברתיים בעתיד הטמון ביחסי המין גרם לחריפות לשונה של התקפת מארכס על מושג המשפחה הבורגנית ב"מניפסט הקומוניסטי": אפשר שזעמו מוטח כאן כלפי החברה הבורגנית משום סברתו שזו מסרסת אפילו את אופיים ההדדי של יחסי המין, שבהם ראה כאמור דגם אפשרי לחברת העתיד.

כל המבקש אצל מארכס דגם ברור, חד-וחלק, למבנה סוציאליסטי של החברה, סופו שיתאכזב ויכונה בפי מארכס עצמו אחד האוטופיסטים המבקש "מדע במוחו הוא". לשיטתו הוא צייר מארכס את "האפור שלו על גבי אפור" מש-העדיף לכתוב חיבור הקרוי "הקאפיטאל" במקום חיבור שלא כתב מעולם הקרוי "הסוציאליזם". אולם אם מותר להיזקק לאותו מטבע-לשון הגלגלי-אני ולשלבו בדימוי הלקוח ממארכס עצמו, הרי "אפור על גבי אפור" זה שהראָה כי נתיישנה צורה מצורות החיים, אינו רק מפרש את העולם, אלא גם משנה אותו. יחד עם זאת, על אף כל ריסונו בנוגע לתכניות חברת העתיד, התיר מארכס לעצמו להציץ כמה הצעות בפרדס העתיד. ראינו כי הצעות אלו כרוכות בבעיות שלא תמיד יש למארכס תשובה עליהן, אבל עצם מודעותו של מארכס שאין כאן אלא הצעות בלבד, אפשר שהיא עושה אותו אוטופיסטי פחות ממה שהיה מקום לצפות אלמלא כן.

יחסי המין סוג של זיקה חברתית השונה לחלוטין מן המשוואה שוות-האפס המאפיינת את היחסים בשוק. יחסי המין נקבעים מצד אחד על ידי דחפים ביולוגיים טבעיים שאינם בשליטתו של האדם ועם זאת הם מכוונים על ידי הרצון האנושי; ביחסים אלה מגלים אנשים ונשים שהם זקוקים ליצור האנושי האחר — לא כאובייקט, כי אם כהשלמה לעצמם. מבנה יחסי המין הוא כזה שמתברר בהם כי ברגעיו האינטימיים והאישיים ביותר אין האדם בגדר אטום אינדיבידואליסטי המספיק לעצמו, אלא הוא יצור חברתי, קואופרטיבי, הזקוק לזולת לשם השלמת עצמו — הוא, בלשונו של מארכס, "יצור בן-מינו".

הקטע הנידון בכתבי היד יש בו חזרות והוא לעתים נעדר-ליטוש, אך הדברים ברורים למדי:

"היחס הבלתי אמצעי, הטבעי וההכרחי של האדם אל רעהו הוא יחסו של הגבר אל האשה. ביחסי מין טבעיים אלו יחסו של האדם אל הטבע הריהו במישרין אף יחסו אל האדם, כשם שיחסו אל האדם הוא במישרין אף יחסו אל הטבע, אל היקבעותו הטבעית שלו עצמו. הווה אומר ביחס זה מתגלית באורח חושני ומתמצית בעובדה-בעליל המידה שבה נהפכת המהות האנושית לטבע בשביל האדם או שהטבע הופך למהותו האנושית של האדם... מאופיו של יחס זה נובע עד כמה נעשה האדם ליצור בן מינו, לאדם, והשיג את עצמו בתורת כזה. יחסו של הגבר אל האשה הוא היחס הטבעי ביותר של האדם לאדם. ביחס זה מתברר עד כמה התיחסותו הטבעית של האדם היא אנושית או עד כמה נהפך טיבו האנושי לטבעי לגביו, עד כמה טבעו האנושי נהפך לגביו לטבע. ביחס זה מתברר עד כמה נהפך הצורך אנושי, עד כמה נהפך איפוא הזולת לצורך בשבילו, עד כמה הוויתו האינדיבידואלית היא לגביו בעת ובעונה אחת מהותו כיצור בן-מינו."²²

ייתכן כי יש בכך משום הפתעה, אבל הלשון שנוקט מארכס כאן מראָה כי יחסי המין יש בהם משום פאראדיגמה לדפוסי היחסים החברתיים בע-

²² שם, עמ' 143-4.

ציון מאהבה

זלמן שזר באור כתביו

אברהם קריב

לא עם קטן וגלותי הוא עמך המפוזר מעבר לימים, כי אם עם עשיר הרוח וקשה העורף וצמא החיים והשחרור הוא, ולך ולא לה אשר יבואו אחר־ך עם זה מצפה. (מתוך נאום לפני הנוער העובד בתרצ"ה, "ציון וצדק" 235)

נעויות משמוע כדברים האלה ממי שרגלו עוד
דרכה בתחומך ? ...

בפרקי הזכרונות של שזר מהעיירה יש מעגל כללי, מן המשותף לו ולכל בני העיירה. בשורות המובאות לעיל בזכרות שנות החדר, שהן מאוצר המעגל המשותף, וראה המחבר להקדיש פרק מיוחד למלמדיו, לאמור: "... ואם אצליה להעלות על הנייר, ולו רק משהו מחייתם של החשובים שבהם, ועשיתי חסד של אמת עם היקרים הללו שבעיירתי, שעל שכמם הוטלה המעמסה של הגלית התורה מדור לדור, אשר היו ואינם עוד, לא הם ולא שכמותם. ויהא בזה גם ביטוי לרחשי התודה וההוקרה להם, אשר על אף מדווי החיים ומצוקותיהם השכילו למסור לי ולשכמותי את המפתחות הראשונים לאוצרות עמי, לעולמים" ("כוכבי בוקר", 48). המלמדים המתוארים, כאותה עיירה בכללה, לא נתייחדו בשום דבר מכלל המלמדים שבעיירות ישראל בימים ההם, והמחבר מצדו מתארם כהווייתם, ללא הפלאה וללא הבד לעה. והם הם, המלמדים כמות שהם, נתעלו תחת עטו לאנשי שליחות בקרב עמם, מוסרי המפתחות לאוצרותיו מדור לדור, שמקיימים שליחותם מתוך מחסור ומצוקה, בחינת זו תורה וזו שכרה, על כן זכורים הם לחסד ואפופים מן המרחק — אולי לראשונה בדורות האחרונים — גל של הכרת טובה.

וחסד גדול של אמת גדולה עשה המחבר עם סוג אחר של אנשי העיירה, שהעלה מן ההעלם, ובכך הפריך בשפת העובדות אותה דיבת-עם הנישאת על כל לשון ונתינת משיגרת כל קולמוס. בעט טבול במ' סאה של מציאות תיאר יגיעם של עמלי

א. רוח אחרת

כרכי הכתבים של הנשיא שזר לסוגיהם, כמו נאור-מיו לאין ספור, שאך מיעוטם נכללו בתוך הכתבים האלה, הם עצם מעצמותה של דרך חיים רצופה, הארוגה כולה במאמצי התקומה של עמנו והמעוררה בכל מערכי הדור ומערכותיו. עם כל ריבוי האנפין של הכתבים האלה אחד הוא צירם הפנימי, אם מובלט ואם מוצנע, שהוא גם ציר עולמו וציר דרכו של המחבר. ומה רב-משמעות הוא הדבר, שחלק מרובה מכתביו של דורש ציון כל הימים כמוהו עוסק בעבר "הגלותי", הן בעבר הקרוב של העיירה היהודית, שבה נעוצים שרשיו הגלויים של המחבר, והן בעבר מופלג יותר, ותוכו של עיסוק זה רצוף אהבה!

את זיקתו לעיירת מולדתו, שלפי ההשקפה הנודעת שהיתה רווחת בקרב בני דורו היה עליו "למרוד" עליה, הוא מסכם כך: "לא עשיתי איפוא בשטיביץ אלא כאחת-עשרה שנה והן שנות לימודי בחדר וראשית נעורי, אולם אשר קלטה הגנפש בפרק-זמן זה של שחר אבי חתום בה בחותם האהבה לעולם, וההשראה אשר רווחתה הגנפש בשנות בראשית אלו אין השפעתן נפסקת כל הימים" ("כוכבי בוקר" 32). דברים אלה הם תכלית ההיפוך ותכלית ההפרכה של כל מה ששינינו בבית מדרשם של בוזי העיירה ובוועטיה. לא זו בלבד שבעל הדברים לא השליך אחר גוו את שקלטה הגנפש בתוכה כמטען נפסד או לפחות כמטען אין חפץ בו, אלא אוצר יקר הוא לה החתום בחותם אהבה ניצחת, ואף עודנו נתון להשפעתן של השראות שרווחתה נפשו שם. בתוך עצם ציונותו, משמע, מחלחלות אותן השראות! הן, און רחוקה של העליה השנייה, האם לא

ושני בקבוקי קוניאק בידיו המורמות, רוקד ושר בראש להקה של חסידים, והמעגל סביבם הולך ומתרחב, לאורך כל הדרך. זה רק המבוא להקפות, ובהן גופן הריקודים הם עד כלות. ועדיין גם זה לא הגמר. השיא הוא אחרי כלות הכל: "וגם לאחר שכל הקהל, עם תום כל ההקפות, מתפזר והולך — נשאר עוד אבא הגלוב לבדו בבית השטיבל, והוא, שיכור ולא מיין, רוקד לו יחידי, עם לבו החוגג... " (שם 106). בלי משים אתה חש התבטלות כלפי היהודים ההם, בעלי מקור של התלהבות וכוח של התלהבות כולי האי...

אֶכְסְטָאזָה מסוג אחר, לא חוגגת, אלא יונקת התעודדות והתגברות על צללים, מתוארת אצל הסב, איש חב"ד מופלג עוד יותר. כי בית האב כבר היה פתוח כלשהו אל המתדפק ובא, והמעבר אל הציונות לא היה גדור עוד. אבל הסב לא סבר ולא קיבל, שהנכד "מתערב עם שונים", והגיעו הדברים לידי כך, שהסב והנכד געשו בעלי מחלוקת, אך רק מחלוקת של דעות שאין עמה פירוד לבבות. ולא עוד — מטעים המחבר — אלא שעם כל ביקור אצל הסב, שישב בעיירה סמוכה, גברה אהבתו אליו. יריבות של שלום — נוסף אנחנו — שמשאירה מקום גם לזיקת נפש, נשארה מידתו של "הנכד" כל הימים.

בקווים מצומצמים ורוויים מתאר המחבר (בפרק "תשורת הפרידה של סבא") את הזקן, שנסתלקו סביבו בני דורו ובני משפחתו והוא נשאר גלמוד, "ככף בודד על חוף אגם, שיבש לרגליו". גם נכדו האהוב נתפס לדרכים חדשות, מה שיכול היה להתפרש אצל הסב שהוא מפזר את דרכיו. בעיניו ראה כי עולמו שלו הולך ושוקע. והנה בא הנכד הציוני להיפרד מסבו לפני עלייתו לארץ ישראל. ביקור כבד-מטען זה הכיל יסודות מנוגדים ואי אפשר היה לחזות את כיוונו. אך אירע שגברה דבקו של הנכד בסב באותו ביקור, אשר נהפך כולו לעת רצון, וזו מצאה לה מבע הגדול מאומר ודברים. אותם יהודים לא אילמי נפש היו. שפה עמוקת ארשת היתה לנשמתם, להשיח כל ערגונו-תיה, כל עליותיה — שפת הניגון. ורב היה כוחו

עיירתו בהתקנת כלי שיט מהנץ חמה ועד צאת הכוכבים, "בגשם וסער ורוחות הנהר". וממעמקי לב רגוש פרצו השורות: "מי זה העליל עליכם את עלילת הבטלה והפאראזיטיות? צללי יקירי נעורי, סלחו נא לחברי, כי מרוב קנאתם להב-ראתנו — הפריזו ועיוותו. צללי עמלי שטיבץ, יקומו זכרונות חייכם ויעידו! ועליהם תכפר אהב-תם על הגזמותיהם" (שם 35). עם שבעל הדברים, כמשפטו, מוצא גם צד של זכות, אינו מעלים עם זאת שהמגימים הללו צריכים כפרה. וב-עצם, לצורך כפרה זו הוא משאיל להם מאהבתו הוא...

אולם יש בכרך המימואריסטי "כוכבי בוקר" עוד מעגל פנימי אחר של זכרונות, המוליכים אל בית אבא של המחבר, וכעין לחש גלוי להם: התדעו מאין נחלתו...

לא ביתו של יושב-אווהל היה הבית, כי אם של איש מעולם המעשה, סוחר יערות, אך חסיד חב"די היה האיש, וחסידותו לא היתה תוספת למסחרו, אלא היא היתה עולמו האמיתי. וקודם-כל כלל גדול הוא, אין עולם יהודי בלא ספר. ועל מעמד ארון הספרים בבית ודירוגם של הספרים לפי מעלתם ושימושם סח הפרק "ספרייתו של אבי", שבו פותח הכרך האמור. ושוב, לא כפי שטענו הטוענים, שהספר חנק כביכול את החיים. נהפוך הדבר, שיקוי חיים היו הספרים שמילאו את הארון, ספר ספר וזמנו, זמן וזמן ושיקויו ממעיני הספר. ואפילו לא ידענו דבר על מקומו של הספר בקרב עמנו אלא רק המסופר על הבית האחד הזה בלבד, מתמלא המושג "עם הספר" ליה ולשד.

עם זאת לא סבב הבית הזה על צירים של ספרים. בעיקר קלחו בו חיים רגשיים-אֶכְסְטָאטיים, חיי נשמה, ומקום בולט תפס בו הניגון החסידי, שאו-צרו היה מתחדש עם כל נסיעה אל הרבי. כל פלח מאותו נוסח-חיים הוא לא רק הווי, כי אם עומקה של הווייה, ושמה שבו — עד מעמקי מעמקים.

נשווה לפנינו את סוחר היערות, מנכבדי העיי-רה, כשהוא רוקד אחורנית מביתו אל השטיבל להקפות של ליל שמיני עצרת דרך רחוב ארוך

שור על משכנות ישראל לשעבר בכללם, לא על דלדול מדובר כי אם על מעיינות ובארות. וב- לשונו: "הבארות ההן אשר על שפתן כרענו ומתן שתינו כולנו בבית אבא" ("ציון וצדק" 238).

שיר-המעלות לבארות ההן של עיירות ישראל הושר במסה הגדולה על וייצמן. המחבר נוקב שם את ראשי תחנותיו של הנשיא המנוח, והוא כותב: "הראשונה — נחלת בית כולה, והיא שתולה בסביבות פינסק ומוטלה וערי פוליסיה וליטא. את מכמני חכמת העם ספג אז לתוכו העלם המתעלה, את מורשתו ותקוותיו, סגולותיו וכיסופיו. — וגם בהרחיקו נדוד מאוד, הרחק מהווי עיירתו, מסדרי חייה ומושגי מאבקה, לא סר זיו שכינתה מעליו: בשיחותיו עם נציגי עמו מעל דוכן הנהגתו — וגם בעת פניותיו אל שליטי עולם ודברי עמים, בשעות זעמו הגא או בשעת משאו הנשגב, הבהיקה לו ממרחקי ילדותו מורשת בית אבא בכל נגוהותיה והאצילה עליו מגצח הודה" ("אור אישים" א, 58). דברים גבוהים מאלה שבהם עוטרה פה העיירה אין בנמצא בשפתנו, ויש בהם ממש משום אפיקורסות כלפי התפיסה הציונית הקלאסית.

אכן יש גם מרידה בכתביו של שור: הלא היא מרידה באותה מרידה נודעת, ששימשה בסיס לציונות ובפרט לציונות חלוצית. הוא נשאר דבוק במשכנותינו הישנים, שהכפישום בכל לעז, לפי ראה כי שכינה שזיו לה והוד לה שרויה בהם. ציונותו הגדולה לא נתקפחה על ידי כך. אדרבה, כנפיה הוסיפו כוח המראה...

העיירה המובהקת טיפחה בכל מאודה את מורשת ישראל והוסיפה עליה נדבכים משלה. מאלה ינק בעל הכתבים אותן השראות, שהשפעתן טבור עה בו. ואכן רב המרחק בינו לבין מריבי מורשתנו בספרות העברית ובזרמים ציוניים מסויימים. רווי יים כתביו פאתוס המורשת, ובמהותה המקורית, בלי שעברה גלגול-מהות, כאצל אחד-העם, למשל. בחשבוננו הגדול של עמנו תופסת דת ישראל את מקומה הראוי לה, ובה משולב גם יחוסה של ארץ-ישראל: "כאן שרה ישראל עם אלוהיו ואלוהיו

של הסב בשפה זו. ובליל שבת עבר לפני התיבה והערה את נשמתו הנעצבה-הרונגנת באותה תפילה של קבלת שבת. "נשמעה לי בה תלונתו העמוקה של סבא על בדידותו האכזרית, ועל עולם-היקר השוקע ללא רחמים... אולם גם גאות-התרפקות על זיו שאינו בר-חלוף... והודיה נסערה על האושר הרב הצפון לו בגלל הקשר הישר שבין נשמתו לבין מקור הברכה, ועל נצח ישראל שאינו יכול כלל להתפורר בין הדורות, ועל אשר נפשי קשורה בנפשו... " מי שמסוגל להתרפק על זיו שאינו בר-חלוף, מי שמסוגל לחוש את הקשר שבין נפשו ובין מקור הברכה, כלום יכריעהו העצבון? והאמנם רב הוא המרחק הרב בין מתפלל התפילה, "שכולה היתה התעלות למרומים", לבין שומע התפילה, שכפי עדותו נכנסה לנבכי נפשו "למשמרת עד"?

ועוד על קפיצת המרחק. בעצם שעת הפרידה מסר הסב לנכד בתורת צידה לדרך חייו סודו של ניגון. יש לזכור שאצל היהודים הרוחניים הללו קיימת בחינה של שורש הנשמה: כל אדם ואדם יש דברים שהם משורש נשמתו ודברים שאינם משורש נשמתו. וניגון — לימד הסב — שמתעלם מאדם בשעה שהוא משתוקק לו, וכן ניגון הנטפל לאדם בשעה שאינו מבוקש — שניהם אינם משורש נשמתו. אך קבלה היא אצל חסידי חב"ד, כי הניגון של הרבי הוקן לעולם הוא משורש נשמתו של איש חב"ד בכל דור ודור, ולא הניגון ייבחו אצלו אלא הוא נבחו אצל הניגון. אם הוא מתאמץ לדלות מזכרונו את הניגון ואינו נענה, סימן שנש-תבשו דרכיו, וכן להיפך, כמובן. ומגלה לנו "הנכד", כי אכן בשעות של איוו תהייה פנימית הוא בודק עצמו בניגונו של הרבי, כהדרכת הסב...

השלשלת של ניגון הרבי ותפילת הסב וריקוד האב מצאה המשך של מהות, אם כי בשינוי דמות, אצל הנשיא של מדינת ישראל!

העיירה שטויבץ היתה אחת מעיירות ישראל, ומה שהיה בה כדי להספיג את הנפש לכל החיים היה גם בכל עיירה ועיירה. ומדי ידובר בכתבי

רבי השראה שבספרו "אורי דורות" מעניקים לנו תחושת מגע עם עצם נשמת העבר. דורות העבר אינם בעיני בעל "אורי דורות" נחותי דרגה בשום בחינה — לא בכוחות חיים, לא בסגולות נפש ולא במעיינות יצירה. ועתירים המה בניסיונות שנתנסו בהם, הראויים שיהיו לנגד עינינו תמיד. ועל אלה — הם המאגר הכביר של כיסופי גאולה.

שזר הוא בעל קשב לעתים. אזנו קולטת את המיית הכיסופים האלה מכל המרחקים ומכל המעמקים. החסידות ידעה עליות נשמה וקרבת השכינה, ודומה שמצאה את שביקשה נפשה באשר היא שם, דבר שהביעה בניגוני הדביקות שלה. אך האיש שהוא עצמו מלא ניגוני דביקות הללו פירש שם לנו פירוש אחר. במאמר המפואר "כיסופי העלייה בחסידות" הוא מבהיר, כי מאחר שהחסינות צמחה אחרי המיט של תנועת שבתי צבי נכלאו בה הכיסופים המשיחיים עמוק עמוק בפנימיות הנשמה. ומאותם המעמקים פרץ הניגון החסידי, שנעשה צינור להבעת הכיסופים הכלואים. כיסופי כל הדורות לגאולה, שהגיעו לפרק של קום ועשה — זה שורש הציונות שלו. ובעוד שרוב מנהיגי התנועה לזרמיה ציונותם מבוססת על תיאוריות עמקניות, ציונותו שלו לא היתה זקוקה לאלה. אצלם שלטה אידיאולוגיה החופפת על המעשים, ואצלר שלטת המיית הנפש המרווה את המעשים. האידיאולוגיות למיניהן הרתיעו מן העבר, וההמיה יונקת ממנו.

ומנסרת בדפיו של שזר קריאה מפורעמת להכיר את העבר, היינו של תקופת הגלות, ללמוד אותו וללמוד ממנו, לספוג את השראותיו ולקלוט את אזהרותיו, ולאמץ את תמצית מורשתו, הממוזגה עם מורשת הדורות שקדמו לו.

זלמן שזר לא עשה מעולם את עולם ישראל הישן מדרס לציונות אלא עשאו מרכב לה.

בדברו על וייצמן הגדיר את הציונות בלשון הקרובה למושגיו של חכם הכימיה: "המשימה שהוטלה על וייצמן ועל בני דורו היתה ליצור יש מחדש מן היש ההיסטורי הקיים. יש היורש

עמו, ונתגלתה שכינת הדת העברית, שאורה מקיף את כל הדורות של האומה, והוא זרוע על כל הדתות ותרבויות עולם, ובחביונותיה — סודות הנצח" ("אורי דורות" 399). ובהקשר אחר: "את רוב רובם של נושאי המורשת בישראל השמיד האויב. מרכזי התורה, שבהם היתה ספרות ישראל סבא ספרות חיים פורה ומפרה היו למאכולת אש, מרכז אחר מרכז, אולם את המורשת עצמה אין יד אדם יכולה להשמיד. נצח בה" (שם 396). אך נצח זה אין משמעו הווייה שהגיעה לגמר השלמתה, שכך היא עוברת מדור לדור. "לא אגם עומד הנה מורשת ישראל, כי אם ים חיים נושא גליו". דור וגלן, דור וגלן, למן דורות ראשונים ועד דורות אחרונים, לאין הפסק.

אולם אם לא במורשת ישראל הרי בדברי ימי ישראל קיים אותו חריץ שמעברו מזה משתרעת תקופת הגלות הארוכה. ומטעם תנועת התקומה, כידוע, טפלו על היחיד מישראל ועל כלל ישראל בתקופת הגלות תואר-גנאי, צהוב יותר מהטלאי הצהוב — "גלותי". ומשום "הרחק מן הכיעור", כביכול, היתה רווחת מגמה לפסוח על תקופת הגלות ולקשור את החוט המחודש בימי שבת ישראל בארצו.

ההיסטוריון-המשורר-הציוני שזר חש ומבליט זיקת-קריבות עמוקה לתקופת הגלות דווקא, שהעיררה היא חלק ממנו. חזיו של תחושה זו, אולי הראשון שבקע אל התודעה, עברו כשעמדו רגליו לראשונה לפני הכותל המערבי, ובמאמר העברי הראשון שכתב אז חרת: "וכשניגשות רגליך אל חצר הכותל הנך חש ומרגיש איך נשתורה נפשך לתוך הארג הנצחי בן אלפיים השנה" ("ציון וצדק" 56). השתורות זו של הנפש לתוך "הארג הנצחי" בן האלפיים, אשר בה במידה השתור הארג הנצחי הזה לתוך הנפש, היתה לתכונה ניצחת של בעל הדברים.

ואכן, בעצם היותו מלא כל המתחים של התווה, הוא חש את דופקו של העבר בדורות הגלות במלוא חיותו, כאילו טרם חלף-עבר, כביטוי באחד ממאמריו: "נחלת יום-אתמול לא-עבר". ומאמרים

ואיש על יקר יחודו ועל חלקת גחלתו, ותוספת חדוה עמו כי שלו — שלנו.

בתנופתו המלאה, אצל האריות שבחבורה, חובק התיאור את שרשיו ומקורות יניקתו של האיש המתואר, קשת הסגולות, רשת המעשים, שדה ההשפעה וההאצלה — כל שעשה את דיוקנו של האיש לפלח מדיוקנו של הדור.

נהירין לו למחבר כל מוצאיו ומובאיו של הדור, וגלויות לפניו הרקמות הדקות שלו, שמתעלמות מכותבי הקורות. הציונות, למשל, מתהבתבת לפנינו באור חדש על ידי הגילוי, כי בשחרותה ניעורה בלבבות זיקה אל היפה ואל הכשרון: "עצם הופעת הכשרון היה אז כמין חלק אורגני של הציונות בהתגלותה — מין הוכחה, כי הנה כבר נראו ניצני האביב הנכסף, אות לגילוי שכינה". מתוך כך גם מתנהר לנו, כי כל כשרון וכל גילוי של היפה לא היו זקוקים לפלס להם דרך ולכבוש להם הכרה, כי מצאו את אלה מזומנים לפניהם. "איך נפלו שירי פרוג כורעים על שדה חרוש! איך המו געגועים לאוסף שירי עם יפים, איך התבוננו בגוני האמנות של ליליין ושן ואיזרעאלס, איך חרדו לאורגאמנט עברי והאזינו לניגון מקורי ולשיר אמיתי, איך נפתח הלב לרווחה לשירת ביאליק!" באורה-פלא נתרווה אותו פתחון-לבבות ליופי בדמותו של מחולל-הציונות גופו: "כל אגדת הרצל, בחייו ומיד אחרי היעלמו, היתה נישאת במרחבי האומה על כנפי הגעגועים לגילוי יופי עברי. זה הזקן וזאת תנועת-היד, וזאת הדרת המלכים וזה ברק הפרלמנטריות של באזל — כולם יחד נתארגו בכליון-לב התנועה לחגיגות של חידוש היופי ולאות כי אכן "עת הזמיר הגיע וקול התור נשמע". (במאמר על ז'א-בוטינסקי, "אור אישים" א, 85-86). כל זה מגלה לנו קו מופלא באותו דור, שהציונות נודעה לו לא רק כקריאה למעשים שיש להגשימם, אלא כתור התחדשות שבאה לה לאומה במחזור העתים, אשר בטרם כל מעש בעליל כבר נראו פעמיה ונרדיה כבר נתנו ריחם. וזה האיש הרצל, הוא גופו היה גילויה של התפארת המיוחלת!

את תמצית היש שקדם ומקבל באמצעותו תוספת מציאות של יש מזוקק" ("אור אישים" א 61-60). קרוב להניח כי וייצמן עצמו אמנם פירש מעין כך את המשימה שהוטלה עליו ועל בני דורו. אולם ראשי מגמות בספרות התחיה ורבים מראשי המדברים באותו דור וממחנה המגשימים לא פירשוהו כן. הללו סברו והללו קיבלו, כי מאחרינו שממה בלבד. וחסד עשה שר דברי הימים עם אותו דור, שבתוך מחיצתם ממש של משיבי רוחות השלילה קם איש הרוח האחרת — רוח חן וחינוך, רוח חסד ואמת. מעולם לא קם לחלוק על חבריו ולא גרע משבחם. אך כורם הגולף במימי האוקיינוס הרבים ממנו, שברכת השפעתו נודעת על כל הארצות שהוא עובר בקרבנות, כן פעלה החמימות היהודית של שור על תפוצות ישראל, בהביאו אליהן את בשורת ההתעוררות לתקומה.

ב. אור אישים ואור האיש

חיבה מיוחדת וליבו מיוחד נודעים מעם בעל הכתבים לדיוקנאות של בני דורו, שהזרימו כוחות חיוניים לדור, ובעיקר להללו שיד וחלק להם במערכי התקומה. אל ההוויות הגדולות אשר מהן אינו זו נוסף בתיאורי הדיוקנאות גם האדם היחיד בגיווני אישיותו ופעלו, וזה שמרתק את המחבר, שאהבת אדם הרפודה בינה באדם היא מראשי סגולותיו.

קהל האישים שנפקדו בשני הכרכים של "אור אישים" וגם בכרכים אחרים מנומר ביותר: מבשרים ומפלסים, מנהיגים ומגשימים, אנשי רוח ואנשי מעשה, אנשים שונים בצביונם, בשיעור קומתם ובשדה פעולתם, מהם שרישומם היה ניכר מקצה האופק ועד קצהו ומהם שחלקם הצנוע או המוצנע טעון גילוי; מהם שעודם שרויים באורה המלא של ההיסטוריה ומהם שהשכחה תחלה פורשת או כבר פרשה צלה עליהם. על גדולים שבהם יש עמו המלה המכוננת, הממריאה, ואל כל אחד ואחד הוא מזיקק עצמו בחום לבב ובטובת עין, הששה לכל סגולה ולכל יבול, וכולם כאחד אנשי חפץ הם לו, איש ואיש כחין ערכו וכמתנת חלקו. חדות-גפש היא לבעל האישים להעמיד כל איש

אותן פלוגתות. מאמרו אינם שדה פולמסאות. העין נטויה בהן בראש וראשונה אל אורו של איש ואיש ולא אל לוחותיו. אין בדיקה בציציו- תיהם של האישים. דגלים אינם מתנופפים תחת עטו של בעל המאמרים. מעל לכל דגל דגלו הוא על "אישיו" אהבה. וגם האישים כשלעצמם, ככל שמופלגים אלו מאלו בדעותיהם ודרכיהם, פגישתם במאמרים הללו היא פגישת אורות עם אורות, שמוסיפים אלה על אלה ולא גורעים אלה מאלה.

"האישים" בני דורו של המחבר הם, ורבים מהם — שילוב תחומים ופעלים היה בינו וביניהם. הרבה איפוא מהמסופר במאמרים אלו ארוג גם ביריעות חייו של הכותב עצמו. אך כשם שהוא שוקד להבליט כל זכות של כל אחד מן האישים, כן הוא שוקד לשמוט כל שיתוף שלו עצמו בענין מן העניינים, ובפרט כל זקיפת זכות לעצמו. וב- מקום שאי אפשר לו לעקוף את עצמו, אך השימוש בגוף ראשון עשוי שיהא בו משום שמינית שבש- מינית של העמדת עצמו אצל אותו ורקור הנטוי מעמו אל איש אחר, גוף ראשון מפנה מקומו לגוף שלישי, כאילו מדובר באחד פלמוני. וכך מסופר במאמר על וייצמן: "פעם, בשנה האחרונה לחייו, ישב בכורסתו מכורבל בשמיכה, ובקול ענות חלושה תיאר לפני בן-שיחו הצעיר ממנו את הסכנות המדיניות הצפויות לעמנו; הימים היו ימי ראשית הסכנה של מלחמת האטום, והוא סיפר על תכניתו הרחוקה שהיה רוצה עוד להגשימה. —" ("אור אישים א', 60). מדובר כאן על סוד שיחו של הנשיא הראשון למדינת ישראל עם העתיד לישב על כסאו, המצניע עצמו במלים "בן-שיחו הצעיר ממנו". שפעת אור לאישים ולעצמו חביון צל — זאת מידתו של בעל "אור אישים".

אולם כמה וכמה מהדברים הנאמרים במאמרים הללו על אישים שונים חלים שלא ככוונת מכוון גם על כותבם. הרי תכונה שהוא מבליטה אצל נחום סוקולוב: "אמרר עליו כי הוא היה יודע הכל". את החכמה האחת ודאי ידע, והידיעה הזאת היתה אצלו ברורה ושלמה, מלאה ועמוקה: הוא ידע יהודים, לכל גוניהם וגלגוליהם, להבדלי

והרי קו אחר. לפנינו מצויים כיום כל הדברים- שבכתב שעוררו למעשים והתוו את המעשים וליוו אותם בימים ההם. אבל נעלם מאתנו מקור אחר רב השפעה — המקור שבעל-פה. וכך אנו קוראים במאמר על חיים גרינברג: "... כל חיפושי הערים שבדור התרכזו מסביב להרצאה הציונית הטובה, האמנותית, המאלפת, החובקת זרועות עולם ומ- קשרת בין תהיות האדם בדור ובין כיסופי היהודי בעמו. וכל צמאון הדור לביטוי אמנותי, צלול בתוכנו ונאה בצורתו, ביקש את סיפוקו בהרצאה ציונית. אל דוכן המרצים, הנד מעיר לעיר ומאסי- פה לאסיפה, הובא מבחר היכול של מיטיבי ההגות שבתנועה, ומסביב לדוכנים הללו הובררו המוש- גים והתגבשו, התאחדו ונפלטו הצמאים למפעל הגואל. — ומן הדוכן עלו הדברים אחר כך למכבש הדפוס, בירחונים ובמאספי התנועה, בפרקי תורה שבכתב וכנסים יסוד" ("אור אישים" ב, 91). אכן זה חידוש, כי "תורה שבכתב" של הדור הוא איננה כי אם משקע של "תורה שבעל פה" שקדמה לה וניתנה מעל דוכני המרצים.

על מעבדה רוחנית מסוג אחר אנו למדים במא- מר על וייצמן. "בשנים ההן, בשנות ראשית המה- פכה הרוסית הראשונה, היו קולוניות סטודנטיות אלו בחוץ-לארץ מעין בית היוצר של גדולי האי-נ- טלינגציה היהודית, שפרחו מארובותיהן לקראת השמש. ו"הדיסקוסיות" השנונות והארוכות שהיו נערכות בקרבן היוו מעבדה רוחנית ראשונה למח- שבת כובשי נפש הנוער שבדור. גורי האריות של המהפכה הלאומית שלנו התנגשו בויכוחים ההם ראשונה עם מבשרי אביב המהפכה האנושית, והדי הויכוחים הגיעו עד לירכתי העיירות, וניצוחי הלכה אלה היו מבווע וראשית לזרמי הרוח בישראל בתחילת המאה" ("אור אישים" א, 59). כך נגלים בהעלם אחד תווי יחוד של האישים ותווי פנים של הדור.

הדור היה מנגד אידיאולוגיות בשביל מעשים שיבואו, והאידיאולוגיות היו מנגחות אלו את אלו. המחבר שכתב את דבריו לעת קציר של מעשים אינו נכנס כמעט כלי-עיקר לתחומן המלוהט של

למעשה חדל הריב והפך מעין תהום, שאין כל גשר נמתח עליה, הלא זה המרחק בין דת ללא דת במחשבת ישראל. גרינברג ידע, כי בדרך התחד-שותנו נהיה מצויים להתגבר גם על מרחק המרחק-קים הזה, ובעומקי נפשו כבר ניחש את עיקבות המזיגה העתידה לבוא. כי בפני עומק רוחו ומוסר-ריות אישיותו כאילו המקה גם תהום זו. הוא סלד מן המחשבה, שבמסכת התרבות המתחדשת בקרבנו יהיה צורך לחלק ולהפריד בין תרבות "הילונית" ל"דתית". הוא בלבו פנימה כבר ראה את העברי הבא והוא איש המקור, הנטרע במורשת אבות ובתרבות חיי הדור, ונישא בהתפתחותו על כנפי רוח יוצרת, כשגועו נטויה במישרין אל על. אצלו במרומיו כאילו נעלם הניגוד ובנפשו פנימה שקט הריב. כאילו חמק וברח מפני יפי מחשבתו ואציר-לות רוחו ושוורשיות תרבותו העברית, העממית וה-אנושית" ("אור אישים" ב, 95).

בכל הנאמר בזה ניתן להחליף את שמו של האיש שעליו נסבים הדברים בשמו של כותב הדברים, בלי שניוקק לשינויים מהותיים. אין ספק כי גם על דעתו הוא התווה פה שזר את כיוונה המבוקש של התרבות העברית על פרשת הדורות. ומלבד קרבת השקפות בין שני האישים האלה, המתואר והמתאר, עוד הקבלה גדולה יש ביניהם, ששניהם היו מאלופי אמנות הדוכן בתנועה הלא-מית, ושניהם הרוו נפשות והלהיבו לבבות בכל תפוצות עמנו מעל דוכן המרצים, כל אחד מהם בכליו המעולים שלו. וכך כותב שזר על עמיתו לדעה ולדוכן: "מי שידון על יצירתו ועל השפעתו של חיים גרינברג רק לפי יצירתו שבכתב, לא יהא דן אפילו על מחציתו, אף כי בשנים האחרונות היה הוא לאחד מטובי יוצרי המסה בספרותנו. אבל לשיא שכלולה והשפעתה הגיעה המסה הזאת כאשר הושמעה עוד בגלגולה הראשון, כמשא באזני השומעים הצמאים לדבר, לפני שירדה להיכלא בדפוסים דברים שבכתב". ושוב, דברים אלו בעיקרם הולמים גם את כותבם, שנחלתו שבכתב, בכל היקפה אשר לפנינו, אינה אוצרת עדיין את עתרת מעיינותיו ששפעו מעל דוכנים לאין ספור והפעיעו את סופגיהם. אמנם חלק מן הכלול בכרכי הכתבים היה במתן ראשון דברים שבעל פה, אשר הוצקו אחר כן בכתב. אולם ככל שלבשו ארשת מבהיקה וככל שנשתמר בהם גם הקול החם של בעל הדברים, אין ביכולתו של

שבטיהם ולסגנוני קהילותיהם ולצביוני משפחו-תיהם, בבית ובנכר, לפני האסימילציה ואחרי הא-סימילציה" ("אור אישים" א, 70). ולהלן: "אכן, מושלם בחכמות היה. ולי יקרה חכמתו זו, חכמת דעת העם הזה, דוקא בימינו, כשהפיוור של האומה השסועה הולך וגובר, ושרשי הנפש של כל פרט באומה הולכים ומתקצרים — חכמה זו הן כה פוחתת והולכת" (שם 74). המאמר נכתב בשנת תש"ט(1). בימינו הופקדה חכמת דעת העם "לכל חילופי סגנוני ונפתוליו" אצל האיש שהעריך אותה כל כך בסוקולוב.

מבין כל האישים המתוארים בשני כרכי "אור אישים" היה חיים גרינברג הקרוב ביותר אל המחבר בכמה קווי סגולה מקבילים. ואכן במאמר על גרינברג מרובים הדברים שהולמים יפה-יפה גם את כותבם. יש קירבה בולטת בין השניים בתחום השקפות ודעות, שאצל שניהם שורשן של אלו לא באידיאולוגיות מופשטות אלא במזגה וב-סגולותיה של אישיותם, כפי שמוטעם הדבר לגבי חיים גרינברג במאמר עליו: "ובאצילות רוחו זכה גרינברג לכך, שגם ניגודי הדור כאילו חדלו במ-רומיו להיות ניגודים. מי מאתנו איננו זוכר את הוויכוח הגדול, הנוקב והחותך, שהתנהל בקרבנו בין עברית לידיש, זה הריב העז והקטלני של התנועה? ומי היה עברי קיצוני, בתקיפותו הפולי-טית ובביסוס המחשבתי כחיים גרינברג? ומי כמוהו בקרבנו שלט כל-יך במכמני יידיש, ליטש כל כך את הביטוי המחשבתי בה, וטיפח את הפובליציסטיקה ואת המסה היפה ורבת ההגות ביידיש, והשקיע בה את כל כוח כשרונו". אין צורך להזכיר כי גם שזר, שעבריותו אינה מוטלת בספק, נוהג בשתי השפות על דרך עצת קוהלת: אחוז בוו וגם מזו אל תנה את ידך. וחשיבות יתרה נודעת להתגברות על הניגודים בתחום מסוכסך ביותר, שבעל המאמר מבליטה בהרחבה ובהעמקה אצל חיים גרינברג. וראוי להביא פיסקה רבת משקל זו בשלימות, משום שהיא מעניינו של יום גם כהיום הזה:

"יש בקרבנו ריב העולה אף על ריב השפות, כי הוא ריב שכאילו כבר יצא כלל מגדרי התדיינות.

מחירה של הרפתקה כגון זו שהגה איש מרחוק בא, הוא מולכו; ולעומתו ניצב איש כנף, דלוק חזון ממריא ונחרץ, המואס בכניעה למציאות הנמוכה. כל אחד מן הצדדים דעתו מסומכה בכל כלי השכל וכלי הנפש ואין להזיזה. ברזל בברזל לא ירוע. ומורגש יפה שמחבר הפואימה מדובב את שני בעלי הויכוח מ ת ו כ ו , מתוך פנימיותו הוא. אלא שבכך שונה העבר מן ההווה, שלא על המדובב את הצדדים להיות גם המכריע ביניהם הלכה למעשה. וכבר הכריעה אז המציאות גופה, כי מצד התוצאות צדק פקחוננו המציאותי של הפרנס הנאמן. אבל בכך לא בטלה האמת הפנימית של מולכו, שהתו-צאה שלה היתה קידוש השם.

השניים האמורים כל הפלוגתא שביניהם פלוג-תא יהודית פנימית היתה, המנסרת חליפות במצרי הגורל היהודי. אך כוללותו של שזר פשטה גם אל מעבר ל"תחום השבת" שבדברי ימינו. גם בתנועה השבתאית לא גרס כי סופה העיד על תחילתה, אלא חש והכיר בהשתלבותה העמוקה של הנשמה היהודית בראשיתה של תנועה זו ובזינוקה לקראת גאולה. מלבד מאמריו המחקריים בסוגיה, גם דובב בתפילה * את שליחו של שבתאי צבי מתתייהו אשכנזי בלוד. השליח נותן חשבון לעצמו מה עצומים המכשולים אשר לפניו מבית ומחוץ, שעליו לגבור עליהם בניב שפתיים, שהוא הכוח האחד שבו אפשר ללכד את העם. והוא מתפלל ממעמקים כי יברך אלוהים את דברו, שהוא הולך להביאו ממקום למקום ומיהודי ליהודי ומלב ללב. מרטיטים את הלב פסוקי תפילתו, שאם עליו נמתח דין, יבואהו לאחר מילוי שליחותו, כי לא זו השעה לדין... מה רב האומץ לשים תפילה מפורעמה כל כך, פנים-יהודית כל כך, מעומק עומקו של לב יהודי, בפי שליחו של שבתאי צבי! ומי לא יחוש כי השאיל המחבר לפלוני השליח פלחים משיח-לבו שלו עצמו בשנות חיים של שליחות.

בכך סילק עד תום מאותו עידן שבו פעל השליח הלז את החיץ הכבד, שגבה אחר כך בין שבותי

הכתב לחצוב כל אותם זיקי חשמל שהיו מרצדים בין האיש על הדוכן ובין קהל שומעיו.

מעין דוגמה להופעותיו הגדולות של שזר הנואם נמצא בפרק הזכרונות "מלחמה במלחמה", שבו מתואר נאומו של ז'ורס בקונגרס של האינטרנאצ'יונאל ערב מלחמת העולם הראשונה, אשר התכנס לשם מגיעתה של אותה מלחמה שכבר התרגשה לבוא. "כל עצמותיו דיברו. דיברו? זעקו, זעמו, איימו, הזהירו, נשבעו, רבו את ריב האלוהים. את נביא הסוציאליזם ראיתי בדברו" ("כוכבי בוקר" 287). "כל עצמותיו" וכל העוצמה והלהב המתוארים בזה הולמים גם את המתאר עצמו. אלא שכותב הדברים לא היה מעולם איש התוכחה והזעם, שליחותו שלו היתה לחמם וללבות, לעורר ולבשר.

רבים הם קווי סגולה של המתאר, הזרועים בתי-אוריו על זולתו. אך בכל אלה אין עדיין הקומה השלמה של האיש הנחבא אל "אישיו". נשלים אנחנו כמה מתווי דיוקנו.

בראש וראשונה — איש מלפני ולפנים של עולם ישראל ומלפני ולפנים של תרבות ישראל, רב השרשים בעבי הדורות ורב היניקות מכל המעיינות המפכים באומה. ועם שהוא מעורה בספירות מרוחקות זו מזו ולכאורה אף נוגדות זו את זו, הן דרות אצלו בשלום זו עם זו ו"ברון יחד", ומעוג-נות הן במרכז אחד שבנפש, החובק ומחבק את כולן כאחת. על זו הדרך הוא גם איש העם במלוא המשמעות ובמלוא התפוסה, עם היותו איש רוח מובהק. גם הדור והדורות מאוחים אצלו איחוי שלם. וכמו בתוך הוויית ההווה, כן יש אתו מקום לשכן ניגודי עבר, שמקורם כאחד בנשמה היהודית.

הרי למשל "השיחה שלא היתה" בין ר' יוסף מרוסהיים ור' שלמה מולכו בפואימה "בין איתני גולה", שבה מגובשות זו לעומת זו שתי עמדות שאין גשר ביניהן. מצד אחד עמדתו של הפרנס, אשר עליו עמוסה בכל כובדה האחריות לגורלן של קהילות ישראל, והמציאות כהווייתה נהירה לו עד תכלית וממילא גלוי וידוע לו מה עשוי להיות

* "אין שליחות" בחוברת השירים "פארויך" שהופיעה זה מקרוב.

תרה לה בשיטתו של כל אחד מהם הנחה יאותה. וזו דוגמה בולטת לכל "הביסוסים" של שנאת ישראל מאז ומעולם: לא בתם של אלה היא, אלא אמם-הורתם!

והדעה הנקוטה של מארכס מהי? בכל אותו דור של שוחרי האמאנסיפאציה וכובשיה מוחזק היה בוודאות, שהגיעו ימי אחרית ליהדות וליהודים עמה, והסברים שונים ניתנו לעובדה זו. מארכס קיבל אותה ודאות מקופת הדור, אך את ההסבר לה חצב מתוך שיטתו שלו, אשר לפיה קרב ובא קצו של המעמד הבורגני. קץ זה — חרץ — הוא הוא גם קצם של היהודים, שהאידיאה הלאומית שלהם היא סחר-מכר ואלוהיהם הוא שטר-החוב! לידי זיהוי זה של עם היהודים בכל הזמנים ובכל הארצות עם מעמד הבורגנות — מבהיר שזר — הגיע מארכס על פי דוגמתם של כמה עשרות יהודים שנעשו בימים הם בארץ ההיא אילי הון!

מי יגלה עפר מעיניך, קארל מארכס הגדול, אשר גזרת כליה על עם מחצבתך בתוקף הכרח היסטורי, וראית כי כמאה שנה אחריו הפך איש בינה-לעתים יהודי את ברזל הגיונוך זה לארג קורים מוקצים. ושים עין באיש הדובר בך, כי ההיסטוריה אשר בשמה דיברת מטפחת על פניך בעצם היותו, באשר האיש הוא נשיא מדינת היהודים המחודשת!

אולם דעתו ודינו של מארכס על עם-מוצאו לא עקרו מחביוניו יקר מורשת עמו, שבכל גלגולי גלגוליה עיקר עיקרה נשאר קיים ועומד. בניינו האדיר של מארכס, כפי שהעמיק שזר להוכיח, נשען כולו על עמודים שבאו לו ממורשת ישראל: כי לא לעולם שעבוד ויד אדם באדם, וכי נכון לו לאדם מחוז אושר, אשר יכון על אדני הצדק. ולא עוד אלא שבקפלי שיטתו של מארכס חבוי גם עיקרון שלישי, והוא: "חוק היסוד של הצדק הוא מאז ומעולם העורק הראשי של ההיסטוריה". מי לא יכיר למי אלה!

ובדברו על רעיונות-יסוד של מחשבת ישראל, שחוזרים ומתגלים במרוצת הדורות בגלגולים

צבי ואנשיו ובין כלל ישראל. אכן עזה שקיקתו של שזר כל הימים להרחיב את כנפות הטלית של כלל ישראל לעברי עברים, ולצמצם עד קצה הגבול את מנין הנידחים אל מעבר לה, ואף אל אלה נתן לבו לבל ידח נידח.

מקום חיותו של שזר ההיסטוריון אצל תנועות של השתלהבות הנשמה היהודית, של התלקחות כיסופי גאולה. אך לשם שליחות מיוחדת הוא לן גם באזורים של כפור יהודי ושל רוחות כפירה לאומית שבדורות אחרונים. משוש נפש הוא לו למצוא גם שם ניצוצות חבויים וגחלים עוממות. גם לרחוקי רחוקים שעה בלב הומה, בחינת "את אחי אנכי מבקש". ולא רק אצל מתנכרים, כי אפילו אצל משנאים גילה חותמת ופתילים משלנו, כגון קארל מארכס, אשר לו הקדיש שזר אחד ממאמרי המופת שלו בספרו "אורי דורות".

מארכס, שהוטבל לנצרות בילדותו היה נצר אותו דור של יהודים אשר לבצר לעצמו מקום ישוה לו בחברה הנוצרית במחיר שנדרש ממנו. וכידוע השמיע גם הוא דברו בסוגיית האמאנסיפאציה, אך הפך אותה על פיה: לא היהודים הם שצריכים שחרור, אלא העולם צריך שחרור מהם!

כתב-שטנה זה, שהוא מן הארסניים ביותר בסוגו, מדבר בעדו. אך מלוא טיבו מתנהר לנו בפנסו ההיסטורי של שזר. שליט הרוחות לפני מארכס היה הגל, והוא קבע שכל אחת מן האומות הגדולות מגלמת אידיאה מסוימת בהיסטוריה, ובכך זכות קיומן. מה שאין כן היהודים, שאין להם אחיזה בעולם האידיאות, וממילא אין להם זכות קיום. ואילו מארכס, שהעביר את מרכז הכובד בהיסטוריה מן העמים אל המעמדות, אינו זוקף לשום עם אידיאה מסוימת, זולת היהודים, שהם מגלמים בהיסטוריה אידיאה של הקאפיטאל, ודווקא משום כך פוקעת זכות קיומם! מה רב הלקח שבדבר, ששני ההוגים הגיעו לאותה מס-קנה מתוך הנחות הסותרות זו את זו מן הקצה אל הקצה! הוזה אומר, לא ההנחות הולידו את המס-קנה, אלא המסקנה שהיתה נקוטה מלכתחילה

את התנכרותם של הללו לעמם, אלא דווקא מעריי-
כס מצד ערכם ומעלתם בתנועתם הם. ואת המאמר
של מארטוב הוא מסיים במשפט כולל על אלה:
"... גם תום אמונתנו בנצחוננו עליהם לא מנע
מאתנו מלהשתאות לרוחם הנאצלה ולזוך בפשם.
עם כל התרחקותם— מגזע ארזי הלבנון אשר
בתנ"כנו" ("אור אישים" א, 29).

היחוס היהודי הרם שנקשר להם עדיף משיתין
פולסין של פולמוס!

שזר לעולם אינו גורע כמלוא גימה מערכו
וממשקלו של יריב, אפילו כשהיריבות היא משני
עברי תהום רבה. ובתוך תחום נרחב הוא גם מכיר
בזכותו של היריב על יריבותו ודרכיה. במכתב
ברכה, למשל, אל מאיר יערי לויבלו יש שורות
כאלו: "יקרה לי כל הזמן עמידתך כזקיף איתן
בעמדה שביצרת לך בקצה המסוכן ביותר של
המחנה, אשר על ידה ממש, ביסמוך ונראה,
פעורה התהום של התבטלות והתכחשות". והוא
מברכו שם: "תזכה להתמיד... בריא וער ושש
לסיף ומגן על אמיתותך במלוא אורך הרב". ובכן
הכרה בזכותו של יריב אידיאולוגי לדרכו שלו,
אפילו כשהיא דרך "סיוף", הזרה כל כך לכותב
עצמו. אך בצורה מעודנת ועם זאת חריפה למדי
הובעה גם האמת על עמידתו המסוכנת של היריב.
"ואת האמת והשלום אהבו" — אומר הכתוב. קיום
צו זה חכמה היא, אמנות היא.

בעל חכמה זו ואמנות זו הוא איש מופת של
דורש טוב, בלי חשבונות כלפי מי וכלפי מה, איש
שחיכוכים וסכסוכים בכל צורה שהיא ובכל שיעור
שהוא לחלוטין ממנו והלאה. אין שום מחיצות
של פירוד בינו ובין אנשים מכל גווי הקשת של
העולם היהודי. ספק אם יש בדורנו מי שידמה לו
בקשרים אישיים נרחבים כל כך ומגוונים כל כך,
אם יש עתיר דבק כמוהו בין בארצנו ובין מחוצה
לה.

מה מפליא הדבר. כל הימים הרי הוא איש
תנועה מסוימת, איש מפלגה מסוימת, ועם זאת
קשה למצוא איש כללי-ישראלי יותר ממנו. רבים
הם הקרעים בגוף האומה ובגנפם הדור ומרובים

מפתיעים, מוסר שזר ההיסטוריון את הקולמוס
לשזר המשורר. "כאשד-מים רחוק, המוצנע בעמ-
קי הר מלא צוקים, קולחים הם, פלגי הרעיונות,
נפוצים על פני כל הגיאיות, מתערבים באדמת
קרקעם, לובשים צורות חדשות, מחליפים גוני
חופיהם, מציפים שטחים חדשים, והם-הם פלגים
טהורים מאותו מעיין-הכסף הוד, הגובע מעמקי
צוקי ההר".

ושבו מי יגלה עפר גם מאזניך, קארל מארכס,
ושמעת נכוחות, כי עם זה אשר עיוולת לו כל כך
הוא שהנחיל לך את הלזו שבתורתך — את יסוד
הצדק!

שיטנתו של מארכס העמיקה עקבותיה בתנועה
הגדולה שהוא היה מחוללה ואף חדרה לתוך
הסוציאליזם היהודי בימי ראשיתו. אך לימים נז-
דכך אצל מרבית דוגליו היהודים ונעשה כוח
מניע בתנועת השחרור היהודי, לרבות זרמים
בולטים בתנועה הציונית.

הסוציאליזם החותר לצדק חברתי נקלט כל כך
בקרב היהודים, סובר שזר, משום שרשיו במורשת
ישראל. דבר השרשים האלה הבליט הוא עצמו
בשם שקרא לאחד מספריו "ציון וצדק". כמו
"ציון", כן גם "צדק" החובר אליה, איננו אצלו
אידיאולוגיה קנויה, אלא חלק מעצם רקמת הנפש
המושרשת במורשת הדורות. והרי גם עובדה זו,
שהתנועה לשלטון הצדק בחברה האנושית מיסודו
של מארכס, מצאה בנפשם של יהודים רבים כל
כך שרשים עתיקים וקרקע מטוייבה כל צרכה,
שמה לקלסה את "האידיאה הלאומית" שטפל
מארכס על היהודים.

ב"אור אישים" מעלה המחבר גם דיוקנאות של
כמה אישים בסוציאליזם הבינלאומי, מרביתם
יהודים. בימי מלחמת העולם הראשונה נהפכו
מנהיגים בולטים במחנה הסוציאליסטי לפטריוטים
לאומיים, רק יהודים שביניהם נשארו נאמנים
לדגלם. אחד מאלה הוא מארטוב-צדרבוים — נכדו
של "הארז", עורך "המליץ" — שהיה ממתנגדי
כל סימן יהודי לאומי, אפילו תחת דגל הסוציא-
ליזם. שזר, כמשפטו לגבי יריבים, איננו מוקיע

בשמות של אור: "אור אישים", "אורי דורות", וגם "כוכבי בוקר". סגולה היא בו לגלות אורם הגנוז של אנשים ודברים, להבהיק זהרי אור שעמם ואור שדעך. ועל דרך שאמרו: כל הפו-סל — במומו פוסל, כן ואף יותר מכן: כל החושף אור — באורו חושף. מי שיש בו עצמו מקור של אור הולך וטובל באורות.

המקור הוא מקור של אור וחום כאחד. כל זיקה של בעל הכתבים שופעת חום-שבנפש, שמספיג את נושא הזיקה, עד שכאילו מתוכו שופע החום. גם הרעיונות נישאים אצלו על גלים נפשיים וספוגים אותו חום פנימי. ארשת שזר חותמה שותפות של אור וחום.

הם מרחיביהם ומעמיקיהם, אך כמעט יחיד הוא האיש שזר, שכל הנימים משתזרות אצלו מעברים לטלית שלמה אחת. במאמרו על וייצמן נאמר: "נגזר עלינו להגשים את שחרורנו בדור של מפולגים במהותם, המצווים בכל זאת להיות מאוחדים". והוא עצמו הדוגמה והמופת של היות מאוחד עם מפולגים. ולא משום שמצווים אנו, אלא על פי עצם עצמותו. מה נאה ומה יאה כש-הנשיא בעמו הוא איש הגישור בין כל חוליות העם, איש הריתוק של כל נדבכיו מקצה ועד קצה!

אור האיש הוא גם אור-עזר לכל אור של זולתו. לא לחנם נקראים רובי ספריו של שזר

לא תיכתב פרשת המהפכה העברית החדשה אם לא תיכתב מגילת קישינוב ואתה יחד כל השפעת שירת ביאליק אחרי קישינוב — בניסן תרס"ג, בימי הפרעות בקישינוב, היו צעירי ישראל כצאן לטבח ו"נכדי המכבים" נחבאו בכל מקום סתר, ראו את חרפתם ושתקו ויד איש לא הורמה להגן על חייהם ועל כבוד אחיותיהם ואמותיהם. עברה רק מחצית השנה וקמה 'סאמאובורונה' (הגנה עצמית) בהומל וחירפה נפשה על כבוד העם. עוד חצי שנה — ומעירות רבות אשר מקרוב ומרחוק גהרו צעירי ישראל על פני דרכים מסוכנות להגן מפני פורעי ז'טומיר. מה קרה בינתיים? נפל דברו של ביאליק — ונפל ככה עד שהיה בו "כדי להמית" כל יכולת נפשית של המשך ההתרפסות והפחד. ב"למה נירא מות" שלו קידשנו את החיים! ומן ההתקוממות היא ועד תנועת התקומה האמתית — רק צעד. אותו יחזקאל חנקין, שעמד באב תרס"ד בשורות ההגנה בהומל, עמד כעבור חדשים מספר עם המעדר ביד ועבד בשדמות יהודה.

ז ל מן ש ז ר , תרצ"ג
(אור אישים)

שלושה שירים

גבריאל פרייל

אולי מות

איש אינו מטלפן אלי.
דועכים חוטי התקשורת.
אולי כך מתחיל המות
לספר משהו על קיומו.

בינתיים אני כותב שיר
ועוד שיר,
מתליף דברים עם עצמי,
עם אחרים שפי.
הם מתכננים לעורר משהו
משקיעה רצהנית.

אני עצמי עומד להרצח
בידי דממה זועקת.

דברי המים

שוב הגשם הלילי והזכרונות
שכבאים כנראה רק אז
כשהימרות למיניהן
הן קרום נושל
ותפלה עוכרת בנוף
כמים.

הגשם מבצע לתריסים
מונה דק אחר דק,
מצין בקפידה
כל פסיק ותקדה
על איזה לוח־ההנהגה –

עד שמכהירים דברי המים
את הלילה שנצור
וכל משפט ומשפט נח,
רוגע עם הזכרונות.

שוב על האי

גם אני עיף כמותך,
כעברם של דברים
ומעברם.
היום הגשמים אינם יורדים
על האי הזכור,
אבל יער־גשמים פושט בי
תוף עצם התכלת הזאת,
מלתים זהבי עין אינם שומרים
על איזה חוף אנדי
ואנו עיפים מאד
מעבר וממעבר.

הספרות העברית בעיני ביאליק

שמואל ורסס

של העם ומעוצבת על-ידיה. והדברים אמורים גם בשירה, ואף בשירת היחיד. תנאי הגלות מחני-קים את השיר. באחד משיריו הראשונים, "שירת ישראל", משנת תרנ"ד, אנו קוראים:

"כי מה שיר ישראל בגולה — ציץ יבש,
ציץ עלפה, שטל אור את עליו לא ירטב"³

בכרוז לחידוש "השלוח" שחיבר בשנת 1907 הוא אומר: — "לנו ברי שהפתרון הגמור לשאלת ספרותנו אף הוא לא יבוא אלא ביחד עם הפתרון הגמור לשאלת קיומנו בכלל, ועד אז אי-אפשר שתהא לה לספרותנו תקוה גמורה"⁴. באותו כרוז הוא גם מטעים, שהספרות היא "נר התמיד היחידי שלנו באפלת חיינו"⁵.

לימים, והוא כבר יושב בארץ, רואה ביאליק בחזון של שיבת ציון המתגשמת את זכותה הבלתי-מעורערת של הספרות העברית במאה וחמישים השנים האחרונות, — "ואפילו סופרי ההשכלה, שרואים אותם אי-לאומיים, הכשירונו והביאונו עד הלום"⁶. הוא מגן על כבודה ויעודה של הספרות העברית, "כבעלת ערך עצמי, ספרות הנושאת האידיאלים הנצחיים, המשמשת כולה מבע לכל מחבואי הנפש של האומה", בפני המג-סים לדחוק אותה לקרן זווית בחיי האומה, או להפ-כה לשופר תעמולה⁷.

תמיד הוא מעורר את שומעיו לזכור את התנ-אים ההיסטוריים. אין הוא בא בטרוניה עם משוררי ההשכלה על הישגיהם הדלים. "כלום אין אנו יודעים את זמנם ואת מקומם, את צערם ויסו-ריהם?"⁸. השירה המקראית שנוצרה במולדתה

השקפותיו של ביאליק על הספרות העברית לא ניתנו כמשנה סדורה. הן הגיעו אלינו בכלים מכלים שונים, בכלי יקר ואף בשברי כלים. הרי מסותיו המפוארות והמגובשות, רצופות ציורים מיטאפוריים מרהיבים, והרי דברים שבעל-פה שנאמרו לצורך השעה, ואף דרך אילתור, שרובם נרשמו בידי אחרים, לפעמים ביד לא אמונה ול-מקוטעין. אכן חותם האישיות הסגולית ועולמה הרוחני שמור בכל הדברים לצורותיהם וגוניהם, בין שמסר אותם לדפוס בעצמו ובין שרק הד קולו נשמע ברשימות שרשמו שומעיו והוא לא ראה אותן ולא עבר עליהן בקולמוסו. הרצאות, נאומי זכרון, נאומי ברכה ונאומי הספד, הקדמות למה-דורות שההדיר של ראשונים ואחרונים — בכל אלה, כבמכתביו, מסותיו, ואף בשיריו, טמונים רעיונות בעיני הספרות העברית ובעיותיה. ויש מן הענין לבדוק רעיונות ודעות אלו בהתפתחותם ותמורותיהם בתקופות היסטוריות שונות — משלהי חיבת ציון ברוסיה ועד ימי ארץ-ישראל הנבנית בשנות השלושים של מאה זו.

דומה שביסוד השקפתו של ביאליק על הספרות העברית טבועה הכרת הזיקה ההכרחית בין הספ-רות ובין ההווייה ההיסטורית של העם. בעיניו "היצירה האמיתית" היא היצירה האמנותית, ואו-תה ראה כדבר שבקדושה שסמכותו עליונה. היצי-רה האמנותית אינה תלויה בהלכי רוח בני חלוף, שכן "חייה חיי עולם וקדושתה לדור ודור. הבריות מקבלים עליהם עול מלכותה ופותחים לפני הש-פעתה את שערי לבם"¹. עם זאת היה סבור שעל היצירה לתת ביטוי "לאמת המוסרית, לאמת האס-תיטית, וההגיונית כאחד"². הספרות העברית, לפי ביאליק, מעצבת את המציאות ההיסטורית

¹ עיין "הספר העברי", כל כתבי ח. נ. ביאליק, תל-אביב, תרצ"ט, עמ' קצו.

² עיין דברים שבעל פה, תל-אביב, תרצ"ז, ח"ב עמ' קיג.

³ כל כתבי, עמ' י.

⁴ לפי הנוסח המובא על-ידי פ. לחובר, ביאליק חייו ויצירותיו, כרך ג', תל-אביב, תש"ח עמ' 643.

⁵ שם, שם.

⁶ עיין דבריו בנשף הסופרים בתל-אביב בשנת תר"ץ, דברים שבעל פה, ת"א, עמ' קמח-קמט.

⁷ שם, שם.

⁸ שירתנו הצעירה (תרס"ו), כל כתבי, עמ' רלא.

מסורת בספרות, דור יורש דור — — אולם אנו העלובים, הגודדים הנצחיים — — אין לנו של-שלת הקבלה בשירה"¹⁴.

בחפשו דרך להתגבר על הבורות ועל ניתוק החוליות בשלשלת הגיע ביאליק לרעיון של "הכי-נוס"¹⁵. שרשיו של רעיון ה"כינוס" טמונים בעול-מו האישי של ביאליק. עוד בימים שיחסו הדו-ערכי לספר בא לידי ביטוי בשירתו, אנו מוצאים את החתירה אל החיוני והמעולה בין גלי הספרים הבלים. שנים אחדות לפני הכרותו על צורך "הכינוס", בשירו "מול ארון הספרים" משנת תר"ע, פונה ביאליק אל הגוילים:

"ואחפור יום ולילה את קבריכם,
חפור והלוך לבקש שפוני חיים
מחוץ לגבול שרשיהם ומתחתם".¹⁶

וכעבור שנה הוא מקונן בשירו "לא הראני אלהים":

"ובעודני חי אמותה
וצררו את נפשי בתכריכי נייר,
וקברוני בארון ספרים —
ופי יגיד קדיש יתום אחרי".¹⁷

עם היותו תר אחר "החלק היצירי המשוקע בספרים עתיקי-ימים נשכחים וזנוחים אלה", נאבק הוא להשיג לספרות החדשה את "ההסכמה הלא-מית". בניגוד לאחד-העם רואה הוא את הספרות היפה שבדורו כקנין לאומי ודאי, כחלק כשר וחיוני של הספרות החדשה, שאמנם עדיין גם היא כולה, "מצד מיעוט כמותה, אינה מספקת"¹⁸. הספרות "היפה" הלא היא רק אחת מצורותיה של ספרותנו, שהיא בעיניו "סכום הכולל של המחשבות וההרגשות הלאומיות, לכל אופני ביטוייהן וצורותיהן הספרותיים בזמנים שונים"¹⁹. מתחייב מהגדרה

¹⁴ עיין דבריו על יל"ג, דברים שבעל-פה, ח"ב, עמ' קסט.

¹⁵ על רעיון הכינוס, השווה ד. סדן, על ספרותנו, ירושלים תש"א, עמ' 44-46. ג. רוטנשטיין, על מהותה העיונית של תכנית הכינוס, מאוניברסיטת (תשכ"ד), עמ' 198-203. י. תשבי, בעית הרציפות בספרות העברית בהגותו של ביאליק ובימינו, הארץ, 29.12.72.

¹⁶ כל כתבי, עמ' מח.

¹⁸ הספר העברי, כל כתבי, עמ' קצה.

¹⁹ שם, עמ' קצה.

נאמרה כולה "ברוח הקודש לאומית מקורית — נושאה — האידיאלים הנצחיים של האומה הישראלית"; ואילו בשירה שנוצרה על אדמת נכר נתקיימה רק בת-קולה הרחוקה, ואף ההשפעות הזרות היו בעוכריה⁹. כך היה, למשל, בשירת ספרד שהסתגלה לדרכי השירה העברית הזרה לרוחה. והוא מקווה כי בשוב השירה העברית אל מחצבתה, בימים של קיבוץ גלויות, "תשובנה לתחיה כל הצורות העבריות הקדומות והטהורות ויחד אתן גם תוכנן הקדמון"¹⁰. גם צורות וז'אנרים ספרותיים שנתפחו או שקעו בגלות יבואו על תיקונם. אם שירתנו היתה לירית מעיקרה, שירה של קינה והשתפכות נפש, הרי "הדבר מובן, — — עם המופקר לשרירות לבם של אחרי-ים, אינו יכול להפוך את חייו לשירה — אשר היא כולה בת-חורין"¹¹. ובשנת תרפ"ה הוא מחווה דעתו שהרומן והאפוס לא יבוא בגבולנו — "אלא אם כן ניתן לעם עלילה, היוצר את גורלו כמו ידיו"¹².

ב.

ביאליק החש היטב-היטב בייחודה של כל תקופה וכל חולייה בספרות העברית, שוקד בכל שעת-כושר להדגיש את אחדותה הכוללת. וכך הוא מסביר, בשנת תרס"ו, את הצורך החיוני בספר-לימוד לתולדות השירה העברית, מימי המקרא ועד ימינו: "השירה העברית לכל מדרגותיה ונטיותיה השונות — — היא סוף סוף יצירה לאומית אחת, בנין אחד שלם, שעמלו בו כמה דורות — — וקשר פנימי שולט בין חלקיו"¹³. ובשנת תרע"ג הוא קובל לעומת זאת: "אין חוט השדרה בספרותנו! כל תקופה ותקופה היא חוליה בפני עצמה, בלי שום קשר עם התקופה שקדמה לה". מתקבא הוא באומות העולם, שאצלו "יש

⁹ שירת ישראל, קראקא, תרס"ו, הקדמה, עמ' 5.

¹⁰ ר' יהודה הלוי, (תרע"ג), דברים שבעל פה, ח"ב, עמ' קסח.

¹¹ שם, עמ' קר"קו.

¹² אגרות ביאליק, תל-אביב, תרצ"ח, ח"ג, עמ' מד-מה.

¹³ עיין הקדמתו ל"שירת ישראל", עמ' 4.

לזו הקרויה 'יפה' — שסתם 'יפה' אינה אלא דוקא זו שנכתבה תמול שלשום ביום ב' "24.

ויכוח זה, הרצוף חששות וחדשות, שמא יהיה הכינוס בהתגשמותו לרועץ לספרות המתהווה, עוד החריף בארץ-ישראל, בשנותיו האחרונות של ביאליק. ידועה התרעתו של אברהם שלונסקי מפני הסכנה שברעיון הכינוס, שהוא בבחינת "מרדים מקיצים", ועומד בדרכה של היצירה החדשה²⁵. ובני דורו הקשישים ממנו, אנשי "הדים", אף הקדימו להגיב ברוח זו. כך התריס יעקב רבינוביץ כלפי ביאליק בתרעומת גלויה: — "נלחמים אנו עתה נגד הזלזול שלו ברצון ליצירה חיה, ונגד חפץ לצמצם את ספרותנו ב"מקיצים נרדמים" וב-ספרי לימוד ובחכמת ישראל". שכן בעיניו היו השירה והסיפור "הלחם של העם"²⁶. חשדנות זו כלפי מעשה הכינוס מפעפת עוד כעבור עשרים שנה בדבריו של אשר ברש, מעורכי "הדים" בשעתו: "רעיון הכינוס של ביאליק ודאי שמקורו היה בהרגשה עמוקה — אך היום אנו רואים כבר את הסכנות בכינוס של סיטונות — טשטוש גבו-לים והכבדה על היצירה החפשית"²⁷.

ואולם ביאליק לא חדל להסביר את רעיונו ולע-שות לו נפשות בכל שעת כושר. רק על-ידי מעשה הכינוס, הבא להסיר מחיצות בין ישן לחדש, תינתן לספרות בת-הזמן הגושפנקה מטעם האומה²⁸. גם בהרצאתו בנהלל בשנת תרצ"ב הוא מציג את שאיפתו להטיל את "כל החומר הזה לכור חדש לשם יציקה חדשה" כנובעת דוקא מדאגה עמוקה להרים את קרנה של הספרות החדשה. "דוקא הת-פץ להרים את היצירה שלנו על מדרגת הסמכות כלפי כל העולם — הוא שהניע אותנו לכך"²⁹.

²⁴ "צעירות או ילדות" — מלואים ל"ספר העברי", כל כתבי, עמ' רב.

²⁵ עיין א. ב. יפה, א. שלונסקי ויצירתו, מרחביה, 1966, עמ' 43-44.

²⁶ עיין מאמרו על שתי הרשויות ועול הברזל, הדים, כרך ה' (תרפ"ז), עמ' 125.

²⁷ עיין נאומו של א. ברש שהובא ב"מאזנים" (שב-עון), 1947, חוב' יב, עמ' 264.

²⁸ עיין דברים שבעל-פה, ח"א, עמ' קפו.

²⁹ שם, עמ' קצו.

זו שספרותנו החדשה "אינה אלא כטיפה בתוך הים" — אך בודאי שיש לצרפה לנכסים הקיימים של הספרות העברית עתיקת היום, לתקופותיה ולסוגיה²⁰.

רק כעבור שנים רבות של התפתחות ומאבק, חש ביאליק בתמורה במעמדה של הספרות החד-שה. בשמינית של הרגשת נצחון הוא מכריז בשנת תרפ"ט: — "הספרות העברית החדשה ירשה את המקום המכובד ביותר בארון הספרים ועל שולח-ננו. מלבד הספרים הבודדים, אבני השתיה לספרו-חנו — שהם אינם נעקרים ממקומם הנאמן, הרי הספרות החדשה תפסה את מקום יתר הספרים הישנים"²¹.

רעיון הכינוס שניסח ביאליק באיפוא לחשל את הזיקה שבין חדש לישן בספרותנו ולהעמיק את תודעת אחדותה של הספרות בכל הדורות. עקרון המבחר שנקט הוא כוללני, חותר להפעיל את כל רבדיה של הספרות; ואז — "הגיא בין הספרות הישנה והחדשה ייסתם מאליו, ולא תהא לבו מעתה אלא ספרות אחת"²².

הרבה טורח ביאליק להסביר שאין הגשמת "הכינוס" סותרת את קידומה וביצור מעמדה של הספרות העברית בת הזמן. בהתווכחה עם פרישמן בשנת תרע"ג טוען הוא, שעיקרו של הכינוס אינו בא אלא כדי להרחיב מקום להשפעת הספרות החדשה. אדרבה, עריכת המאזן ומעשה הברירה והסינון של הנכסים הקיימים הוא כתנאי לקליטתם הגמורה של ערכים ספרותיים חדשים. בכל התימה יש לדבריו משום בשורת פתיחה של תקופה חדשה²³. הכינוס, רואה הוא להסביר לצורך אותו פולמוס, אינו היפוכה של "הספרות היפה" — כשם שהבית השלם אינו היפוכה של הלבנה. ואולם הספרות היפה לא היתה בעיניו אף פעם הבית השלם, כפי שהיתה לרבים בימים ההם. לא ייפלא איפור הלגלוג שבדבריו כלפי פרישמן וחסידיו, "שכל האומר סתם 'ספרות' — חייב לכוון דוקא

²⁰ שם, עמ' קצו.

²¹ דברים שבעל פה, ח"א, מע' קמב-קמג.

²² הספר העברי, כל כתבי, עמ' קצו.

²³ שם, עמ' קצה.

בפעלו כמהדיר שירת ספרד, רואה ביאליק פתח לתקופה חדשה בחקר השירה העברית, והוא שמח שזכה להיות בין "המעוררים והנוקפים"³⁶. כל ימיו השתדל ביאליק לגשר גשרים בין "חכמת ישראל" לבין הספרות העברית בת-הזמן. לא ייפ- לא איפוא שהיה מזכיר לטובה אותה תקופה מרוח- קת, בחצי המאה הי"ט, כשהיה קשר-גומלין קיים בין חכמי ישראל שבמערב לבין המשוררים שב- מזרח אירופה. קשר כעין זה בין החוקרים והסופ- רים היה גם ביהדות רוסיה שלפני מלחמת העולם הראשונה, קשר שהיה לברכה לשני הצדדים כאחד, "וכולם היו יונקים ומתברכים זה מזה"³⁷. לא כן היה בשנים שנקלע לגרמניה לאחר מלחמת העולם הראשונה, ולנגד עיניו החיץ שקם בין חוקר למ- שורר, והוא מצטער וקובל על אנשי חכמת ישראל שהם "עקורים מקרקע היצירה החיה של האומה ומובדלים ממחנה שכינתה"³⁸.

ג.

מה היו הקוים החשובים בעיני ביאליק בשעה שהיה מתחקה על מעמדה וחלקה של האישיות היוצרת בעיצוב פני הספרות? ודאי ייחס חשיבות לביוגרפיה ופרטיה, אך בעיקר היה לבו נתון לאותם פרטים שיש בהם כדי להאיר את עולמו הפנימי של היוצר, אלה המצטרפים ל"ביוגרפיה של הרוח והתפתחותו"³⁹. תיאור דיוקנו של סופר מן הדין שלא יהיה צירוף מובאות מתוך כתבי הסופר בשינוי לשון, "אלא כרקטריסטיקה פסיכו- לוגית — כלפי הסופר וטיפוסיו — וספרותית- אסתטית כלפי הספר וצורתו"⁴⁰. כתיבת תולדות

והוא מוסיף ושואל באותו מעמד: — "האם לא מובלע במשורר האחרון כל הקודם לו?"³⁰.
 לרעיון הכינוס של ביאליק בטופסו הראשון שהוא בבחינת מעשה של ברירה וסינון של נכסי ספרותנו נתלווה ברוב הימים, ובעיקר בתקופה האחרונה, רעיון "הכינוס השלם". לעומת דרך המבחר והצירוף שהלך בה ב"ספר האגדה", נתן עתה ביאליק דעתו על חשיפתם וכינוסם של כת- בים בשלמותם. כך נקלע בין שתי מגמות שונות — מכאן ברירת העידית בלבד לצרכי הדור, ומכאן ריכוז מורשת יצירתם של משוררים, כשהמרכז חס על כל פיסת כתב-יד ועל כל שורה עלומה. מפעל אישי גדל-מידות שנתגלמה בו מגמתו של ביאליק לכינוס שלם היה מהדורת שירי ר' שלמה אבן גבירול שהחל להוציא בשנת תרפ"ד בשותפות עם י. ה. רבניצקי. "רעיון הכינוס של פזורי רוחנו בתמציתם המעולה, למען החיותם חיים חדשים"³², אומר ביאליק בהקדמתו למה- דורת שירי רשב"ג, רעיון זה הוליך אל שירת ספרד, שהיא לדידו התחום הגדול השלישי לאחר התנ"ך ואגדת התלמוד והמדרש. המהדירים שוק- דים שנים רבות על מפעלם "למען לא יחסר בו חרוז משירי רשב"ג, מכל אשר תוכל יד חוקר ודורש להשיג עוד"³³. החומר זורם אליהם, והכר- כים מצטרפים בידם כשבלבם "התשוקה הבורעת כאש לראות את היכל שירת ישראל — עומד הכן כמלא גבהו וכלול במלא הדרו — הרצון התקיף הזה, כיון שנתעורר שוב לא ירדם ולא ייחלש"³⁴. מתריעים הם על גניזה או הלנה יתרה בידי יחידים של כתב-היד (במקרה זה של רשב"ג), שהיא "חטא — אשר לא יכופר, חטא משולש: לעם, לשפרות ולמשורר"³⁵.

³⁰ שם עמ' ר.

³¹ המונח "הכינוס השלם" מופיע בהקדמתו של שירי ר' משה אבן עזרא, ירושלים, תרפ"ח, ספר א' עמ' 9.

³² עיין הקדמה לכל שירי ר' שלמה אבן גבירול, ברלין תרפ"ד, עמ' 7.

³³ עיין הקדמה להגיל, תל-אביב, תרפ"ו, כרך ה', עמ' 5.

³⁴ שם, שם.

³⁵ שם, תל-אביב, תר"ץ, כרך ו, (מילואים), הקדמה, עמ' 16.

³⁶ שם, תל-אביב, תשצ"ב, כרך ז' (מילואים), עמ' 7.

³⁷ "על חכמת ישראל", (תרפ"ג), כל כתבי, עמ' רכב-רכג.

³⁸ "לכינוסה של ספרות ספרד", כל כתבי, עמ' רכב.
³⁹ עיין מכתבו האטוביוגרפי הנודע אל קלוזנר, לפי קטע שהושמט מן הנדפס ושנתפרסם על-ידי מ. אונגרפלד, מעריב, 23.7.65.

⁴⁰ עיין השגותיו על "תולדות הספרות לבני הנעורים" שנמסר לו לעיון ולפרסום על-ידי א. ז. רבינוביץ (אור"ר), במכתבו אליו משנת תרס"ו; נתפרסם בקובץ "גנוזים", כרך ג', תל-אביב תשכ"ט, עמ' 245.

קבוצה וקבוצה וכוכביה נלויים אל כוכב מרכזי אחד, כשהם "דוחים וגדחים, מושכים ונמשכים". יש כוכב שהוא יוצא-דופן והוא נשאר מחוץ לגלגל, כגון רמח"ל, כגון לויזון או מיכ"ל. כל גלגל מגיעה שעתו לסיים את תנועתו ולפנות את מקומו לגלגל חדש. בשרטטו סכימה זו בשנת תרפ"ז, חש הוא כי גלגל השירה העברית לאחר יל"ג הוא בסימן של שקיעה ואנו עדים להופעתו של גלגל חדש, שפירושו תוכן וסגנון חדשים, "העיקר, איר חדש"⁴⁷. הוא בודק ומוצא שכמעט כל תקופה ותקופה יש לה שבעה משוררים ראשיים, שמצטרפים להם שאר משוררי התקופה הרבים, הנשכחים במהרה.⁴⁸

לכאורה ביאליק מארגן את התפתחות השירה העברית על פי חוקיות בלתי-נמנעת כביכול, ועם זאת הוא מרבה לתאר גילויים של מאבק וחבלי יצירה בלתי פוסקים. משוררים בעלי שיעור קומה נאבקים בכל דור דור על רמת השירה העברית, לאחר תקופות של שפל. על הישגו של הפייטן אליעזר הקליר בכיבוש מעמד ללשון העברית, הוא אומר: — "אלמלא התאמצות בלתי-אנושית זו, הדומה ממש לעקירת הרים — לא היתה באה אחריו השירה הספרדית"⁴⁹. אף רמח"ל בדורו נפתל גפתולי יחיד, כדי להעלות את השירה ממצב שפליתה, ואף טשרניחובסקי בדורו נראה לו ככו-בש ולוחם לשינוי מעמדה של הלשון העברית...⁵⁰.

ד.

בהתבוננותו של ביאליק בתקופות שונות של הספרות העברית אתה מוצא שני רצונות שאינם מתיישבים לכאורה. מצד אחד משתדל הוא להבין כל תקופה על-פי הגיונה הפנימי ומתוך הפואטיקה הטבועה בה, ומצד אחר שוקל הוא את תהליכי הספרות מתוך גישה אקטואליסטית המשבשת לעתים את השיפוט ההיסטורי. מגמה זו, שמסקנות אנאכרוניסטיות בצדה, ניכרת בעיקר בדיוניו

הספרות מן הדין שתהיה מיוסדת בעיקר על הבי-קורת הספרותית, שהיא "פסיכולוגית, אסתטית וציווירית", שאם לא כן, הרי היא נעשית "רשימה ביבליוגראפית מקוטעת, או ציבור של מלים בעלמא"⁴¹.

בסקרו תקופות, משמרות ואנשים בספרות העברית נזקק ביאליק לעקרונות ארגון ולסכימות משלו. הוא מרמז על מסלולי התפתחות הסמויים מן העין, נוסף על החזיונות הגלויים וידועים בספרות. התהליכים המהותיים פועלים בסתר, עד שהם פורצים ומתגלים לעין הכל, כדרך המעין, "שפע-מים נגלה ופעמים נבלע וממשיך זרמתו במעמקי האדמה"⁴². הוא מרבה לדבר על עליות וירידות הפוקדות את חיי הספרות לסירוגין, "בחינת הכאות הדופק — כעין גלי ים, גל אחר גל"⁴³. תמונות של חילופי גיאות ושפל משמשות לו להדגמת הופעתה של אישיות רבת-פעלים על רקע של תקופת ירידה בספרות ובלשון; כשהוא דן בנקודות-מפנה נחשבות נעשות הבחנותיו מעוצמות, פסקניות וסכימאטיות, וכמעט שאין הוא יוצא בתיאורים אלו מגדר המטבעות שטבע.

בתמונות שהוא נזקק להן להמחשת התמורות המתחוללות בספרות בולטת הויקה לעולם האגדה והמדרש. המשמרות המתחלפות בשירה העברית בדור התחיה משולות למשמרות של מלאכים האומרים שירה, כשהם מופיעים, געלמים ומתחלפים⁴⁵. הדימוי שהוא מדמה את אחד העם לכוכב מרכזי, המושך את כוכבי לויתו סביבו (בשיר "לאחד העם"⁴⁶) ישמש לו כעבור שנים רבות נקודת אחיזה לקביעת החוקיות שבתמורות בשירה העברית לתקופותיה. לפי סכימה "אסטרונומית" זו הוא מבחין גלגלים גלגלים הפועלים בעולמה של השירה. הכוכבים מסתדרים סביב מרכז אחד; כל

⁴¹ שם, עמ' 246.

⁴² דברים שבעל פה, ח"ב, עמ' 31.

⁴³ ועיין דבריו משנת תרפ"ז על מצב הספרות העברית בארץ ישראל, דברים שבעל פה, ח"א, עמ' 3.

⁴⁴ בעיקר נהג כך במסתו "שירתנו הצעירה".

⁴⁵ ועיין על כך בפרוטרוט בספרי, "סיפור ורשו", רמת-גן, 1971, עמ' 161-163.

⁴⁶ כל כתבי, עמ' לג.

⁴⁷ עיין דברים שבעל-פה, ח"ב, עמ' ריז.

⁴⁸ שם, עמ' ריט.

⁴⁹ שם, עמ' קפא.

⁵⁰ שם, עמ' שם.

ההלכה. אף האגדה שהיא בבחינת "ליריקה לאו-מית" מצפה לגואל שיהפוך אותה "לשירה חדשה באמת". אמנם הפייטנים הקדמונים ניסו ללכת בדרך זו, ולא עלה הדבר בידם, לדעת ביאליק, "מהוסר כשרון מסויים לכך ומהעדר גם בהם יחס ההלכה, לא יועילו לה הרבה"⁵⁵.

פרשנות אקטואליסטית זו לקשר הגומלין שבין הלכה לאגדה קמו עליה עוררין עוד בשעתו. וכש-הוצא "הלכה ואגדה" במהדורה מיוחדת בירושלים בשנת תרע"ט, הגיב על המאמר י. ח ברנר תגובה אירונית. העצות שמשיא ביאליק לספרות החדשה, ברוח רבו אחד העם, אין בהן תועלת, ויש בהם משום ולוול בהשיגיה הודאיים של הספרות היפה. "ממך מצפה הספרות לגילויים בעולם השפל, ה-קונקרטי! עצותיך הטובות, שתווצר אפיקה מן ההלכה, לא יועילו לה הרבה"⁵⁶.

בדיוניו של ביאליק בספרות האגדה משמשים בערבוביה רמזים והוראות ליצירה הספרותית בת זמנו עם נסיונות שונים ומתחלפים לשרטט פואטיקה היסטורית ומודרנית כאחד של הספרות הקדומה. עוד בדבריו שהקדים ל"ספר האגדה" אנו מוצאים את ביאליק מאותת אל "האמנים והיוצרים" שבדורו, ש"הרבה יש ללמוד ב'סוד היצירה' הישראלית מן האגדה"⁵⁷, שמבחין הוא בה סוגים ספרותיים עממיים שונים, כגון סיפורי מעשיות, משלים, שיחות ולשון וחממה וחדות, ודרשות⁵⁸. אך בשנת תרצ"ג, למשל, הוא מרבה בהקבלות לז'אנרים שיש בהן כדי לטשטש את הסוגים ואת הצביון המקורי בספרות האגדה. כך הוא קובע ש"צריך לראות את האגדה כבלטריסטיקה, כשירה,

⁵⁴ שם, עמ' ריב.

⁵⁵ "משדה הספרות", כל כתבי ברנר, (מהדורת הקיבוץ המאוחד), כרך ב' (1960), עמ' 358. בהסתייגות מתונה יותר מגיב יעקב קופליביץ, על "הכנסת", רביבים קובץ ו' יפו תרע"ט, עמ' 98-100. ההשוואה גם תשובתו של ביאליק לברנר בסוגיה זו, בשנת תרצ"ב, דברים שבעל פה, תל-אביב, תרצ"ה, ח"א, עמ' קצו-קצח.

⁵⁶ עיין "לכנסת של האגדה העברית", השלח, כרך יט (1908), עמ' 22-32. מאמר זה נכלל, בכמה שינויים, בהקדמה ל"ספר האגדה", וכן נתפרסם ב"כל כתבי", עמ' כד-כו.

בספרות ההלכה והאגדה. ביאליק נותן דעתו לדמותה ההיסטורית של הספרות התלמודית, אך דבריו מכוונים וערוכים לאור מושגיה ומונחיה של הספרות החדשה. במינוח אנאכרוניסטי הוא מגדיר את האגדה כ"ליריקה" שוטפת ומתרגשת ואת ההלכה כ"אפיקה" — שלווה⁵¹. עם זה הוא פוסק שיסודות אגדה והלכה קבועים וקיימים בכל דור ודור, אף בספרות שהיא שונה תכלית שינוי בצורתיה ובמושגיה. בהסתמכו על תופעות עתיקות-יומין הוא קובע עמדה ברורה כלפי המתרחש בספרות בראשית המאה העשרים. "בעלי האגדה" קרויים בפיו אלה מבני דורו הגורסים "אמנות לשמה", ואומר הוא כי מי שיבוא ללמד זכות על "ההלכה" שאף היא חלק חשוב מן הספרות החיה — "יסכן בעצמו להחשב בעיניהם כאיש שלא טעם טעם 'יופי' מימיו"⁵². הדיון בויקה שבין אגדה להלכה מזמן לו לביאליק שעת-כושר לצאת נגד רפיסותה של הספרות החדשה, הלהוטה אחר ה"אגדה" בלבד, והנוטה להינתק ממסורת ההגות בספרות ישראל. במסה "אגדה והלכה" דומה חוור בו ביאליק מן האשראי ללא סייג שהעניק לספרות היפה במאמר "שירתנו הצעירה", והוא מנסה לב-לום תהליכים ששימש לפה להם קודם. "נער שוטה, אשר יצר במחילה, עשרים חרוזים, או שתי נובלות, יצירתו יצירה, ו'מורה גבוכי הזמן' למשל — הספר האחד יליד המחשבה העליונה בזמן החדש — אינה בגדר יצירה כלל"⁵³. בלי לקבל דעתו של אחד העם על הספרות היפה, קרוב הוא עתה יותר למגמתו הכללית.

חוסר הזיקה בין הספרות הקדומה לבין מגמות היצירה של הספרות החדשה מעורר בקרתו גם מבחינה אחרת. "אמנים גמורים ויוצרים ברוכי אלהים" שהיו יכולים להפוך היסודות התיאוריים בספרות ההלכה ל"אפוס לאומי" אין הוא מוצא בספרות דורו, שהרי אמנינו נזקקים להשראתן של ספרויות זרות במקום שייזקקו למקורותיה של

⁵¹ עיין "הלכה ואגדה", כל כתבי, עמ' רט.

⁵² שם, עמ' ריא.

⁵³ שם, עמ' קה.

לפרשה גדולה זו של השירה הספרדית, לשונם נאלמת בפיהם"⁵⁷.

מתוך ההרגשה כי השעה דוחקת, שמא תהיה שירת ספרד נדונה לגניזה עולמית, עוסק הוא בעבודה זו של ליקוט וההדרה בתנאים הקשים של ימי מלחמת העולם, ללא כלים מספיקים, ביחד עם חברו הקשיש י. ח. רבניצקי. וכתואורו: "בימי מלחמה ומהפכה, בקום אנוש לקעקע את כל הבירור, נמלטו שני אנשים אל חורבה עתיקה להסתר בה, ועמדו מתוך כך לעסוק בתיקונה"⁵⁸.

לשירת ספרד נדרש עוד בשנת 1906, הן במסתו "שירתנו הצעירה", והן במבואותיו לפרקי האנתור-לוגיה "שירת ישראל" שהיה מתקין והולך. "על פי כשרונם הגאוני", אומר הוא במסתו זו, אגב הדיון בשירת זמנו, הרי משוררים משיעור קומתם של אבן גבירול, משה אבן עזרא, יהודה הלוי, היו יכולים להעשות גדולים גם בשירת החול, ולא רק בשירת הקודש, אלא ש"הדתיות והצרה הלאומית כנסו את זרמי נפשם הגדולה אל 'מקוה' אחת, מקוה ישראל"⁵⁹.

במבואות הקצרים באנתולוגיה הערוכה בעיקר לצרכי בית הספר, עומד ביאליק על תכונות ונושאים של שירה זו הטעונים הדגשה לדעתו. נושאי שירתו של אבן גבירול "הם ברובם הצער הלאומי, יגון העם, געגועיו ותקוותיו וגם צערו הפרטי של המשורר האומלל עצמו"⁶⁰. בשיר-הקדשה מוסיף הוא לצייר ברוח זו את דיוקנו של גבירול: "בקנ-אתו לעמו ובאיבתו לקמיו, עודנו באבו התבוסס בדמיו, ושרוף חמת זעמו ומוכה רעמיו, שר בדמי לבו"⁶¹. במקום אחר הוא עומד על "מקור הארס העז המפעפע בכמה משירי גבירול"⁶². וכן, אגב

בשדה היצירה החפשית של אותם הזמנים"⁵⁷. ועוד: "יש למצוא שם כמעט כל הצורות הספרותיות שישנן בזמננו, אמנם בצורה מיניאטורית"⁵⁸. לדעתו דנה האגדה בבעיות הספרותיות שלפניה "מתוך אותה שופורת, שדנים עליה עתה העמוקים שבפילוסופים והמבקרים הספרותיים, כל אלה שמטפלים ביצירה הספרותית"⁵⁹.

בה בשעה מבחין ביאליק בסוגי האגדה השונים, שהם "עומדים בניגוד לספרות המודרנית". הרי ל"ג מידות הן לו בבחינת "הביקורת של יוצרי תורת הספרות, אלה המבקרים, הבוחנים והבודקים והעוקבים אחרי דרכי היצירה והקובעים אחר כך את הכללים הללו — זה מה שעושים גם כיום לגבי הספרות המודרנית חוקרי השירה והבלטריס-טיקה המוסיפים מזמן לזמן כללים חדשים"⁶⁰.

ה.

אמת-המידה של זמנו וצרכיו נקוטה בידי ביאליק גם כשהוא בא להתבונן בספרות העברית של תקופת ספרד. חי בו החפץ העז להנחיל שירה זו ומורשתה האמנותית הן לספרות העברית והן להינוך העברי. "כארמון פלאים שגיא ונהדר, עומד בתפארתו לגס ולמופת לדור אחרון"⁶¹ הוא רואה את שירת ספרד, שהזנחתה היא תעודת-עניות לדור. ככל שהוא רוצה לעודד את חקר שירת ספרד, מעוניין הוא עוד יותר לקרב שירה זו לבני דורו, לקוראים ולסופרים כאחד. שהרי "עדיין עומדת זו מחוץ לתחומי ספרותנו החיה"⁶²; ואפילו הסופרים בני הדור "הממללים רמות כל הימים על השירה ועל היצירה ועל כיוצא בזה, ומדי הגיעם

⁵⁷ על העקרונות שהנחו את ביאליק בעריכת "ספר האגדה", השווה א. א. אורבך, ביאליק ואגדת חז"ל, מולד, כרך יז (1959) עמ' 266-268, וכן: א. א. הלוי, הקומפוזיציה של האגדה, כנסת, ספר עשירי (תש"ז), עמ' מא-נב.

⁵⁸ עיין לימוד האגדה בבית הספר, כנסת, ספר עשירי (תש"ז), עמ' טז.

⁵⁹ שם, עמ' יז.

⁶⁰ שם, עמ' יט.

⁶¹ שם, עמ' טז-טז.

⁶² לכינוסה של שירת ספרד, כל כתבי, עמ' ריו.

⁶³ שם, עמ' רב.

⁶³ שם, עמ' ריט.

⁶⁴ עיין דברי הקדמתו לשירי אבן גבירול, ברלין תרפ"ד, עמ' 15. דברים אלה הושמטו אחר-כך עם פירסום הקדמה זו ב"כל כתבי", עמ' ריט-רט. ועיין גם: י. רצהבי, תרומת ביאליק לחקר שירתנו הספרדית, הארץ, 15.12.72.

⁶⁵ כל כתבי, עמ' רל.

⁶⁶ עיין שירת ישראל, קראקא תרס"ו, עמ' 14.

⁶⁷ עיין הקדשתו למ. בן-עמי, שרשם על ספר השירים של רשב"ג, כל כתבי, עמ' שפה.

⁶⁸ עיין בית יחום של אבן גבירול, שם, עמ' רעו.

ספרד יש בה "זרות צורמת אוון... חידודים מיו-
תרים וריבוי דברים, ואין בה יופי פנימי"⁷⁶.
לימים, כשהעמיקו ידיעותיו ובקיאותו בשירת
ספרד, לרגל עיסוקו הנלהב והשקוד בכינוסה
וההדרתה, שינה דעתו בסוגיה זו. בשנת תרפ"ז
מודה הוא, שפעם "היתה הבנתי ביצירות אלו
וברכוש כביר זה שטחית ולא ידעתי להעריכו
כערכו, ונהגתי בו גם מעט קלות ראש"⁷⁷.

ו.

עם כל זיקתו העמוקה של ביאליק לאחדים
ממשוררי ספרד, שהרבה מכוחות נפשו שיקע
בחקר שירתם, דומה שגילוי עז יותר של הזדהות
וקרבת הלב אנו מוצאים ביחסו אל דמויותיהם של
רמח"ל, יל"ג, אחד העם ומנדלי.

בויקתו לרמח"ל אפשר להבחין כמה שלבים.
עוד בשנת 1906 הוא מזכירו ברמו בלבד בסקירה
הדחוסה במסתו "שירתנו הצעירה". אך בפרק-
מבוא, שכתב כנראה באותה שנה, מעלה הוא על
נס את ראשונותו של רמח"ל בתחית השירה
העברית — במעשה חיבורה המחודש עם "כתבי
הקודש" מזה ועם "שירת אירופה הקלאסית" מזה.
"הזיווג של שני היסודות ההם עלה יפה ושירתנו
העברית נעשתה ככריה חדשה, מלאה עוז וכוח
עלומים"⁷⁸.

בנטייתו של רמח"ל אל ההפשטה ראה ביאליק
מכשול להישגו האמנותי. "עצם החומר, 'הנושאים'
של רוב שיריו וחזיונותיו, אף הם אינם עדיין
גופי הטבע וגופי המעשים של בריות ממשיות
משמשות סמלים פיוטיים, אלא הפשטות אליגור-
יות, תכונות נפש נאצלות בדמות נפשות פועלות
ומתוכחות זו עם זו".

אך יחסו של ביאליק לאישיותו של רמח"ל
נתגוון ונתעשר במרוצת השנים. בדבריו משנת
1906, עדיין ניכרים עקבות הערכתו של אברהם

דיון במשורר לא נודע, משה בן יצחק, קובע הוא,
"שאין בו כמעט כלום מן החלחול הארסי ומבת
קולם של היסורים הפנימיים, המבצבצים ועולים
מתוך כמה משירי רשב"ג"⁶⁹. ואגב, זיקתו ל-
רשב"ג ניכרת גם בהדי שירתו של זה בשיריו
האחרונים "שבעה" ו"אלמנות"⁷⁰.

כידוע מרובים רישומי שירתו של יהודה הלוי
בשירת ביאליק⁷¹. בהערותיו ב"שירת ישראל"
הוא מעלה על נס את שלמותם הפיוטית של שיריו,
מתפעל מגודל שליטתו בלשון ובשלל תבניות
ומשקלים, אך את עיקר גדולתה של שירה זו רואה
הוא (בשנת 1906) "ברוח הקודש שבתוכה.
טוהר השמים והמות ים, רפרוף כנפי יונה וטיסת
הנשר אנו מרגישים מתוכה. חותמה — קדושת
הרגש ואמיתו, קדושה הבאה מתוך אהבה בלי
מצרים לכל הקנינים הלאומיים, בצירוף אמונה
עצומה בקדושתם ויתרונם — על כל מה שיש
בעולם"⁷².

מראשית עיונו בתולדות השירה העברית, וב-
עיקר בהרצאה שהרצה באודסה בשנת תרע"ד,
הצביע ביאליק על הסכנות שארבו לשירת ספרד
ועל הנזק שניזוקה מהשפעת צורותיה של השירה
העברית, שהטביעה בה, לדעתו, את חותמה שלא
במידה. הצורה, "אם היא זרה לרוח הפנימי של
השירה, עתידה היא שתחנק את התוכן ושתביאהו
לידי ירידה ולידי מיתה משונה"⁷³. יהודה הלוי
הנערץ נאבק עם השפעה זו, "אבל לבסוף נסחף
גם הוא בזרם הגלותי של המשא הזר שהעמיסו על
השירה"⁷⁴. מכל שכן שלא נמלט מהשפעה זו משה
אבן עזרא; "לכן יש הרבה קושי וכבדות בסגנונו,
שאזון הקורא — וביחוד של הקורא בן זמננו —
חוגרת בו"⁷⁵. מאותו הטעם גם הפרוזה של תקופת

⁶⁹ עיין שיר לא נודע למשורר לא נודע, כל כתבי,
עמ' רעה.

⁷⁰ עיין המקבילות שהביא ב. קלאר, שתי הערות, מוסף
דבר, תרצ"ו, ט"ז תמוז, גל. 31.

⁷¹ בענין זה עיין מ. איש-שלום, ר' יהודה הלוי וח. נ.
ביאליק, כנסת, ספר שביעי (תש"כ), עמ' 53-84.

⁷² עיין שירת ישראל, עמ' 38-39.

⁷³ עיין דברים שבעל פה, ח"ב, עמ' ט-י.

⁷⁴ שם, עמ' קסו-קסז.

⁷⁵ עיין שירת ישראל, עמ' 27.

⁶⁷ עיין דברים שבעל-פה, ח"ב, עמ' יב.

⁷⁷ שם, ח"א, עמ' קי-קי"א.

⁷⁸ דבריו נתפרסמו עליידי מ. אוגנרפלד, לראשונה

ב"מולד" כרך י"ז (1959), עמ' 275-277. אחר כך

כונסו ל"כתבים גנוזים", ועיין שם, עמ' 326.

החזרת אבידה וכפרה לעם שהתנכר למשורר⁸⁷. הוא מבחין באישיותו של רמח"ל "חווה גלוי עינים" ו"משורר לירי רך וענוג", "משכיל שוחר תבונה והגיון" ו"איש מסתורין והזיה" ש"נותן את לבו לכל משיח אלהים"⁸⁸. שוב אין ביאליק חוזר על הטענה בדבר "אשמתה" של הקבלה בצמצום כוחו הפיזי של רמח"ל. מקפיד הוא להבדיל בין "השבתאים ואנשי התעתועים של-אחריהם — — — המטורפים וחוחי הלב אשר הת-גשאו 'להעמיד חוון' בעמם ובאחריהם גשברה מפרקתם" לבין דרכו של רמח"ל, "אשר מעטים כמוהו לאמונת לב ושפתיים, לדעה זכה וליושר תכונה"⁸⁹. בלשון מיטאפורית מעוצמת מצירי ביאליק את תפקידו ההיסטורי של רמח"ל שאצל מרוחו לכל שלושת הזרמים הרוחניים העיקריים בישראל: היהדות התורנית, ההשכלה והחסידות. כולן, לדעת ביאליק, מקורן בלוצאטו. ולא עוד אלא תופעות של הימים הבאים בספרות העברית כבר גרמו בו, שכן "כלולים וגנוזים כבר כל אלה 'האורות' שפרצו אחרי כן בכוח ועוז דרך הרבה צנורות ו'כלים' מחולקים, ונתגלו לדורות הבאים בספרותנו בגוונים מרובים ושונים"⁹⁰.

הנה כי כן ראה ביאליק ברמח"ל את "האיש אשר נועד בידי ההשגחה עצמה לספרות ישראל בעצם ימי בלותה וירידתה התחתונה — להביא לה מתוכה, ממעמקי הויתה את הבשורה הגדולה על התנערות והתחדשות, את בשורת התחיה"⁹¹.

בשנים שגתפרסמו מחזותיו של רמח"ל ו"הבחור מפאדובה", קרא ביאליק בעיון ובציפייה את הפרקים הראשונים בכתב-היד של "תולדות הספרות

כהנא, כי שירתו של רמח"ל היתה ממריאה אל על "לולא הקבלה ומסתריה והזויתיה שמשכו את דמיונו"⁸⁰. ואף ביאליק גורס: "פיזור כחותיו ונטיות היתירה למיסתורין עד כדי הזיה הם שהיו בעוכריו"⁸¹. משום ההשתקעות בקבלה הופרע שיווי-המשקל בנפשו, ו"כחותיו השונים לא נש-תעבדו עוד לנקודה מרכזית אחת"⁸². ועוד מיצר ביאליק על שהמיסטיקה היוגת בעצם ממקור אחד עם השירה, "פילגה ברוחו — — — תעלה מיוחדת לשטפה ולא נתמזגה יחד עם כח שירתו, כדי להפרות את זו, להעמיקה ולהעלותה אל מדרגתה העליונה"⁸³.

גם בהרצאתו על התפתחות השירה העברית, בשנת תרס"ו, חוזר ביאליק על גירסתו, שאילו היה רמח"ל מגיע לכלל מציגה בין פיוט למסתורין, "אין לשער כמה מרגליות טובות היה משאיר לנו"⁸⁴. ביאליק רואה להסביר לשומעיו, כי בימים ההם "בערה עוד שלהבת המשיחיות שהדליק שבתי צבי במחנה ישראל. רוח של מסתורין ורוי-דרזין נשב בחלל העולם העברי, וכל איש בעל נפש נאצלת נמשך אחרי בעלי הקבלה בגלוי או בסתר"⁸⁵. ובאותו מעמד מגדיר הוא את רמח"ל כ"המשורר הראשון של השירה העברית החדשה", כמי שהוא "בעל דעות צלולות ובהירות כאיש משכיל וחכם בעל השקפה רצינאלית, ואפילו בשיריו היה יותר רצינאלית ממיסטיקן"⁸⁶.

בצבעים עזים הוא מתאר כעבור עשרים שנה, עם פירסום מחזות רמח"ל בשנת תרפ"ז על ידי שמעון גינבורג, במסתו "הבחור מפאדובה", את הסתירות באישיותו של רמח"ל. במהדורה זו, שהוכנה בהשראתו ובהדרכתו, ראה ביאליק משום

⁸⁷ עיין מסתו "הבחור מפאדובה" לרגל פירסום המח-זות, כל כתבי, עמ' רכת-רכט. פרטים שונים בדבר המשא ומתן בינו לבין ש. גינבורג בשעת העבודה על פרסום מחזות רמח"ל מצויים ב"אגרות ביאליק" כרך ג'. ועיין במיוחד, שם, עמ' ל-לא, אגרת ביאליק אל גינבורג מיום י"ב טבת תרפ"ו.

⁸⁸ כל כתבי, עמ' רכת.

⁸⁹ שם, שם.

⁹⁰ שם, שם.

⁹¹ שם, שם.

⁷⁹ כתבים גנוזים, עמ' 325.

⁸⁰ עיין א. כהנא, ר' משה חיים לוצאטו, וואראש תרנ"ט, עמ' 17-18.

⁸¹ עיין כתבים גנוזים, עמ' 323.

⁸² שם, עמ' 324.

⁸³ שם, שם.

⁸⁴ עיין: דברים שבעל פה, ח"ב, עמ' טז-יז.

⁸⁵ שם, עמ' טז.

⁸⁶ שם, עמ' טז-יז.

יל"ג, ואף כמי ששוקל ומעריך בערוב יומו את משמעותה הספרותית וההיסטורית.

בסיפורו האוטוביוגרפי למחצה שנגנו, "בבית אבא", מגלם ביאליק בבדיחות עצובה את חיותיו של נער בן חמש-עשרה, המקונן על מצב נפשו משום נהייתו אחר ההשכלה: — "אהה, השכלה למה עכרתיני?!" ומיד מעיר המספר-הגיבור מ- תוך פיקחות שלאחר המעשה: "בגופו של דבר לא עשתה לא ההשכלה שום רעה חלילה ככוונה — אך זה כוחה של מליצה"⁹⁵. באותו סיפור אנו מוצאים הזדהות תמימה עם הדמויות האידיאליות מיסודם של מאפו וסמולנסקין. הנער המתמרד בסביבתו המתנכרת לו נאחו בבדידותו בדמויות ההשכלה, הגם שימי המאבק האמיתי של גיבורי ההשכלה כבר חלפו.⁹⁶

יש מקום להבחין בין יחסו של ביאליק אל ההשכלה כתנועה חברתית-רוחנית ובין יחסו אל הישגיה של ספרות ההשכלה. בהערכת ההישגים האישיים של סופריה, בעיקר בשירה, לא ידע סלחנות; ככל שהיה מוכן להביא בחשבון את הנסיבות ההיסטוריות והתרבותיות שבהן היתה שרויה ספרות זו. וכן הוא קורא ב"שירתנו הצעיר-רה". לוייזל, בעל "שירי תפארת", "אבי השירה המימית, הפסיכודו-ביבלית, בחינת פושרין"⁹⁷. ועוד הוא אומר על שירת וייזל (בפרק שנועד לכרך השני לאנתולוגיה שלא ראה אור): "להרג-שה העמוקה אין סימן ולכוח הציור אין זכר". עם כל דיבוריו של וייזל "ברוח איזה מין השכלה מופשטת ונאצלת ואמונה צרופה", אין ספק לדעתו כי שירתו היא ירידה לעומת זו של רמח"ל⁹⁸.

בסקירתו הבקרתית על השירה במסתו "שירתנו הצעירה" מבחין ביאליק היטב ביוצרי-אמת כ- מיכ"ל, מאפו, יל"ג. אך עם כל הישגיהם חסר בשירתם "כמעט לגמרי... היסוד האסטיטי והפסי-כולוגי שנותן טעם בשירה ומעלה אותה למדרגה של יצירה אמנותית". הדור עדיין לא הוכשר לכך. כוחם של המשוררים נתגלה בעיקר בתחום המל-

העברית החדשה" לחובר שנועד לצאת על-ידי "דביר", ובמכתבו אל לחובר הוא מעיר את הערו-תיו הבקרתיות: "בכל האריכות לא הצלחת להפ-נות את הקורא לא לעולמו הפנימי של רמח"ל ולא לאויר תקופתו — ואולם רמח"ל אפילו בתור סופר, הרי דר בכמה עולמות ויש לו בהם חדרים וחדרי חדרים, ומכל אלה לא הראית לנו מאומה". הוחמצה כאן לדעתו שעת-כושר "לדבר על אי-שיות מופלאה בשניותה ומרובת פרצופין"⁹². ואכן תיקן לחובר את הפרק על רמח"ל⁹³.

מעניין הדבר, כי באותה שנה ממש העמיד על ערכו של רמח"ל כפייטן אמת, וכמבשר השירה העברית בהתחדשותה, גם אליעזר שטיינמן, שב-ימים ההם היה קשור לסיעת הצעירים שעמדו באופוזיציה לביאליק. שטיינמן, בהרצאותיו במוע-דון "האמודאים", שנתפרסמו ב"כתובים" שנת תרצ"א ולימים בחוברת "במזרה הזמן"⁹⁴, התריע אף הוא ברוב פולמוס על שכחת רמח"ל ועל קיפוחו בהיסטוריוגרפיה של קלוזנר לעומת וייזל, שהוא מעין דגם לנטולי הכשרון בכל הזמנים... ואולם גם הוא כשהוא פוקד את אלה שגמלו חסד עם המשורר הנידח, מתעלם שטיינמן מחלקו של ביאליק בפירסום כתביו של רמח"ל ובהמרצת ההתענינות בשירתו, ואף מדברי ביאליק עצמו שנאמרו בסוגיה זו.

ז.

ויקתו של ביאליק אל מורשת ספרות ההשכ-לה מרובת-פנים היא. רואים אנו אותה כקורא לפי תומו המזדהה עם דמויותיו של הסיפור המשכילי בימי נעוריו, וכן כמשורר מתחיל הגיזון משירת

⁹² עיין אגרות ביאליק, כרך ד', עמ' קלח-קלט, במכת-בו מיום ו' כסלו, תרפ"ז.

⁹³ מכתבי תשובתו של לחובר אל ביאליק להשגות אלו הובאו על-ידי מ. אונגרפלד במאמרו "בין פ. לחובר לח. נ. ביאליק, מאזנים כרך כד (מג) לד (תשכ"ו), עמ' 286. והשווה גם דברי השבחה הפומביים מפי ביאליק עם הופעת ספרו זה של לחובר, דברים שבעל פה, ח"ב, עמ' רמו.

⁹⁴ במזרה הזמן, תל-אביב, תרצ"א, עיין למשל, שם, עמ' 52-58.

⁹⁶ שם, עמ' 177-178.

⁹⁷ כל כתבי, עמ' רל.

⁹⁸ עיין כתבים גנוזים, עמ' 327.

פיכמן: — "על ידי ביאליק עמדנו על ערכו של יל"ג; הוא שהפיל את החוצץ בינו ובינינו"¹⁰⁴. עוד בקינת ביאליק הצעיר על מות יל"ג ("אל האריה המת", תרג"ד) תואר ייחודו כמשורר זועם ומוכיח, אף בתוך ההלל הגדול משובצת ההסתיי-גות שהובעה אחר-כך במפורש יותר ב"שירתנו הצעירה": — "לא זכה עמך / כי ישמע מפוך שירה חדשה, שירת חופש ודרור". אף המוטיב של "תנים" לעומת "כנור", המהדהד באותה מסה, כבר מצוי כאן: — "תנים היית לבכות ענותנו — מי יהיה הכנור לשיר שירותינו?"¹⁰⁵. ככל שקרובה היתה ללבו של ביאליק דמות המוכיח הזועם, ידע להבחין היטב בתכנה וייעודה של תוכחתו, בשירו "מזרח ומערב" משנת 1900, המתאר את האכזבה המרה של יהודי רוסיה המתפכחים מאשליות, נשמעת בצורה אירונית נוסחתו האופטימית של יל"ג מימי שירו "הקיצה, עמי!". כסבורים היו: "אב אחד לכולנו מדוע נבגודה? / כל ארץ ה' פתוחה לפנינו; / הבו יד, אחים יחדו בעבודה /". אך האכזבה לא בוששה לבוא: — "ובחרפה ירקו בפני זקן העמים"¹⁰⁶.

הסתייגות גלויה מוצאים אנו בהקדמתו הגנוזה לאחד מפרקי האנתולוגיה "שירת ישראל" משנת תרס"ו. שם הוא מתאר את קנאתו התמימה של יל"ג להשכלה שיש בכוחה לפדות את עם ישראל מצרותיו, ואת התעלמותו מסיבת כל הסיבות — הגלות¹⁰⁷. בהקדמה זו, שהיתה כנראה גרעינים של הדברים ב"שירתנו הצעירה", מפורשת יותר דעתו על יל"ג המשורר, לזכות ולחובה. יל"ג חולל תמורה בטון. "תחת לשון התחנונים, השתפכות הנפש והגעגועים — באו התביעה הנמרצת, הפקו-

חמה בישן, ואילו בתחום השירה הלירית-האישית כוחם לא היה גדול"⁹⁹.

בניגוד לאחד-העם, שהתייחס אל מורשתה הצי-בורית והספרותית של ספרות ההשכלה בחשד וברתיעה, מדגיש ביאליק ב"שירתנו הצעירה" את זכויותיה של זו על התמרדותה בצורות הקיימות של החיים היהודיים. דברים שאמר ברוח זו בשנת 1906 ניתנים בצורה ודאית ומפורשת יותר בנאו-מים שנאם כעבור עשרים שנה ומעלה בארץ ישראל: "רק תקופת ההשכלה הסבה את פנינו כלפי החיים הארציים ותשקוד על תקנתם"¹⁰⁰. ואף זו: היא הסבה את פנינו גם כלפי "שאלת הארץ", הגם שנושאי דגלה קיוו להגשימן בארצות הגולה. ביאליק רואה זכות לאנשי ההשכלה, שב-הטפתם לעבודת אדמה — אפילו היתה זו אדמה סתמית — נתנו בנו צמאון לאדמה¹⁰¹.

דברי סניגוריה נלהבים על תנועת ההשכלה משמיע ביאליק בנאומו "על תחית הספרדים" בשנת תרצ"ג, כשנה לפני מותו. הוא מזכיר את חלקה הרב בביצור נכסי הרוח והתרבות, בתחית הלשון העברית, בחישול הויקה לתנ"ך, בתחית מדעי היהדות בעידן של "הכמת ישראל" במאה הי"ט, וכן בטיפוח הספרות העברית. למרות כל התמורות שהתרחשו הוא מטעים את הרציפות בין תנועת ההשכלה ובין התחיה הלאומית: "התקופה הלאומית היא יורשתה ובתה של התקופה הקודמת"¹⁰².

זיקת ביאליק אל האיש והמשורר יל"ג מורכבת יותר מיחסו ליתר סופרי ההשכלה. דומה שיל"ג הוא מן הדמויות המלוות את ביאליק מראשית צעדיו עד ערוב יומו. כבר עמד ברנר על רישומי יל"ג בשירת ביאליק, והמקבילות הרבות שהביא ברנר שימשו לו גם להבחין ביניהם הבחנות של מהות¹⁰³. וראוי להזכיר כאן את דבריו של יעקב

⁹⁹ כל כתבי, עמ' רלא.

¹⁰⁰ עיין דברים שבעל פה, ח"א, עמ' קכב.

¹⁰¹ שם, ח"א, עמ' קח.

¹⁰² שם, עמ' קיב.

¹⁰³ עיין מאמרו "הנאמן" משנת תרע"ו; כל כתבי, (מהדורת הקיבוץ המאוחד), חלק ג', עמ' 85-91. על השפעת יל"ג על שירת ביאליק כבר העיר

בשעתו י"ח רבניצקי בסידרת מכתביו "מאלדד למידד", בנוסח פיליטוניסטי. עיין: י"ח רבניצקי, דור וסופריו, ח"א, תל-אביב תרפ"ו, בעיקר עמ' רלא-רלב.

¹⁰⁴ עיין שירת ביאליק, ירושלים תשי"ג, עמ' שצא.
¹⁰⁵ אל האריה המת, כל כתבי, עמ' שסד. דיון מפורט בשיר זה, השווה פ. לחובר, שירת ביאליק, תל-אביב, תשי"י, ח"א, עמ' 132-135.

¹⁰⁶ עיין כל כתבי, עמ' שעח. שיר זה לא כונס על-ידי ביאליק עצמו.

¹⁰⁷ עיין כתבים גנוזים, עמ' 332.

השיריים הדלים של ויזול, לטריס וגוטלובר, תרם יל"ג תרומה ודאית לגיבוש הלשון העברית כלשון של שירה. "אילמלא עשה יל"ג את החומר לא היינו יכולים לעשות ממנו דמות וכלים, וכולנו יחד הננו ננסים לעומתו"¹¹³. וכעבור עשרים שנה, במלאת ארבעים שנה למות יל"ג: — הספרות שמצא יל"ג היתה ספרות של "מליצות ריקות ושדופות, מעין שפופרות חצים שלאחר יריה", ואלו הוא "יצק מן המלים מתכת חדשה וכבדה, כדי לעמוד בשער — הוא הראשון אשר הביא את יסוד הברזל בשפתנו"¹¹⁴.

ביאליק אף אינו מהסס להשתמש בדמותו הוד-אית של יל"ג כמופת ואזהרה לשירה בת-הזמן בארץ-ישראל, שמצא בה מגמות מליציות מחוד-שות. "שוב הולך קולם של אילני סרק, המליצה החדשה מכרכרת שוב את כרכוריה ויוצאת בקב שלה קוממיות, — תועי לב ורוח ממלאים שוב את חלל ספרותנו ומשכינים בו ערפל ותעתועים, תע-תועי לבב ותעתועי שפה"¹¹⁴. ואלו חבורת "כתור-ביים" ראתה בכך גילוי של שמרנות וקפיאה. מחסום לשירה העברית החדשה. א. שלונסקי, מראשי המדברים בחבורה זו, הטיח כלפי "ה-יל"גים": "כאויב חי הוא ניצב היום בראש מחנה כבד מול העדה הקטנה החוטאת בתשוקה לחריגה הלאה"¹¹⁵.

ט.

אם ידע להעריך את משמעותו ההיסטורית של יל"ג, הרי ביטל ביאליק את המורשת השירית של תקופת חיבת-ציון, אם כי הוא עצמו התחיל, כידוע, במוטיבים השגורים בה. אם ב"שירתנו הצעירה" משנת תרס"ו מתיחס הוא, מתוך איוון שבבגרות, במידת הרחמים למאמצי משוררים כמ. צ. מאנה, הרי בשנות התשעים דחה בחימה

דה, החימה השפוכה והגערה, ובמקום החתירה ה-נעלמה — העליה בחומה"¹⁰⁸.

הרבה נתן ביאליק דעתו לייחודו של יל"ג כבעל לשון, וכך הוא מגדיר ב"שירתנו הצעירה" את הישגו הלשוני והסגנוני של יל"ג: "זה הפטיש החזק שחסם את לשוננו על סדנה ונתן לה כוח גברא"¹⁰⁹. בהקדמתו הגנוזה מציין הוא בצורה מוחשית יותר את התמורה שחולל: "בהורידו ביד אחת את שפת המקרא הנאצלת למדור התחתון של הממשות, הרים בשניה את לשון התלמוד משפלו-תה הריאלית והכניסה ראשונה למחיצת השירה".

לידי מיזוג שלם לא הגיע יל"ג בתחום הלשון. הוא רק הרכיב רבדי סגנון שונים, ועם זאת עובדה היא שעלה בידו ליצור "סגנון עברי מחוטב ומסותת, שנון ומהוקצע, גרעיני ושמנוני, כמעט פתגמי"¹¹⁰.

בה בשעה לא שפר חלקה של הפרווה היל"גית בעיני ביאליק. ספק רב הוא אם חרץ ביאליק משפט צדק בשללו מן הסיפורים והפליטונים של יל"ג את ערכם האמנותי, בהיותם כתובים, לדעתו, "בסגנון מנומר, כולו טלאי על גבי טלאי, של גיבוב מליצות וכלאיים של שברי פסוקים ביבליים ותלמודיים כאחד"¹¹¹.

אך עם כל ההסתייגויות הללו בתחום הרעיוני והסגנוני, שמר ביאליק אמונים למורשת יל"ג בכל עת. באסיפת זכרון ליל"ג באודיסה בשנת 1912) הוא יוצא להגן עליו מפני אחד הנואמים¹¹². בדברי סניגוריה מאולתרים ונרגשים הוא מרים על נס את מאבקיו לתיקונים ולהתחדשות. "בחירוף נפש נלחם במערכות האויב, בכערות ובחושך ששלטו בימיו על ישראל ממשלה בלתי-מוגבלת". מבקרי שירתו של יל"ג מתעלמים מן הנסיבות וממעמד הלשון העברית בזמנו. לעומת הישגיהם

¹⁰⁸ שם, עמ' 330.

¹⁰⁹ כל כתבי, עמ' רלא.

¹¹⁰ כתבים גנוזים, עמ' 331.

¹¹¹ שם, שם.

¹¹² עיין דבריו שהובאו ב"הצפירה", תרע"ב, גל. 273,

לאחר ש"השמיע ה' פרנקפלד על אודות שירי יל"ג

דברים אשר הטילו רעש באסיפה". דברי ביאליק

עצמו גם הובאו ב"דברים שבעל פה", ח"ב, עמ'

קסט. פרנקפלד היה מידידיו של אחד-העם.

¹¹³ דברים שבעל פה, שם.

¹¹⁴ עיין אגרות ביאליק, חלק ה' עמ' קכו; וכן: מאוז-

ניים (השבועון), שנה ב' (תרצ"א), גל. ל"ד.

¹¹⁵ עיין מאמרו "יל"גים", כתובים, שנה ה' (תרצ"א),

גל. יג; וכן מאמרו של א. שטיינמן, "המשורר",

ברוח זו, שם.

לוגלג של סיפור-ציור זה¹²². שירי ביאליק עצמו באותה אכסניה ("עיניה", ו"דמעות אם") שונים בתכלית משלל השירים שנדפסו בסמוך להם. אכן מדור השירה באותו קובץ ממחיש בחריפות את המרחק בין ביאליק ובין משוררי תקופת חיבת-ציון. י. רבינוביץ, י. ל. גמזו, צ. שרשבסקי ואחרים הדומים להם.

בתוך הסיפור משובץ, מתוך דגש פארודיסטי חזק, שיר רצוף מלל פאתיטי שפירסם אותו משורר-סוחר, "נצח ישראל", אשר את עוקצו מכוון ביאליק כלפי המוטיבים השולטים בשירה האפי-גונית של תקופת חיבת-ציון. השיר מושגת כנראה על השיר "גאון יעקב" מאת יצחק רבינוביץ¹²³.

י.

תפיסת ביאליק במהותה ומהלכה של הספרות העברית נבלטת גם על רקע יחסו המורכב אל אחד-העם, וכוונתנו לא רק לדברים המשתמעים מחליפת המכתבים שביניהם. יש זיקת-גומלין, של קירוב וריחוק, בין השניים, שיש בה כדי להעיד, בין השאר, על ראייתו של ביאליק את ההתפתחות הספרות החדשה.

דומה שמתחילה היו שניהם תמימי דעים, איש איש ונימוקיו, בהערכת מצב השפל שבו שרויה השירה העברית בימי חיבת-ציון. כשהוזמן ביאליק על-ידי אחד העם להשתתף ב"השלח", לא ראה ביאליק טעם להרבות בשירים, "שמיעוטים לא יצער את הקוראים הנבונים". שכן סבור הוא כי "שעור קומתם של משוררינו עוד פחות מאפס. כל השגתם בשירה מצטרפת לחשבון קטן של השת-טות בתרזוים וברור מלים יפות בודדות וכדו-מה"¹²⁴.

בפולמוס על דרכה של הספרות העברית בין אחד העם לבין חבורת "הצעירים" נמשך ביאליק, כהודאתו בפני מ. י. ברדיצ'בסקי, אחר מידת המ-משות שמצא בעמדותיו של אחד העם. וכך הוא

ובלעג את החרזנות והמליציות נטולת הרגש הא-מתי שמצא בשירה זו ואת הנמושות השולטים בה. בראשית דרכו אין בו פקפוק בנוגע לערך שיריו ואין בו היסוס לגבי הוקעת דלות היצירה בשירת בני דורו הקשישים ממנו. במכתבו אל רבניצקי בשנת תרנ"ג אין הוא מסתיר את בטחונו ביתרון קינתו על מות יל"ג על קינות אחרות שנכתבו בנושא זה¹¹⁶. ובמכתב אחר אליו, בשנת תרנ"ה, הוא אומר: "אין כשרון ואין רעיון חדש, אין ידי-עת הלשון ואין ניצוץ אלהי"¹¹⁷. ועל שירי הגע-גועים לציין: — "וכל המלות היפות האלה זיופן ניכר מתוכן. ולכן — כבר קצה הנפש היפה בהן".

טבעי יותר, נוכח הקינות המאולצות ודמעות השוא, הוא יל"ג, שהיה באמת "מקונן דורו". הוא תיאר את האסון, והדמעות באו מאליהן"¹¹⁸. וכך מגסה ביאליק את תביעתו לשירת אמת המעור-גנת בהווייה ובהווייה: — "שירי לבו שירי יאוש וסילוק שכינה, בעיטה ביסורים וקוצר רוח, שפלות וחיי כלבים, שרק דור כדורנו מסוגל להרגישם"¹¹⁹.

חותם היחס השלילי לשירת חיבת-ציון מוצאים אנו גם בשיר ובסיפור של ביאליק. בשירו "חוכרי הדעת המלומדים" מתקופת ז'יטומיר¹²⁰ הוא מלגלג על המשוררים התלושים מן המציאות "ה-מכלכלים בטן ריקה בכפתורים ופרחים", אלו "המפנקים את עצלותנו בממתקים". אותה עמדה אנו מוצאים בסיפור "הסוחר" משנת 1903¹²¹, שדומה צמח מתוך רשמיו של ביאליק הצעיר, שהשתתף בקובץ גמלוני "תלפיות" משנת 1895, והוא גם במתו של המשורר-בעיניו, גיבורו המ-

¹¹⁶ אגרות ביאליק, ח"ב, עמ' נד. ביאליק מרמו, ככל הנראה, לקינה "אבל רע", פרי עטו של יצחק רבי-נוביץ, שנתפרסמה בקובץ "תלפיות", תרנ"ה, מדור שירה, עמ' 53-55.

¹¹⁷ עיני אגרות ביאליק, ח"ב, עמ' נד.

¹¹⁸ עיני שם, ח"ב, עמ' עא.

¹¹⁹ שם, עמ' עב.

¹²⁰ נתפרסם לראשונה מן העזבונו ב"כתבים גנוזים", עמ' 96-99.

¹²¹ לפי לחובר הרי סיפור זה הוא אספקלריה אבטור-אירונית של ביאליק עצמו. והשווה טיעוניו, שאינם נראים לי מספיקים כל צרכם: פ. לחובר, שירתו של ח. נ. ביאליק, ח"א, עמ' 339.

¹²² עיני תלפיות, ברדיטשוב 1895, מדור השירה, עמ' 52-50.

¹²³ שם, עמ' 14-15.

¹²⁴ עיני אגרות ביאליק, ח"א, עמ' פה.

נא תשכחו כי רק ביאליק אחד יש לספרותנו"¹³¹. אך כעבור שנים מעטות בלבד רואה הוא "בדאבון לב", "שביאליק שלנו פרץ את גדריו ופתח את "השלח" לדברי תאוה ופריצות"¹³². אף "סילוק שכינה" שבא באותם הימים על שירתו של ביאליק מוסבר על ידי אחד העם בתכלית הפשטות; לדעתו הגיע ביאליק לכך — "משעזבת את עולמך האמיני תי והלכת אחר 'הבחורים'". כך כותב הוא אליי בשנת 1909 מלונדון¹³³. ובשנת 1913, עם פירסום שירי שניאור בהשתדלותו של ביאליק, כותב הוא לו ולרבניצקי ידידו: "איני יודע — איך אפשר את החזיון הזה שאנשים כמוכם מסוגלים לראות שירה גאונית' במקום שאני רואה אך חרוז מצלצל"¹³⁴. על טעמו של אחד העם בשירה תעיד עוד העובדה, כי בשנת 1913 עודו מעדיף את "אל הצפור" על שירי הזעם של ביאליק... אכן בשנת 1917 כבר מבחין הוא ביתרונם של "שירי הזעם" של ביאליק על שירת התוכחה של יל"ג: "קם משורר גדול הרבה ממנו והקים מצבת-עולם לחר-פת הגלות ב'שירי הזעם שלו'". ובשעת יובלו של ביאליק בשנת תרפ"ג, הוא רואה טעם לכנותו "משורר אשר כמוהו לא קם בישראל מימי רבי יהודה הלוי ואולי מימי הנביאים"¹³⁵.

עם פטירתו של אחד העם מוצאים אנו את ביאליק חותר להערכה מאוזנת של פעלו. מערער הוא על הדמות השמרנית שקבעה לו לאחד העם הבקורת העברית מימי ברנר ואילך, והוא משתדל להבליט את משמעותו המהפכנית-החדשנית דו-קא. אחד-העם, אומר הוא באחד מהספדיו, ביטא תהליך מהפכני בספרות העברית, שהחל להתרקם עוד בימי ההשכלה, והוא אשר כבש לספרות זו מעמד של כבוד בחיי האומה¹³⁶. אחד העם, אומר ביאליק, "היה משוחרר מהרית המיוחדת הבית-

אומר על בני הפלוגתא שלו: — "דרכי איזה הגיון מוזר יצא לרבים מן מרחיבי ספרותנו שתרגום דברי שיר מנביאי אומות העולם יפדה את ישראל מכל ענותיו וצרותיו"¹²⁵. אף באזני רבניצקי קובל הוא על המליצות החדשות שירשו את הישנות: — "צורך ויכולת, כל זה הבל. אין לנו כל צורך בזה ואין כל יכולת". ולא הועילו נסיונותיו של ברדיצ'בסקי למשכו לקבוצת "הצעירים" על-ידי השתתפות בבטאונם המתוכנן, מתוך תקוה "שיהיה לפה לרחשי לבנו ולהחיים החדשים המתרוצצים בנו"¹²⁶.

שהרי אחד העם לא רק הרים קרנה של הספרות העברית — אומר ביאליק במכתב הברכה ליובלו הספרותו של אחד-העם — אלא לימד את הדור להבחין בחיקוי ובזיוף בספרותנו וביקש להתאימה לצרכינו האמתיים, "למזגה ולמסכה, ולא להרכיב בה על כרחה, עם חיינו"¹²⁷. ובאותה שנת 1903, שבה כתב ביאליק את שירו הנודע "לאחד העם", הוא אומר: "עד אחד העם אהבתי אבל לא כיבדתי את הספרות החדשה. ורגש כבוד זה צץ בלבי לפתע פתאום תיכף ומיד אחרי מאמריו הראשונים — — — לבי נבא לי, שתקופה חדשה ממשמשת ובאה עמו בעולם ספרותנו"¹²⁸.

אגב, עם כל הערכתו של אחד העם לביאליק לא היה תמיד לבו שלם עמו. אמנם בשנת 1903, עם פרישתו מעריכת "השלח", מעיר הוא ש"מנדלי מוכר ספרים, ביאליק ודומיהם, מבעלי העצמיות האמתית — לא התאונו מעולם שמבטל אני את עצמיותם"¹³⁰. וכשיצא ביאליק לזוארשא לשם עריכת המדור לספרות ב"השלח", מציין הוא: "אל

¹²⁵ שם, במכתבו משנת תרנ"ז, ח"א, עמ' צה-צט.

¹²⁶ שם, עמ' קג.

¹²⁷ עיין מכתבו של מי"ב אל ביאליק מיום 22.9.1897, שנתפרסם במאמרו של אג"ף (מ. אונגרפלד), "בין ביאליק לברדיצ'בסקי", מאזניים, כרך כג (תש"ז), עמ' 380.

¹²⁸ עיין אגרות ביאליק, ח"א עמ' קיט.

¹²⁹ עיין קטעים אוטוביוגרפיים, כתבים גנוזים, עמ' 242.

¹³⁰ עיין פרידה, כל כתבי אחד העם, תל-אביב, 1947, עמ' של.

¹³¹ עיין: אגרות אחד העם, מהדורת "דביר", כרך ג', עמ' 298.

¹³² שם, כרך ד', עמ' 124-125.

¹³³ שם, עמ' 209.

¹³⁴ שם, כרך ה', עמ' 129.

¹³⁵ ועיין במאמרו "ל.ל. פינסקר", כל כתבי אחד העם, עמ' תס; "לביאליק", שם, עמ' תסג.

¹³⁶ עיין דברים שבעל פה, ח"א, עמ' קכב.

כבסיס לעיצוב "הכשרון האישי" ונקודת-מוצא אף לאלה שבאו לשנות מן המטבע הסגנוני המקור-בל¹³⁸.

בדברים שאומר ביאליק לזכרו של מנדלי בארץ ישראל, בשנת תרפ"ז הוא מכנה אותו "אבי הצורה התיאורית האמנותית", כי מנדלי "היה הראשון אשר צייר — הוא היה הראשון שלימד חושבו, לשמוע, לטעום, למשש"¹³⁹.

אך ביאליק לא ראה במנדלי סוף-פסוק. שהרי אגב קשירת כתרים למנדלי הישיש, ל"יוצר הנו-סח", אומר ביאליק: — "עתה יש לנו ספרות חזקה ואמיצה, אמיצה אולי ממנדלי עצמו. אין זה אלא מפני שהוא, מנדלי, הבליע בה את עצמו. בתוספת עצמו הגביר אותה גם על עצמו. מנדלי ועוד — חזקים ממנדלי"¹⁴⁰.

כעבור חמש-עשרה שנה נשמעת בתוך ההלל לכוח המיוזג הלשוני של מנדלי נימה של פקפוק, אם אמנם הושגה המזיגה הנכספת. האם לא הכריע מנדלי יותר מדי לצד לשון המשנה והמדרש? באזכרתו לש. בן-ציון, בשנת תרצ"א, תוחם ביא-ליק תחומים של מהות בין מנדלי לבין משמרת ה"צעירים" שהלכה בדרך משלה, הן מכוח הנסי-בות ההיסטוריות המתחלפות והן מכוח הנטיות האישיות של כל יוצר. "הבאים אחריו שבו ומזגו את הלשון מזיגה חדשה; מקרא ומשנה כאחד". מכלל החסר במנדלי אתה למד על כוחה של המזיגה החדשה בעיני ביאליק: — "אין מן הכוהל בכתיבה שלו, אין בה מחדוות ההווייה וכשרונה — אין גם בדבריו מאום מרינת הדם ומעליצות געו-רים ומהרגשת עוז החיים וחדוותם"¹⁴¹.

בדברים אלו של ביאליק ניתנה כביכול רשות לחתירה להשתחרר מן השעבוד ל"נוסח מנדלי", חתירה שנצניה הורגשו בביקורת העברית עוד בחייו של מנדלי. ואולם אין בהם כדי לטשטש את רישומו העמוק של מנדלי האמן-היוצר בעו-למו של ביאליק. שהרי מנדלי היה לביאליק כל ימיו מופת למאבקו של האמן עם החומר ההיולי.

מדרשי וכן גם מן הנכריות; היתה אצלו סינתי-זה"¹³⁷. וקוסמת לו לביאליק המזיגה הטבעית שמצא אצל אחד העם, לראשונה בספרותנו, "בין תפיסה לאומית לתוכן לאומי"¹³⁸.

אף על יחסו המסוייג של אחד העם לספרות היפה רואה הוא ללמד זכות. עמדתו של אחד העם נתחייבה על ידי צרכי השעה של האומה. על-פי הסברו של ביאליק הרי "אחד העם היה רחב דעת ועשיר השכלה ושאף לספרות עשירה וענפה, ואך את עצמו צמצם למכאוב הלאומי, שהיה לו ראשית ואחרית"¹³⁹.

יב.

למנדלי היה ביאליק תלמיד מעריך הנתון להש-פעתו, הוא טרח במסירות בפירסום כתביו העב-ריים, והעריך את פעלו החלוצי ביציקת "נוסח" חדש בהבעה העברית. בזמנים שונים, עם תאריכי יובל, מהדורות כתבים, בשעת פטירתו, וכחמש-עשרה שנה אחריה, שומעים אנו את דעתו ואת ביטויי יחסו של ביאליק ל"סבא".

ב"מנדלי ושלושת הכרכים", מסתו הנודעת מ-שנת 1909, מדגיש הוא בעיקר את סגולת המיוזג הסגנוני של מנדלי. ביצירתו נתלכדו רובדי הלשון לתקופותיה "כחטיבה שלמה והרמונית אחת — הוא מצא את הסינתזה העליונה ואת המזיגה האחרונה של תמציות כל הסגנונים ביחד — שוב שבו אליה כימי קדם הצבע והטעם וריח החיים — אין כאזנו בוחנת את הריתמוס הפנימי שבתוכה, את דופק לבה"¹³⁸.

ובברכה ליובלו עומד ביאליק שוב על זכותו של מנדלי לא רק כמרחיב גבולותיה של הלשון העב-רית, אלא כמי שנתן לה "את הצבע החי ואת התנועה החיונית ואת הממשות הפלאסטית", ובכך הביא "רווחה וגאולה לכל כשרון צעיר ורך אשר החל לצמוח"¹³⁷. זכות ראשונים היא למנדלי כ- "יוצר הנוסח", "שבולגא ספרותית קבועה" שהיא

¹³⁷ שם ח"ב עמ' קצו.

¹³⁸ שם, שם.

¹³⁹ שם, ח"ב עמ' רד.

¹⁴⁰ עיין כל כתבי עמ' רמא.

¹⁴¹ עיין אזכרה לש. בן-ציון, כל כתבי, עמ' רנב.

השוטפים. מקצתה — 'יופי' 'לשמה' ומקצתה — זכרונות או תיאור רגשות פרטיים ופעוטים" ¹⁴⁵.

כאובד-עצות הוא נוכח הפורענויות שבאו על יהדות רוסיה עם מהפיכת 1905 ולאחריה. "אין לפרנס עוד השעה הטרופה בזמירות ופזמונים, אפילו בדברי תורה ודעת" ¹⁴⁶. אך כעבור שנה, כשהוא בא לתאר את כיבושיה של הספרות העברית החדשה ב"שירתנו הצעירה" רוח אחרת עמו ¹⁴⁷. התמורה הגדולה בשירה העברית המת-גלה לו עם קבציהם הראשונים של כהן, שניאור ושטיינברג, נראית לו כחוליה בשלשלת ארוכה של מסורת שירית עברית רצופה עליות וירידות. ביאליק מברך על חבורת משוררים שביצירתם מצאה שירת היחיד את תיקונה, משוררים הנז-קקים למוטיבים ונושאים שקופחו וזנחו בעבר. אך עם הברכה על השחרור מסבל הירושה של שירת הרבים, ניכר בו שמשאת נפשו היא המזי-גה בין שתי הרשויות בשירה, כאשר'ה'אני' הפר-טי של היחיד וה'אני' הכללי של האומה מובלעים ופתוכים בה זה בזה כאחד ואין אתה יודע של מי קודם ושל מי עדיף" ¹⁴⁸. ותוהו הוא אם תי-קלט שירה אינדיבידואליסטית זו קליטה שלמה בתוך הוויית האומה. "האמנם תצליח ליהפך לכח חיוני ולצינור משפיע בעולמנו"? או שמא תבול גם היא? גורלה של השירה העברית כרוך, להר-גשתו, בתנאי קיומה של האומה. "עם שאין לא חיים גמורים — אי-אפשר שתהא לו גם שירה ואמנות גמורה" ¹⁴⁹.

בעוד הוא משווה במסתו דמות "מיתית" לסופ-רי דורו "האומרים שירה" אנו מוצאים אותו נו-הג במעשיות מפוכחת במשא-ומתן הספרותי יום-יום. הוא משיא עצה והדרכה בהלכות סגנון וניסוח ופוסל שירים וסיפורים, אם מטעמים עק-

"שלושת הכרכים" של מנדלי היו בעיניו כ"ספר מלחמות" של היוצר. דומה כי חבלי היצירה של ביאליק עצמו, לבטיו וספקותיו, וגם כמה ממש-אלותיו הסמויות, מצאו להם הד בתיאור כוחו וגבורתו של מנדלי.

ג

ביאליק לא היה רק רואה ומעריך את תהלי-כי הספרות העברית שבעבר. כאחד מעורכי "השלח" ובתוקף סמכותו האישית השפיע גם על עיצוב הדברים ומהלכם. באגרותיו — ולא רק בדברים שפירסם משלו — מצויות תגובותיו ליצי-רות שבכתב-יד ושבדפוס, ומתגלה טעמו של ביאליק בסוגיות ספרותיות, שאמנם חלו בו תנו-דות ותמורות.

מפי שירתו מכירים אנו את דמותו של ביא-ליק התוהה לעתים בעגמה על כוחו והשפעתו כמשורר ¹⁴². אך באגרות ושאר מיסמכים משת-קפת עמדה סמכותית ומנהיגות בלתי-מעוררת. אמנם לא תמיד נוח לו לביאליק באותה אצטלה סמכותית. בעיצומה של עריכת "השלח" הוא משתוקק להקים במה קטנה לספרות, בעלת גוון סאטירי-פולמוסי, שמטרתה תהיה "בעיטה כלפי הרקבון וצרות העין שבספרותנו" ושתתן דעתה ל"הדפסת דברים 'חדשים' שאין קיבת אותה ספ-רות מעכלתם" ¹⁴³. בהערכתו על הספרות היפה בראשית המאה הוא נקלע בין יאוש לתקווה. בש-נת 1903 הוא כותב לקלזנר, למקרא "לוח אחי-אסף" לשנת תרס"ד: "כאן, בלוח זה אנו רואים סימנים מובהקים של תקופה חדשה בספרותנו היפה" ¹⁴⁴. אך כעבור שנתיים הריהו קובל על רמת הספרות היפה שעליו לפרסם באין ברירה ב"השלח", על "שאינה מצטרפת — לצורה שלי-מה אחת, מפני שאין לה ענין עם זרמי החיים

¹⁴⁵ שם, במכתבו אל הנ"ל מיום 20.1.05, עמ' רפ.

¹⁴⁶ שם, אל הנ"ל, ביום 14.2.05, עמ' רצב.

¹⁴⁷ על בעיות מבניות וסגנוניות של מסה זו עיין בספרי 'סיפור ושרשו', עמ' 153-168.

¹⁴⁸ כל כתבי, עמ' רלד.

¹⁴⁹ שם, עמ' רלה.

¹⁵⁰ עיין אגרות ביאליק, ח"א, עמ' רט-רי. (דבריו

אל מי"ב מיום 30.1.04).

¹⁴² ועיין ע. צמח, הלבאי המסתתר, כנסת, תש"ך, עמ' 138-139; ¹⁴⁷ ; השווה גם ד. מירון, על המושג "דורו של ביאליק", מאוניים, כרך י"ג (תשכ"א-ב), עמ' 206-211.

¹⁴³ עיין אגרות ביאליק, כרך א', תל-אביב, תרצ"ה, עמ' ריא-ריב.

¹⁴⁴ שם, עמ' קפב.

אלא על מסכת המושגים האסתטיים והרעיוניים הבאים לידי ביטוי מעל הבמות הללו. לצעירים, הנראים לו "עליוזי הבערות וריקני המוח", הוא אומר: — "לב טהור ומעט צניעות — הוא אשר נדרוש מסופר עברי בייחוד"¹⁵⁵. וכך נראתה לעומת זאת לאחד מן המחוננים שב"צעירים" אלו, ג. שופמן, מערכת היחסים עם ביאליק בהרחק של זמן: — "עוד במכתביו הראשונים אלינו, אל הצעירים, בהיותו עורך הבלטריסטיקה ב"הש"לח" — הורגשה יותר מכל אבהותו. — האינדיבידואליסטים בנו לא חשו בו מתחרה ומסיג גבול. מהם הפליגו לאשר הפליגו, אף גם הוכו באדישות כלפי האב ועולמו"¹⁵⁶.

אחרת, כמובן, נראית לביאליק דמותה של אורח ספרות כשהוא מסתכל בה לאחר מלחמת העולם הראשונה, נוכח חורבן עיירות וקהילות בישראל, כשהוא עצמו שרוי בגלות אשכנז, זו שכבר התרחקה מרחק רב מן הלשון העברית וספרותה. בכמיהה הוא מדבר עתה על הימים שחלפו ועל מצבים שעוררוהו בעבר לפקוקים ולחרדה. "בת טיפוחיה של היהדות המזרחית, הספרות העברית — הרחיבה את גבולותיה הלוח והרחב, והאדירה כחה הלוח והאדר, עד היותה באחרונה כמעין ברכה וישועה לדור שלם"¹⁵⁷. ועוד: "והשירה העברית שנאלמה במערב אלם מות, צהלה במזרח בגאון קולה כאשר לא צהלה אולי מיום חתום חוון בישראל. לקול תרועתה התעוררו הלבבות, ועבודת רוח כבירה החלה, עבודה שכולה בנין, תקומה, התחדשות — החומה שבין 'אדם' ו'יהודי' נפרצה מאליה והלב תבע 'יהדות' ו'אנושיות' בבת אחת, בכלי אחד"¹⁵⁸.

עם עלייתו לארץ ישראל, בשנת תרפ"ו, ביקש ביאליק לקיים רעיונות ותכניות שהגה וטיפח, ואף החל בהגשמתם, ברוסיה. נפתחו עתה אפקים חדשים לתרבות העברית. הוא הוסיף לשקוד על

רוננים ואם מטעמים של צורה. למ"י ברדיצ'ב-סקי הוא מחזיר את כתב-היד של סיפורו "קייץ וחורף" בנימוק שאינו מתיישב עם רוח האכסנ"ה, "השלח"¹⁵⁹. ולימים הוא מחזיר לו את סיפורו "הזר", שנתפרסם אחר-כך ב"רביבים" של ברנר. אמנם מוצא הוא בסיפור זה "מומנטים יפים", אך הרי "ההקדמה הארוכה — ותיאורים ודברים שלא לצורך"¹⁶⁰. אף משניאור האהוד עליו אין הוא חוסך שבטו. בשיר שלו הוא מוצא "מין ערבוביה של תמונות והגיגות ותמונות פואטיות שאין זיווגם עולה יפה ושאין מקומם כאן — וגם הלשון מגומגמת ומקולקלת בהרבה מקר-מות"¹⁶².

ואולם הקפדתו על הצורה והסגנון אינה מטש-טשת את כיסופיו לחוויית-אמת ביצירה. דבר זה אנו רואים בחריפות ביחסו של ביאליק אל סיפורי ברנר, שקצתם נתפרסמו ב"השלח" שבעריכ"ת. אין הוא מהסס להעיר לברנר על הרישול בסגנון, על אריכות שלא לצורך, ו"פגמי ארכי-טקטורה" שמצא בכתב-היד של "מסביב לנקו-דה". הוא מחזירו למחבר לשם ליטוש¹⁶³, אך בו במקום הוא מודה ומתוודה בפני ברנר: "אבל מה לי 'תיאוריה סלובסנוסטי' [תורת הספרות], אם רואה אני נפש חיה, רגש לוחט ורעיון שרף מחלחלים בכל שורה ומפרפרים בכל אות ו-אות"¹⁶⁴.

ביאליק, אשר תבע את עלבונו של היחיד בשירה העברית דן בחומרה את הפרווה הצעירה שלאחר 1905, שהפקיעה עצמה לדעתו מבעיות הציבור היהודי. במאמרו הפולמוסי משנת 1908, "טעות נעימה", הוא מתייחס בחשדנות לחברות הסופרים הצעירים שנתרכזו סביב "המעורר" של ברנר ו"הספרות" של פרישמן. הוא מקטרג לא רק על גילויי הבוסר וחוסר האונים היצירי שמצא,

¹⁵¹ שם, כרך ב' עמ' מג (דבריו אל הנ"ל מיום 23.2.07).

¹⁵² שם, כרך א', עמ' רעא.

¹⁵³ שם, כרך א', עמ' רסח; והשווה גם תשובתו של ברנר, כתבי ברנר, ח"ג, (1967), עמ' 235.

¹⁶⁴ עיין אגרות ביאליק, כרך א', עמ' רסט.

¹⁵⁵ עיין ג. שופמן, לבי, לבי!, העולם, שנה כב (תרצ"ד), גל. לא.

¹⁵⁶ עיין טעות נעימה, כל כתבי, עמ' רע.

¹⁵⁷ עיין על "חכמת ישראל", כל כתבי, עמ' רכג.

¹⁵⁸ שם, שם.

הוא, שכוחותיו הגדולים ניתנו לשירת היחיד, שם עתה את הדגש על הויקה בין ההווה לעבר, בין המשורר לגורל עמו. ילך לו כל סופר בדרכו המיוחדת, בדגלו האסתיטי והרעיוני, — אומר הוא לחבריו הסופרים בוועידתם בשנת תרפ"ז — ובל-בד שכולם יהיו הדורי הכרה, "כי הסופרים הם משמשי האומה וצרכיה הנצחיים" ¹⁶² ועוד: "איז לך משורר שהוא יכול להגביה את עצמו למעלה — מאויר זמנו ותקופתו, שאין לו ירושה בתקופה הקודמת, שאין לו רכוש משותף וצדדים שוים עם חבריו, בני זמנו" ¹⁶³. הוא התריע עתה על הניתוק מן המורשה בכל מקום שנגלה לו ¹⁶³. חוסר רציפות ב'אנרים וחוסר יניקה מן הרב-דים העממיים הקדומים של ספרותנו הוא מוצא גם בסיפורת החדשה, ש"אינה אמיתית, לאומית, מפני שהיא לא צמחה מתוך הקרקע שלנו, כדר-כן של ספרויות העמים, שצמחו מתוך הקרקע הטבעי שלהם" ¹⁶⁴.

בדרכים שונות ובטיעונים רבי-גוונים חתר ביאליק להעמקת הויקה למקורות ולחישולה של תודעת הרציפות בספרות הארץ-ישראלית המת-קמת לנגד עיניו.

¹⁶² עיין דברים שבעל פה, א', עמ' קכו.
¹⁶³ שם, ב', עמ' עב; והשווה גם ב. קרופניק, שיחת-לילה עם ביאליק, בוסתנאי, שנה ט' (תרצ"ז), גל. יב.
¹⁶⁴ דברים שבעל פה, ב', עמ' עב.

ביצור מעמדה של הספרות כביטוי נאמן של התחיה הלאומית. בצד עבודתו בחיזוק יסודות התרבות, ובכניסו הספרות הישנה היתה אונז כרויה לקולות החדשים שבקעו בשירה בארץ יש-ראל. הוא חש בנוסח החדש שהתחיל להתרקם כאן, ב"סגנון הלשון, תוכן, צלצול חדש, זיווגי מלים, צירופי מילים, צירופי קולות חדשים" ¹⁵⁹. הוא מבחין ב"התחדשות הסגנון והצורה", אך בה בשעה הוא רואה לרמוז על הצורך — שהוא נטייה טבעית — לכל שירת אמת להאזין למקור-רותיה; שכן "היא יונקת ממעיינות קדומים. צנו-רותיה שלוחים למרחקים רבים. יצירתה אורגנית ולא מיכאנית, ואין היא ניתנת להשתנות על נק-לה" ¹⁶⁰.

ואולם עם כל פתיחותו לשירה החדשה המתג-בשת בארץ, עמדה מחיצה מובנת בינו ובינה — לא רק משום שבירת הצורות הפיוטיות, אלא גם לפי המצע הרוחני, מערכת הויקות לספרות אי-רופה וההתכנסות הגוברת ברשות היחיד ¹⁶¹.

¹⁵⁹ עיין דברים שבעל פה, ב', עמ' רי"ט.

¹⁶⁰ שם, א'; עמ' צא.

¹⁶¹ על יחסו של ביאליק לשירה החדשה, עיין עדותו של י. פייכמן, שירת ביאליק, ירושלים, עמ' תכו, וכן עמ' שא-שב. על יחסו לחבורת סופרי "כתובים", עיין י. גורמן, פגישות וסוד שיה, מאזניים, כרך ט' (לב, תשי"ט), עמ' 144-166; והשווה לעומת זאת א.ב. יפה, א. שלונסקי — המשורר וזמנו, עמ' 58-59; 67-73.

מן הרחוק אל הקרוב

נעמי ושניצר

שמי שכניה בן יחיאל, וזה סיפורי. לא סיפורו של שום אדם אחר, ואל נא תנסו כוחכם בהשוואה, אין אלו בעיות של זמנכם אתם, כי אם של זמננו שלנו, זמנו של ארתחשסתא, שמלכותו מהודו ועד כוש, כפי שנוהגים להדגיש במגשרים הרשמיים. אין דמיון רב בין תנאינו לתנאי תקופתכם, האמינו לי.

המזרח שתק, בני עמוך ובני מואב עוינים, אך ממרחק. האדומים פלשו לנגב, אבל לעת עתה עסוקים הם ביתר שכניהם, דרומה יותר. הערבים? אכן הזכרתי את הערבים. אולי מי משומעי האחרונים יעדיף לשעשע את דמיונו ברעיון שקודם לכולם היינו אנו, ואחרי גלותנו תהו-ובתהו, שמתוכו צצו אותם נוודים. הרשוני לתקן טעות זו: במאה הרביעית לפני הספירה המקובלת עליכם מצויים הם, על כל פנים, וכבר הטביעו חותמם על בני אדום, אשר אותם לא תוכלו להכיר עוד. מה חבל —

גם בשומרון נאחזו ערבים וכן בני עמון. מצאו טעמים להתיהד בשבתם בקרב השומרונים. בני טוביה, למשל, יהיה מה שיהיה יחסכם אל חומסי אדמות אלה, יהודים הם לכל דבר, כלומר: לי אין ספק שהם בני דת משה וישראל —

בשומרון מכהן סנבלט, פחה עתיר נכסים, וכסאו נכון. גם כן יהודי? אולי אדייק יותר ואטעים: לא, לא מיהודה, כי אם משומרון, לפיכך שומרוני. מקווה אני שהבהרתי דברי, שכן בהמשך הדברים עלולות להתגלות דעות תמוהות בנקודה זו, לכן מבקש אני להקפיד על בהירות הביטוי.

וממערב שוכנת, בין שאר ערי החוף, אשדוד של האשדודים, ושל האשדודיות. עיר צבעונית. הייתי שם. ריח דגים ובליל שפות, ומשב רוח של ים המערורר תהיה, מה שם מעבר. איזו ארץ קרירה, או מים מלוחים עד אין סוף, ואותה כפתור שממנה באו הגויים האלה — אתם ודאי יודעים יותר, אך אל נא תנסו ללמדני דעת. אוהב אני להשקיע את כל שאיפת החקר שבי בגילוי צפונותיה של אשדודית קטנה, שקנה אבי ממשפחתה בהון תועפות. לא יפלא כי עשה זאת, כלל לא יפלא. הנה מופיעה היא במבוא החצר, ואל נא במבט חומד, רק בעפוף מהיר של שמורת העין, רק כדי לציין את הקימור הענוג של צוארה. אינה מנוסה ביותר בהצנעת חנה בקפלי שמלותיה, אף שמשתדלת לבהוג כדרך הארץ. רואותיה כחולות, האמינו לי, אפילו לא זכיתם להתבונן בהן, כחולות כימה של אשדוד, כשמים של אביב, כמו, כמו —

"הו שכניה, בכור אישי, מה מעשיך בחצר, כשכל בני הבית בשדות?" פנתה אלי כדרכה הנמלצת.
 "את בחרת לך לשון כגבירה, אשת אבי, אחותי, כלה —" השבתי לה.
 "אל תכנני בשמות המתפרשים לגנאי, הפוגעים בכבודי ובמעמדי", תבעה כנפגעת.
 "לא נתכוונתי לכך כלל, אִם-הבית הפעוטה", הבטחתי לה, "רק הפצתי להעיר על שמחתי לפגוש אותך בחצר, כשהבוקר בהיר, וכפי שהזכרת, כל בני הבית בשדות —"
 יעצה לי להצטרף אליהם. אך עניתי לה, לא כי, יוצא אני העירה לירושלים.
 ברשות אביך, שאלה. כן, יכולתי לאשר לה, ברשות אבי. גולים נכבדים הגיעו העירה.
 עמדה תוהה וחקרה: "ולקבל פניהם הורה אביך?"
 "כן ולא." שמחתי לשנינותי, "לקבל פניהם בהצעת חיטים לקניה".

צחקה צחוקה הצלול. ומה להביא לך מן העיר, ביקשתי לדעת. חשבה אך רגע, וכבר הצטייר לה חפצה:

"תביא לי נפת קמח בזה הגודל!" זורתה לי.

"ולא בזה הגודל?" ניסיתי לפתותה לחזור ולהדגים אותו גודל מבוקש. זרועותיה נחשפו עם תנועתה. נזפה בי וכינתה אותי רשע. הן לא תיאור לחבכני ללא אמתלה, התרסתי כנגדה. חזרה והתרעמה שאיני מכבד את מעמדה כראוי.

"רק נשיקת דרך צלחה," הזכרתי לה בענה את חובותיה כאם וכאחות. אך היא הזעיפה פניה הענוגות ואמרה:

"אתלונן לפני אביך!"

"אבל אני מכבד אותך עד מאד, אשת אבי המתוקה," הפצרתי בה, ופתאום נתקמטה היריעה הכחולה על ראשי, כאילו נעקרו יתדותיה מן הקרקע:

"אל נכון תסור עתה מדרכי, כי אני הרה לאביך..."

שתקתי. אולי זמן רב מדי.

"אני אלד לו בן!" ביקשה לעורר אותי להבעת שמחה, ותבעה כילדה קטנה: "הגד לי משהו ערב לאוזן!"

התאמצתי להבליג על הגעש המכה בי גלים. איך לא עלה על דעתי, שיום אחד ייפסק אותו שיג' ושיח רענן, אותן פגישות של אקראי עם נשיקות גנובות, חיבוקים של משובה. לא, אל תחשדו בכשרים: לא אירע דבר העלול לפגוע בכבוד אבי. אבל הסיכוי, כי אולי ביום מן הימים יעמדו המזלות בזוית מיזחדת, מפתיעה, אלה מול אלה —

"לתגיד לך משהו של כבוד," העליתי חיוך על דל שפתי, "או מעין: הידד לאם אחי?"

אך מרים הפליגה בהרהוריה וחזרה וביקשה:

"זה אשר תוכל לעשות למעני בירושלים: התפלל בעדי, שיולד לי בן!"

"ואת, ליתר בטחון, תקטרי בינתיים לעשתורת?" מצאתי לשוני ללגלג.

"אלוהיך אלוהי שלי ושל עשתרתי גם יחד!" הניפה אלי מבט כחול כשמים שמוטטה: "במה

שלך יותר משלי? במה קבעת זכותך עליו?"

"לא התכוונתי להעליבך" אמרתי ברוך, תחת ללפות צוארה וללחוש: אומלל אני...

"משום שינקת אמונתך עם חלב האם?" המשיכה תוכחתה, "ואני בכוח הרצון השגתי! ברצוני

לשרת את אביך, ובאשר טרח ללמדני לחשוב מחשבות!"

לא עניתי לה עוד, אף שמחיתי בצחצוח לשון עמה. הלא פיקחית היא, ודרך לה משלה להביע רעיון, או דרכה של אמה מגויי הים, מפתיעה בשוני. כי ככל שנתלתה בשפתי אבי וקלטה רסיסי השגותיו, שיבצה אותן אחרת, לפי תבונתה המיוחדת. אלוהיה שלנו ולא שלנו, כניב שפתייה שהוא ודאי שלנו, אך שונה בפיה. צח יותר. אך לא זה הדבר שהכביד עלי עתה.

יצאתי לדרך, על גב החמור, וצמד בהמות עמוסות מאחורי עם נער מעם הארץ. הדמיון בעל מעוף הוא, יפיק מזונו מזכרון ריח, ישחיל חוט דק של ניחוח ויארזג שתי וערב, והנה מרבד של בשמים. אך עתה לא העלו זכרונות הריח כל חוט ולא שזרו מרבד של בשמים. אכן אשת אבי —

לא אוכל לומר איך השפיע עלי הדבר שם בירושלים, באותו מעמד מרגש עם עזרא הסופר, כאשר צעקתי: קום עזרא, קום הוצא את הנשים הנכריות מקרבנו, ואת הגולד מהן! כי כזאת צעקתי. —

בבואי לירושלים היה גדמה לי כי שכחתי את מרים. אך אם כן הוא, למה צעקתי: וכל

הנולד מהן? מדוע לא: כל בניהן, בנותיהן? הלא רק משום שלא אוכל לדמות לי, מה יולד מו הפעוטה, איזה טורף גנב ישחת את גווה הגמיש — בשוק כבר חלפה השמועה, כי עורא הסופר, זה מגהיג הגולים, בוכה, מתנפל לפני בית האלוהים. ואז הלכתי משתומם להודע על מה בוכה האיש הרם שהוא ממקורבי המלך, על מה מתחנן הוא, וכן הלכו רבים מהמון העם, מכל קצוי הקרת. רק תמול שלשום, אמרו, הגיעו הנה והבטיחו לאלוהים כל מיני הבטחות, כדי שיעבירם לבטח את סכנות הדרך, ויקיים את שארית הפליטה הפעם. ועוד אמרו, כי נגשו שרים אל עורא וגלו אזנו כי הושבנו נשים נכריות בחצרינו.

מתחלת נאומי בקשתי להרים קולי ולהתריס כנגדו: להחיות שממות הארץ ולהרבות בנים — הלא מצוה! אך הוא דיבר, דמות גדולה, שטופה בבכי, מפטיר פסוקיו על אל קנאי. והלא כתוב: ולקחת מבנות הארץ, וזנו בנותיו אחרי אלוהיהן והזנו את בניך אחרי אלוהיהן... אמרתי לפרוץ ולהתריע: נהפוך הוא, עם הארץ שב אחרי ה'! אך הוא לא הותיר רווח בין מלותיו, זו נכרכה בזו, מרושעות כולן: נידת עמי הארצות מילאה את הארץ. ובקול אדיר, משל הוא משה המנופף על ראשו את הלוחות: הארץ — מילאוה מפה אל פה בטומאתם! ועתה ציוה עלינו: ועתה בנותיכם אל תתנו לבניהם, ובנותיהם אל תשארו לבניכם, ולא תדרשו שלומם וטובתם עד עולם! קרא ובכה והכה על חטא, וככל שביקשתי להתריס כנגדו, כי איש לא קם להתריס כנגדו, השחו כל העם ראשיהם כאי שאחד: אמן ואמן, עוינו, פשענו. כל אימת שהפסיק וציפה, כי ציפה למענה, ונדמה כי רק אני ידעתי פשר צפייתו, וכבר המענה בגרוני, ביקשתי להביא לידי גמר הצגה זו, כי כמו חזיתי בעיני את המסלול שהתווה לעצמו עורא, משעול צר שהוליד אל המענה האחד. נעצר כממתין, והמענה לא בא, אך סופו שיגיע, הן לא היה מקום אחר שמשעולו הוליד אליו. התאוותי לדחוק את הקץ, והקץ הן יבוא רק אם יצעק מי שיצעק, ולפיכך יותר משצעקתי מרצוני נפלט מפי: "חזק ועשה, הוצא את הנשים הנכריות וכל הילוד מהן!" ונדהמתי להוכיח: אכן זה אשר התיר את הכסף. הבכי פסק, הקהל זע, והאיש הרם קם ונפנה ונכנס ללשכה.

"ואתה?" חקרני אבי, כששבתי הביתה, ושמועת המאורע כבר הגיעה לאזניו. עוף השמיים הוליד את הקול, ואני הלא חזרתי על גב חמור.

"נשארתי על עמדי," גיחכתי כמתחטא, "איש לא פנה אלי, אבל דיברו בי. כלומר: בדך!"

"מה דיברו?" ביקש לדעת.

"אמרו: זה בנו בכורו של חיאל מבני עילם..."

"כן?"

"מחורי יהודה, מן הגולים משנות דור —"

"כן?" אבי ציפה להמשך.

"כן, חיאל מבני עילם," פרצתי, "מן הראשונים להתנחל, ובאשר היתה ידו במעל הזה?" —

"במעל הזה?" הקשה בקול גרוני, "אמרת במעל הזה?"

"ככלות הכל יש הגיון בכתובים העתיקים," הבאתי לפניו מה שהסקתי מדברי עזרא ומה שגמל בלבי ברכבי בדרך, "הלא מוצדק החשש, כי כתוב שם: פן תכרות ברית לתושבי הארץ והם יזנו אחרי אלוהיהם, ויקראו לך, ואכלת מזבחם..."

ונודרתי להקדים מענהו הצפוי:

"תאמר, כי גלוי לעין, שיותר משנאכל מזבחם, יאכל הוא מזבחנו, ועל כך אשיבך, שדוקא הקרבה

זו סכנה בה, כי נאבד בהם. ולהזכיר לך: אתה עם אביך עליהם לבנות שארית לעם, וכזאת על לשונם של הגולים גם כיום.”

ובזה מסרתי לו הודעה מלשכת הסופר:

“עליך לבוא לירושלים לשלושה ימים...”

“לשם מה?” שאל באי-אמון.

“לשמעו כדברים האלה מפי מוסמך”, נפטרת משליחותי.

הוא לא הוסיף לחקור, כי אם פנה אל הבית, נועף או נפגע בכבודו, אך באתי בעקבותיו בחפצי להבהיר את תביעת המורה, כי מצאתי בה עוז ותבונה:

“גם אתה תיווכח מפי האיש, כי אין אחרית לעם ולא תהיה לו פליטה, אם לא נשקד על הסגולה ונפלוט את הסיגים.”

אכן הרעותי לעשות. אבא הוכה תדהמה לעיני:

“הא, סיגים!” נאבק על נשימתו, “בביתי אני שומע: סיגים!”

נחפזתי לשכך רוחו:

“אל נא תעלה על דעתך, כי איני חש בגורלה של אם הבית הקטנה —

“אבל היא טומאה, גידת הארץ!” חזר אבא אל מלוא קולו, ונימת הלעג פגעה בי.

“כן מסתבר.” קבעתי.

“ראו, מי שמסתבר לו!” כמו הפנה השתוממותו אל הכתלים. מארבע הפינות הוחזרה אלי.

נרתעתי ממבטו, שנדלקה בו שמחה זרה, רעה.

“אני אך מנסה להביא לפניך את דברי עזרא, והם קשים...”

“ומה ייעשה באשר יוולד מהן?” שאל בנעימה חדשה, כתאב ללמוד.

“יישלח עמהן אל בית אביהן.” שניתתי את אשר הורה המורה באותו מעמד בעיר. אבא נתן בי עיניו כתוהה תהייה מלב:

“תמה אני להיכן תפנה — פתח לי.

“מה כוונתך להיכן אפנה?” לא הבינותי דבריו, גם לא את השמחה לאיד שהשתפכה על פניו.

“גם אתה, בכורי, ממה שנולד מהן!” צחק, שם ללעג נוסח זה של המורה, והסקתי מכאן, שביקש להשיבני אל הגיון העם היושב בציון, וזאת דרך המהתלה. אבל לא כי.

“לא מהתלה, בנך,” ענה לשאלתי ועדיין צחק, “מצאתי שעה כשרה לספר לך עובדה רגילה, שכפי הנראה לא העלית על דעתך. ובכן, להיכן תפנה?”

מן הסתם נשקפה הבעתה מעיני, כי חדל מן הצחוק ומן הלעג וסח כמתנצל:

“אמרתי לא אֶזְקֶק להסבר זה באחד הימים: אשר חשבת לאמך לא נולד לה, לכן גידלה את בן השפחה, כמנהג.”

“אך — אתה אבי?” שאלתיו כמי שנחרב עליו עולמו ומבקש להציל חפץ אחד יקר.

“כן,” אישר לי, בחיך טוב-לב, “ואמך מתה בטומאתה, אשדודית היתה.” ושוב ניצת בו הלעג, אם כי מהול משהו, לא עוד חריף כלי-כך:

“התפנה אל משפחת אמך באשדוד? ואני הלא אמרתי להעביר אליך את האחווה הזאת אשר הפרחתי בשממת הארץ —

פרשתי לקיטוני, כלב מוכה. אך אבי בא אחרי. רק בחליי בעודני נער צעיר פקד אותי בחדרי:

“מוטב להפיג בשיח את כובד המכה,” אמר והמתין.

“הלא הדבר שגילית לא יוכל לשנות מאומה בעצמותי!” פסקתי ולא שאלתי.

"יוכל", הדגיש בלאט כמו ללמדני דעת, "הוא פוטר אותך מנטל המצוות, מעול אמונה, מעשרת הדברות!"

"גם אם לא מוטל עלי, הריני נושא אותם!"

אבא הניע ראשו. אכן, אכן, ואף-על-פי-כן —

"בהנף אחד הרי אתה טמא בקהילה קדושה, פסק כטועם מלים זרות בלשונו. "טמא, מגודה,

בן הנידה — "

"אבל לא יתכן, "מחיתי, "הרי לא קרה שום דבר שהיה בו כדי להביא בי שינוי!"

לא ענה, רק הצטחק כמבין ומנוסה ממני.

"הלא אֶלְחָם על היותי שייך לקהל!?" הכרותי, וכבר נתלווה ההיסוס אל קולי.

"והם יכו אצבע באצבע, ויטיחו בפניך: טמא! יסקלו אותך במוצא-פיהם... " אבא שקע

בהגיונותיו.

עד שהרים מבטו ושוב קינן בו הלעג. אך לא עוד הפנה אותו כלפי:

"יש רק דרך אחת להמלט מן הגורל הצפוי, " ספק הציע ספק נמלך בדעתו, "ודרך זו אינה מכובדת: נאמר שלא היה ולא נברא. נאמר, כי אחרי שבישרת לי, שטומאה באם הבית הקטנה, הכיתי על חטא, ומיהרתי לעלות לירושלים להצטרף לרבים המבקשים להטהר — "

שתקתי וציפיתי שיסגיר בידי פשר לגלוג. או במה מבקש הוא להערים, שהרי לא יפקיר את מרים בבת-עיניו, הנושאת ולדו בבטנה השטוחה. אך הוא לא הבהיר כלום, רק גאנח על תלאות הדרך הצפויות לו, ועל החורף הקרב, ומה יקשה עליו לשכון תחת יריעת בד בסימטה ירושלמית בימי סגריר.

"אתה תעלה תחתי, בני בכורי, " פתח, וכמו מחה את שיחתנו הנוקבת, וכמו לא יצא הגילוי לאויר העולם. "אתה תעלה תחתי כמצות עזרא הסופר, אתה תשב לפניו, והריני מיפה כוחך לצעוק תחתי: עווינו, פשענו. התעשה עמדי חסד זה?"

וכך אירע, שבאתי בקהל הקדושים בירושלים. ישבתי עם יתר הנקהלים בחוצות, נכון להכות על חטא אבי, מוכן לגרש את האשדודית הקטנה מזרועותיו. יעבור זמן יעבור ועם, האמנתי בלבי, ולא ישלחו בודקים אל ירכתי ארץ, ונכון הייתי לבכות ולהבטיח, כתם. אבל עזרא השהה יציאתו אל הציבור. אך לא כבאותה אסיפה מקרית, כשהייתי מעורב בדבר, אחוז ציפייה לאין שאת. עתה חיכיתי קר מזג, מתחקה על תהליך ריכוך הלבבות. כיצד השכיל לעשות את ההמתנה כלי בידו להגיע אל נפש הרבים, שנשמעו ובאו, אך בשמינית מפני המעל ובשבע שמיניות משום האיום שנתלווה לצו, כי יחרם רכושם ויובדלו מקהל הגולה. כיצד העז להשאירנו בקור ובלי מחסה נאות בגשם. כי ירד הגשם כל הימים. אבל אם התרעמו תחילה, כאומרים, ישמיע דבריו ונראה איך נעקוף גזירה זו שאיננו יכולים לעמוד בה — הנה בהמשך תוחלת השוא להופעתו, אחרי לילות קשים בסגריר, ביקשו עוד רק זאת: יבוא נא ויתן בקולו עלינו, ואם אֶשְׁמְנו נתחייב לתקו, ואם פשענו נאמר אמן. היטהר ניטהר, ובלבד שיפטור אותנו מן הישיבה הבטלה בדלף ובדליחות, ונשוב אל האח המבוערת בבית.

כוחות החושך אכפו עלי. לא מצאתי לי מנוח בקהל, שעם כל משב רוח צונן כמו בשטף גלי יאוש. הלילה הגדולה קוממה אותי. הנני ואלך ואורה את המורה דבר. הרבה היססתי, אך לא נועצתי באיש. קמתי, ונרתעתי, עד שעמדתי צמוד אל פתח הלשכה בעמידה שחוחה. הכניסוני ישובו שם אנשים, אך אני הבחנתי רק בסופר, שהסב בכבודות על כרים וכיוון אלי עינים נבונות.

ארשתו היתה רפויה, של אדם שמנוני, אך בטלה בעינים שלכדוני בדריכותן. מיד נבוכתי על עזות שבעמידתי לפניו. בזכות מה אתבע מענה מפיו. השפלתי עיני ונאחזו בגלימתו העבה. נודעועתי לשמע קולו :

"ובכן, בן יחיאל מגולי עילם, האם הסמך אותך אביך לדבר בשמו?"

"כן," התחמקתי מתשובה ישירה. אך נמחו מלבי המשפטים הערוכים עמי, לפיכך נאחזתי בענין רחוק, וכבר מקשה קושיה שאמנם כרוכה, אך לא בה ביקשתי לפתוח. וכבר אני שומע כי מספר לו, שאבי בעודו נער ראה בבניין בית המקדש. וזכור לו כי באו אנשי שומרון להצטרף לעבודת הקודש, ולא הרשו להם. האמנם?

עזרא נשא עיניו כמשתומם :

"ודאי לא הרשו להם. הלא היו נידת הארץ?"

"ושמא בטעות הרחיקו אותם", הרהבתי עוז, "הלא בני עמנו?"

"לא יהודים הם", פסק המורה. בפניו היתה מורת רוח.

"לא יהודים," נתפזתי לדבר, "אך שומרונים הלא שארית עשרת השבטים הם והבליעו בקרבם נכרים ולימדום תורת משה! שמרו מורשת אבות מאות בשנים, בעוד אתם בגולה—שבעים שנה—"

"אתם?" הקשה כנגדי, וחומרת חזותו חונקת גרוני.

"הם זובחים, מביאים קרבנות!" הריצתי טענותי.

"לא לה' מקריבים קרבנות!"

כמעט נשתתקתי. אך אותו ענין שלי, שרביץ כחיה רעה בתחתית השגותי, דחק בי, ומצאתי עצמי שואל :

"וכי סבור מורי, שה' הלך בגולה עם נכבדי ירושלים, ושב לארץ עם הגולים?"

עזרא שינה תנוחת אבריו בכרים. ביטל שאלתי.

"היום לא דובר בהם עוד. כרתו עצמם מן האילן, באיבתם."

"לא כרתו עצמם!" התקוממתי, "אילולא כרתו אותם, היה האילן מצמיח פארות בכל הר שומרון,

ועד מבואות גליל הגויים! אור תורה היה נפוץ בכל הארץ!"

קו גס הסתמן בשפתיו :

"לא יהודים המה", פסק בועף, להרתיעני מתוספת דיבור. אך אני התעלמתי ממנהג דרך ארץ : "אותה תפילה עולה מהר גרזים ומהר הבית, כיצד מבדילים? אותן מצוות עשה, באותה לשון מלמדים תורה, ואותם תווי פנים לילדיהם—", געצתי בלשוני, ואותו ענין שלי תקע כפיסים לבין שני : "ואפילו לא אותם תווי פנים לילדיהם— אם לאחד עיניים כחולות כים— כלום בצבע העיניים יש למצוא את ההבדל?"

עזרא שקט. חששתי מנאמניו, אך הם לא נגעו בי. אולי גם ציפו למצוא פי המורה.

"אי שם במעמקים טמון בנו זרע קודש", פסק בנעימה של מסתורין.

"והם בחובם זרע עם הארץ," אמרתי כמבין, "כלומר גם אתה אינך רואה הבדל בפארות שהצמיחו אילנות השומרון?"

"הלא תמצא הבדל בין אמך יולדתך לבין הנכריה, שהושיב אביך בביתו?" הרעים עלי בקוצר

רוח, "הוגד לי כי גם אביך—"

"אכן גם אבי—" הודיתי בקול נמוך.

הניף את גופו הכבד מעם הכרים בוריזות מפתיעה. נקלעתי לבין אנשי, כי בעצם קומו הרתיע

את העומדים לצדדים, ושוב לא הטחתי כנגדו כפי שהיה על לשוני: מורי טועה בדבר אמי! לא נחשת טומאתי, לא הבחנת בה — סימן שאין מריחים — לא פנה עוד אלי, ופסע אל פתח הלשכה, ומזה אל העם, וסוף-סוף הראה עצמו לממתינים, וההמולה הרבה שככה.

בעל ענוה אני, ולא אהיה נתפס למחשבת הפרזה, אך בתוכחת המורה באוני הקהל שמעתי הד שיחנו.

"אחם מעלתם ותושיבו נשים נכריות להוסיף על אשמת ישראל! ועתה תנו תודה לה' אלוהי אבותיכם ועשו רצונו והבדלו מעמי הארץ ומן הנשים הנכריות!" והקהל ענה כנגדו, מהנהן בגוני קול רבים וכאיש אחד: "כדבריד כן נעשה."

הגיעה הדרך אל קצה היעוד. מרעידים מהגשמים ומן הדבר אשר נשבעו לעשותו אספו כליהם לדרך והעמיסו על בהמותיהם הסבלניות.

ההרים מסביב חמקו בערפל. בבוץ יבוססו לקראת האח שהבעירה הנכריה, ואיך יעמדו לפניה בבואם, כשהיא הממתינה מחייכת ומגישה את הפת הטריה אשר אפתה. זו — תשחה על האש, תפיח את הלהבה, והם יאמרו: צאי! ?

התמהמתי. לפתע ניצת בי החשק להתערטל לפניו, לפני הזכאי לפסוק, כמעשה איוב להציג לראווה את פצעי, גם לתבוע ממנו: שמע לי, אתה! במו ידיך כרות אותי, ענף חי מן האילן. ענף פורח, שעוד לא עשה פרי! ובעזות מצח חזרתי ונגשתי אל הלשכה.

"מה רצונך עוד?" עיכבני אחד משריו.

"לא מידך!" התחצפתי, ופילסתי לי דרך עד אזנו, ולחישתי צורבת:

"אני בן טומאה, מורי, ולא נדף הריח?"

הוא נפגה ותלה מבטו בקלסתר פני, שהוא חד-תווים ועור שחום מתוח עלי, ובשתי עיני שכחולות כימה של אשדוד כשענגי גשם מעיבים עליו, מטילים בו צל. ולא השפלתי שמורותי. בתנועת יד מתונה הורה למלווי להרחיק מעמו:

"וחייב היית בוידוי זה?" שאלני בעירוב של תוכחה וכאב.

לא ידעתי, מה אענה. נבלמתי.

"רצונך — שכה. לא שמעתי דבר," אמר אחרי שהות של שיקול.

"אבל מורנו איננו רמאי!" פרצתי אליו בריגשה. כי למעלה מענייני הלא חרדתי לטוהר דמותו. לא בגללי ייפגם כלי קודש מעשה נחושת קלל, עזרא הסופר —

"רמאי — איני רמאי." שחק, ולא כמתגונן. "לא יותר מאברהם אבינו לפני פרעה, מיעקב לפי יצחק" —, וחזר ואמר, כמעט מפציר בי:

"לך לשלום, בן יחיאל. לא שמעתי דבר. הנח לאביך להחזיק בבכורו... "

הבגתי כי גם פסק דין. שבתני הביתה יהודי. ובבית קיבלתני הצפור הקטנה: "וכי למה יצאת במזג האויר הקודר?"

כי סיפרתי על הקור והגשם בירושלים, ושכלתה נפשי לאח המבוערת בידי אשת אבי הקטנה. וכי מה אספר.

קלחה שיחתה, כמו עברה על פני סכר, ולא היה ברי לי, מה יודעת ומה מנחשת.

"באמת," השתוממה, "לא אבין — מצטווים מפי בני הגולה ונשמעים! הלא נולדת כאן, בין

הכתלים הבנויים, ואביך אף הוא אינו זוכר אל נכון, היכן ומה עילם, חבל-ארץ או עיר, הוא לא ידע להשיב לי!"

"אנו עם אחד השב לציון." עניתי לפי המטבע המקובל. "ואלה הבאים ראו עולם ותרבותו, ותלשו עצמם ממנו כדי להנטע באדמתה הדלה של ארץ האבות —"

"אכן," חזרה על דברי בחומרת פנים, "ניטעים באדמה דלה, ורוצים להצמיח גזע נוכח פיסת שמיים, והשרשים משתדלים לשרתם ולסייעם בשאיבת מזונות עם מים, ומשלחים שלוחות וסופגים, ומחריבים את שטחי העשב השוטה, כי זקוקים להרבה מים, לצמות, לגדול..."

אהבתי להביט בה כשהחומרה מקדירה פניה:

"עכשיו דיברת בלשון אחיד!" הוכחתי אותה, ברוך.

"לא כן!" השיבה נרגשת, "לא נכונה אתה מתוה הקו המפריד, לא ביני לבינך הוא, אלא בין היושבים על נחלתם ובין הבאים בזכרונותיהם ובשטרות-מכר ישנים: כאן ישבו אבותינו לפני שמונים ושתיים שנה, כאן חרש אבי זקני לפני שנולדת —"

"מרים," נמצאתי מגלה לה פתאום, "מרים, יתכנסו שרים בירושלים, ואבי יצווה לגרשך!"
"כלומר, לא רק שמועה?" נדהמה.

נבוכותי יותר ממנה. מה ראיתי לומר לה, לא היה מחובתי, אף לא מזכותי.

"מדוע אינך מגדפת," ביקשתי לעוררה מתדהמתה, "למה אינך מקללת את הקהל שחפצת להספח עליו?"

תלתה מבטה בי, כמעט נכויתי מלהטו:

"כי שלי! אני נושאת פריו! לא חפצתי להיספח, נספחתי!"

"הם יפסקו," פרצתי בעייניי, "יאמרו שאַת מדמה, שאַת טמאה, וירו לך לחזור ולהיות אשדודית!"
וכל העת שוחה היתה על לוח עבה ובוררת חיטים. אך מלאכתה לא העסיקתה, אצבעותיה נעו לאט.

"אתה שדיברת עם המורה," חקרתני עתה ומבטה כבוש, "הגד, האם גילה לך במה יהודי ניכר? הלא באמונתו? הלא בקיום המצוות? הלא מן הנמנע שהצביע על הדם?"

הבלעתי מבוכתי בבת צחוק:

"לא דיבר על דם. לא. רק על זרע קודש, ושלא ייבנה עם כעשב שוטה —"

"הוא זרע איבה," הסבירה גם לי גם ללבה התוהה, "מתנשא, מדוע אינו מרכיז ראש ופוסק: יחדיו עם עם הארץ? מדוע נוצר תורתו, ומה סמכותו לקבוע: אתה נושא זרע נכון, אתה ראוי לתורה, ואילו את, דמך נידה, אינך ראויה? למה ממאן לקרב, ולהזמין: הביאי אחיך, ישבעו עמנו מן האור, וישאוהו למרחקים, למה לא כך?"

"הגויים סביבנו חורשים עלינו רעה!" הבאתי לפני מה שידעתי.

מרים פסקה ממלאכתה: "לא כך היה מתחלה!" תקפתני במלים, "תחילה הכרוזתם כי האלוהים בחר בכם ואין לאחריים חלק!"

"עכשיו אמרת: אתם." העירותי, מטולטל, חסר-אונים.

הליטה פניה בכפות ידיה:

"אפילו אתה לא ביקשת ממני לומר: אנו!" קראה בוכיה.

נשארתי רתוק אל מושבי, לא קרבתי:

"מרים, אם יגרשך אבי —" אמרתי לה והבטחתי, אך שתקתי. ולא אדע אם הבינה.

חזרתי לירושלים להוסיף לשאול אותו, את המורה, עוד. כי אבי גירש את הצפור הקטנה, כמצווה. ובאופן המניח את הדעת. הועיד לה מגורים מחוץ לחצר. והמבין ביני. ואני לא סלחתי לו, לא דיברתי עמו מטוב עד רע. ואולם —

על דעתי אני באתי אל המורה, ולא בשליחות:
 "אבי גירש את אשתו!" הודעתי לסופר.

הוא שחה פעם בפעם, ואני עמדתי לפניו, לא חפוי ראש, כי נמלאתי גאווה על שחרצתי גורלי ולא ביקשתי עוד פסק מפיו.

"ובזאת מטרידה אותך שאלה?" הקשה במורת רוח גלויה.

שמה נפגע מכניסתי אליו בזקיפות קומה. בקומה כפופה יבוא עול-ימים לפני רב.
 "היא הרה, הלא הרה לאבי?" קבעתי והדגשתי.

"אכן," נאנה, "לעתים נדרש מצה גבורה להשיב את המעל. אני נותן כבוד לאביך שהשכיל לכבוש יצרו עם רגשותיו..."

כעס קשה עלה בי בפני שביעות-רצונו:

"התינוק לכשיוולד לא יהיה פחות יהודי ממני!"
 לזיזים נכנסו ללשכה והמתינו.

"הילוד יגודל בידי אם נכריה." פסק המורה, וביקש לפנות אל העומדים מאחורי. לא הנחתי לו.
 "אמו יהודיה לכל דבר!" התרסתי.

"וכי לא ילהג חצי עברית חצי אשדודית," ענני בקוצר רוח, "מה ביקשת, צעירי, האם עלי להחזיר את הסיגים אל המתכת המטוהרת?"

"אבל עלי אמרת יהודי!" אמרתי וייסורי נחשפים לפניו, "חייב היית להכריז טמא! עליך הטלתי לפסוק!"

"השארתי לאביך בן," הזכיר לי, "הלא ידעת!"

הלוויים הראו אותות אי-מנוחה. ביקשו להוליכו לחבורתם כדי שיתן שעור בתורה. פטרם בסבר-פנים רגוע: ימתינו עד שיסיים שיעור בתורה לבן-תשחורת יקר...
 "מדוע אמרת: יקר?" התחצפתי.

עזרא נתן בי עיניו, ובחבה:

"צעיר מתלבט הוא צעיר יקר," נאנה, "ובלבד שיגיע לכלל דעה." וכמו אין עמו אדם זולתי, הנקלה, החל לגלות לבו:

"הלא תדע, שלא לגרש את הנכריות מחצרותיכם באתי, כי אם להשליט אור תורה בכל חצר וחצר!"

שתקתי. גרתעתי מהיגרר אחר תחושת הערצה עזה שניעורה בי.

"קומץ אנחנו, כפי שהטחת כלפי באותו יום," הזכיר לי, "לכן יש לטרוח שיהיה כל בית מעוז לתורה, ושרשיו לעומק. ניצוצות פזורים ברחבי הארץ לא ישיגו זאת."

"ובכל זאת," חזרתי למחלוקת, "למה אינך מאסף אותם ניצוצות ושותלם בקרקע עד שיאירו מלוא הארץ, אכן, אור לגויים ככתוב, וכדברייך אתה. הר שומרון נושא בעול תורה בין שתאות לסייע ובין שתמאן! איך תתכחש, מגסה למנוע אור מהחפצים בו?"

"והחשש על החטאה, והכשלת תמימים וטובים?" שאל סתומות, ולא ירדתי לסוף דעתו. אך לפתע הבנתי:

"במחילה מכבודך, לא בגלוי דיברת עמי!" תבעתי.

גם בזה הרגע, למה אכחיש, היה נערץ עלי, אפילו נסוגותי ממנו ומפכחון דעתו.

"בגלוי?" העלה אלי עיניים משתוממות, "האין האמת גלויה? המודה ביהדותם כמודה בזכות אדנותם על הארץ, כלום רצונך שאכריז במו פי, כי בזכות הם יושבים על אדמת ישראל!?" ומיד נזדרו והטיח, כמקדים תשובתי. "מתראים הם! הרי הם אותם כנענים, עמונים, מואבים, המטמאים את הארץ, והארץ תקיא אותם ככתוב!"

פתחתי פי למענה, אך הוא הקדימני: "ואם לא הקיאה עד כה, ואם עוד לא התקבצו הגלויות, סימן שישראל עדיין אינו ראוי!" פסק מדיבור ושקע אחר אל הכרים, חסר כוח. לא העזתי להפר שתיקתו.

"עודך תוהה?" חזר והתקיפני, כי עמדתי לפניו דומם. "האמן לי, טועה אתה! אינם נקשרים לאלוהי ישראל, הם נקשרים לאלוהי הארץ! ברי לך?"

"אכן," עניתי. והוספתי: "לא הייתי ראוי לכנותך 'קר'. איני מתלבט עוד. חדלתי!"
עזרא חידך שבע רצון:

"שלם עם נפשך?"

"כן!" הכרזתי לפניו, כעומד לפני ערו של האל בכבודו ועצמו: "אני, שכניה בן יחיאל מודיע, כי אאסוף אל מעוני את גרושת אבי, גם אגדל את הולד, לכשיולד."!

"חדל-אישים!" הרעים עזרא, קופץ על רגליו. כמעט התמוטט משום זריזות תנועותיו.
"חזור בך!" תבע.

"אגדלנו!" חזרתי ואמרתי, "לאור תורה אגדלנו!"

"לא תגדלנו לאור תורה!" הטיח כנגדי, וקולו רע. "מעשיך יציאות מכלל ישראל!"
העזתי לצחוק אל פניו:

"כלום הייתי ליהודי משום שהכרזת עלי יהודי? האחדל להיות יהודי משום שתכריו לא יהודי?"
וקרבתי אליו עוד, ובחוצפה הראויה לנזיפה שאלתי, כי לא יכולתי להיסוג:

"כיצד תטול ממני את יהדותי?"

"איני נוטל ממך!" הרעים בקולו עלי, "אין בך!"

אתם אשר הקשבתם לסיפורי, הלא ביקשתים: אל נא תשוו. אין בזמנכם אחד כמותי, ואין מרים נטוית צואר, אף לא מורה גדול וקנאי. ומקצת שאלות פתרו הדורות, ומקצתן נשטפו אל תהום הנשיה ואל גלי יסורים רבים מנשוא —

אך כשאני מביט מעם זמננו ישר אל זמנכם דומה עלי כי הרבה דברים חוזרים ונופלים לדפוסים שיצרנו אנו.

חפצתי לומר, בי אין אשם, אני רציתי אחרת. אילו הייתי עומד לפניו כיום, שוב הייתי מביע את תהייתי: הו, מורנו הגדול, לו אימצנו אותם אחים אל לבנו, איך היה הר שומרון מביט על אלה היום —

על יצחק בשביס

ישורון קשת

התעתועי, מצד אחד, והריאליזם של ציור ההווי ושיקוף המציאות עד כדי עדות נאטוראליסטית, מצד אחר, שניהם אוחזים בטלית יצירתו במידת חוזק שוה, עד כדי למנוע אפשרות של סינתיזה זה או מויגה, ומשום-כך אין להם ברירה אלא "יחלוקו". ואמנם יש לו לבשביס יצירות ריאליסטיות לגמרי, כגון "משפחת מושקאט", או "חדר בית-הדין של אבי", או "עושה הנפלאות מלוב-לין", ואפילו "העבד", אשר בו הריאליזם משמש את האגדי-השירי ואף משועבד לו, ומשום-כך הריהו רחוק מנאטוראליזם; ולעומתן יצירות שצמחו מן הקרקע הטובענית של הדמיוני-המגי והשדי-הארוטי של העממיות והאמונות הטפלות שלה, כגון "השטן בגוריי" ורוב סיפוריו הקטנים.

בסוג הראשון הריאליזם בא לרקום יריעה מגוונת של עימות מפותל ולבטי התנגשות בין עולם-היחיד של דור פורק-עול, חוטף הנאות-ער-אי, ובין עולם-הכלל היהודי הנגרש והמובס בגולה, המתקפה מן הדתיות הסובירנית, בהמיר עולם, בתקופת המפנה שלמך תחילת המאה עד שנות אהיטלר. השואה בעצמה, אגב, אינה משתקפת באופן ממשי ביצירת בשביס.

אשר לסוג השני, העממי-המגי, אורשה-נא להקדים כאן במאמר מוסגר הבהרה אחת. סבורני שצריך להבחין בין עממיות של אור-יום ובין עממיות לילית. הראשונה היא שירת העם, שחותמה אמון-תום, אמונה בטוב והייחול לגסים כגמול הצדק. היא בהירה ושפויה, נוטה להרגשות ולאידיליה, מציאותית ופוזיטיבית. השניה חומדת תעתועי-שוא ומתמכרת לגירוי בעיות ולסיוטים, המפריכים כביכול את ההכרח שבהגיון, ועל-ידי כך הם נותנים תחושת שחרון או תחליף של חיים למוחות לא-מושעיים, פרימיטיביים, שיניקתם ממה שמחוץ לתרבות, וצביונם הוא, למעשה ושלא-מדעת, קיבוצי ואינס-

יצחק בשביס הוא אחד הבולטים ביותר, הן לפי שיעור-הקומה האמנותי והן לפי ייחוד-הצביון שלו, בין סופרי יידיש בדורנו, הדור השלישי-הרביעי אחרי י"ל פרץ ושלום אש. באמצע שנות השלושים של המאה כתב בשביס (באשעוויס-זינגר), שהיה אז כבן שלושים, את סיפורו "השטן בגוריי", ביכורת יצירתו, וכבר בה נתגלה ככוח-יוצר בעל עצמיות, המציב ראי מסויים של יהדות פולין.

בארבעים השנה שלאחר "השטן בגוריי" כתב בשביס עוד כמה ספרים, וראש לכל הרומן הגדול "משפחת מושקאט" (1950). אסופה חשובה של ציורי זכרונות, מהם גם מרתקים, או תוססים בהומור פיכת, היא "חדר בית-דין של אבי" (1956). רומן מפעים, מתקופת גזירות ת"ח, הוא "העבד", סיפור חיהים של אחד בן-תורה, עבד הגורל ועבד לשוביו הנכרים, ושל בת-הרים פוגנית תמת-לבב. בספר "מעשיות מאחורי התנור" כונסו סיפורים קצרים שפורסמו בזמנים שונים; כן פירסם בשביס סיפורים קצרים ברבעון "די גאלדענע קייט" (1958-1971) ובכתבי-עת אחרים. תשעה באו בתרגום עברי (מאת מ. ליפסון) בירחון "מולד" (בשנים 1948-1960). בשנת 1971 יצא ספרו "עושה-הנפלאות מלובלין".

לא אעמוד כאן על סיפורים שיצאו בתרגום אנגלי, אך עוד לא הופיעו כנראה במקורם ביידיש. וכן לא אגע כאן בסוג ידוע של סיפורים ארוכים-הטופים שפירסם בשביס בהמשכים בעתונות יידיש באמריקה, אשר רמתם, המפוקפקת לכל הדעות, היא עובדה מתמיהה לגבי רב-כשרון כזה. שגיאות מי יבין. אנו די לנו באותן יצירות נכבדות של בשביס הקובעות יחס לעצמן, אלה הכתובות יידיש גמישה, עזה ומגוונת, עסיסית וחריפת-טעם, שצלילה ריתמי ומעורר הד. כוח-עיצוב רב עם כוח-ציור רב מציינים את מעשהו הספרותי, בעוד שהאופי העממי המגי-

לסיטרא אחרא. התוכן המחושב — יראת שמים סגפנית — והצורה המוסיקאלית — יצריות מכוונת — שפת — שני הפכים אלה דרים ביצירת שבבים בכפיפה אחת. המחושב והמכוונת — זה צמד הרייט העולים משורש אחד בעולמו של שבביס: נובעים הם מתוך איוו סתירת-עצמו שב-שניות פנימית של חסוד מרוד ומורד חסוד בה-עלם אחד. מורשת אבות והתמרדות נגד המורשת שה הנן שתי-וערב של עולמו, שני הגורמים ה-מתמודדים בקרבו. יתכן כי כל עצם ההיצמדות שלו אל תחום השדיות הארוטית אינה אלא צורה של התמרדות נגד עולם מוצאו הרבני, שלילת המורשה הכובלת, שאבותיו כפו עליו, חמת התגוששותו עם המקודש האהוב-השנוא, שנשאר יסוד חיובי במסתרי נפשו על-כרחו, גם אחרי ההינתקות ועל אף הריחוק-שבהכרה — התמרדות שאינה יכולה לדחות מפניה את אהבת ישראל. זוהי האמביאלנטיות של שבביס ביחס אל היהדות: אהבת ישראל והוקעת החשוכות שבגלותיות צמודות הן בכתבי שבביס. משום-כך יצירתו כוונה לה דו-פרצופין ודו-משמעות, ואין בה חד-משמעות נמצא כלל. המציאות, כפי שהיא נראית לעין האובייקטיבית של השכל, וההזיה כפי שנוצרה מתוך האמונות הטפלות של המון-העם — שתיהן משיקות זו לזו ביצירת שבביס. משום-כך הוא מסוגל להיות ריאליסטן חד-עין ואהב-ישר-אל ניתחוני, מצד אחד, ואמן של פולקלור, המעלה לתיאבון רוחות ושדים מאשמני סיטרא אחרא, משורר סאטירי של יצר הרע ושדה כישופי הטובענית, הלילית-ארוטית, מצד אחר.

אבל יש לציין, שהיסודות שבביס שואב מן הפולקלור 'הלילי' אינם מתמזגים ביצירתו לפי מיתוס נושא-סמלים, אלא נשארים בה כיסוד-הרכב ראש-וראשון לקוח מתחום ההזיה ה-קייבוצית, שהכישופי-הפרימיטיבי הוא אביה והקבלה המעשית היא אמה.

ב

"השטן בגוריי". — אם כי הדברים ה-מתוארים כאן — פרשת תעוועים של סיטרא אח-

טינקטיבי, ולא אישי-הכרתי כשל מחזיקי התרבות. העממיות של אור צמודה לאמונה ויש עמה כוח-יוצר; העממיות הלילית נצמדת לאמונות טפלות, והיא עקרה.

קו בולט ביצירת שבביס הוא רעיון התשו-בה — תשובה לא-דוקא במובן הצר, הדתי גרידא, אלא במובן הרוחני הרחב: גאולת-עצמו של האדם משבי התאוות העריצות כהיצמדו אל האני העליון שלו ואל הכרתו יודעת 'הטוב' ובעלת הברירה ההפשית; האדם החוזר בתשובה מעולם החומר העכור אל עולם-האור הרוחני, ולו רק בתחום עולם-היחיד. כוחות היצוניים, וכן פני-מיים, מדיחים את רוחו של האדם (באדם היהודי מדובר) מעל הרוחני, מעל האלוהי, מסגירים או-תו בידי חושיו ותאוותיו ושלטון החומר ומפילים אותו בשבי החטא והשקר; אבל נקודת האמונה-והשייכות שבנפש, השומרת אמונים בסתר למורשת אבות — זו הנקודה היהודית — סופה להת-עורר, והיא מחזירה את תועה-הדרך אל ההכרה הרוחנית ומסייעת בידו לחזור בתשובה שלמה אל האלוהי. רעיון התשובה, המופיע בצורה חלקית כבר בסיפור "השטן בגוריי" (המקובל רי-מרדכי יוסף, המשוגע לשבתי צבי, חוזר בו לב-סוף ממשוגגותו הגועשת), שב ומופיע בצורה מפורשת ב"העבד" וב"עושה הנפלאות מלובלין" ואינו נעדר כקו-עראי אפילו ברומן הריאליסטי "משפחת מושקאט".

קו שני, הטבוע באופיו הספרותי של שבביס, הוא דבר שאפשר להגדירו כמין "חסידים של יצר-הרע". כשם שיש סיפורי 'התגלות' חסידיים, כך יש אצל שבביס סיפורי התגלות מגיים-שטניים עממיים. גם אורות-התעוועים של האמונה בדיבוקים, בשדים וברוחות-רפאים — אצלו הנם לפעמים מין השתקפות של האור דלעילא שנתקע כמו בטעות לתוך ליל-האשמנים של ה-נפש הפרימיטיבית, שאין לה כלים יאים לתפיסה נכונה של הנגלה הראציונאלי והיא שואפת להי-תלות במשהו אחר ושונה מן המוחש המושכל. גם את אהבת ישראל ברוח המסורת החסודה מב-טא שבביס לעתים קרובות בלשון של התמכרות

ג

"העבד" 1 — המזיגה של ריאליזם מפוכח, המושרש בעולם המושכלות, עם אופי שירי של חזונית כקרקע שממנה צומחת המציאות, נראית לי בולטת ביותר ברומאן המרתק "העבד". כמו ב"עושה-הנפלאות מלובלין" כן גם כאן הנושא הוא אהבת יהודי לנכריה. זה סיפור מרטיט את הלב על-אודות יהודי צעיר מפולין, בר-אוריין ונאמן לתורת אבותיו, שכל בני משפחתו נהרגו בידי הקוזאקים של חמילניצקי, בעת שעולמם של יהודי מזרח-אירופה חשך עליהם באותה תקופה טראגית של היהדות, לפני שלוש מאות שנה, כאשר הרשעות והבהמיות הציפו את העולם אחרי מלחמת שלושים השנה, וזוהמת הסביבה הפרועה, שדבקה גם באחינו בני ישראל, הבשילה את ה"פעת משיח-השקר ואת המחלוקת רבת הבזיון והקצף שזו גררה אחריה.

יעקב, גיבור הרומאן, ניצל מידי הקוזאקים הפורעים וברח, אבל נפל בידי שודדים פולנים שמכרוהו לעבד לאיכר אמיד בחבל הררי גידת, שתושביו היו פראים למחצה וכמעט עובדי אלי-לים כבימי קדם, בטרם היות פולין למדינה נוצ-רית: "ערב-רב של מטורפים-למחצה, נעוי צו-רה, מוכי שחין ובעלי זפק — — (הם) לא התבו-ששו, כאילו טרם אכלו מפרי עץ-הדעת — — עשויים היו לתקוף ללא סיבה כלל, כזאבים הל-לו. מחלות, יסורים, דם, עוררו בהם רק צחוק". יעקב (שגם הוא נתפס לשבתאיות, זמן-מה, באחד מפרקי נדודיו) לא נשבר, כי נפתל עם גורלו בגבורת נפש, בהיות לו דת מורשתו כע-מוד-אש בדרכי נודו, והוא השלים את מעגלו ה-טראגי בדרך לבטים קשה, מפותלת. אבל לא ב-עצם הנושא הזה ייחודו של הרומן. החידוש הוא בצביונו הרוחני של הגיבור היהודי ובמגיעים ה-מוסריים שאצלו לו את הכוח להישאר טהור ונ-אמן לייחודו היהודי ולשמור את טהרת מידו-תיו בלב זוהמת השבי וברפש התלאות שאכפו עליו, והוא נשאר יהודי חרד ומוסרי, אם כי הלך

רא, יסורים וגרוטסקה ובלבול-מוחות בעיירה, על רקע של סמיות-רוח, הונאה עצמית ומדהפות-הרס כבימי-הביניים — לקוחים מן ההווי היהודי שלפני שלוש מאות שנה ומעלה, בתקופת שחי-טות חמילניצקי ומהומת שבתי צבי, הרי מהותם ואופיים שוים לכל הזמנים ולכל המקומות בתפו-צות הגולה. עיקר חותמו של הסיפור הוא ערבוב הקומי עם הטראגי: זו הטראגיקומדיה של הגלו-תיות. וסבר פנים מיוחד לה ליצירה זו של בש-ביס: העויה גרוטסקית, שיתכן כי היא נובעת מן החרדה מפני השטני. העויה זו תחזור ותתג-לה אחר-כך גם באותם מבין סיפוריו הקצרים, שחותמם גילוי-פנים מיוחד בהיות היהדות של מזרח-אירופה.

במקביל לתיאור ריאליסטי של נסיבות הזמן, בימי גזירות ת"ח, ושל מנטאליות הגולה בימי משיח השקר — וכמו מאחורי כל אלה — נשקפת מתוך יצירה זו גם סאטירה על שלטון האמונות הטפלות בהמוני בית-ישראל, על האמונה בדי-בוקים וקליפות, שדים ורוחות ומוזיקים, אשר ממ-נה לא נוקו גם הרבנים — סאטירה על הפרימי-טיביות הקיבוצית של המון-העם היהודי, ההולכת יד ביד עם רוחניות מסויימת (רוחניות שבנפש יותר מאשר בהכרה), ועל הריחוק מהמציאות ה-אנושית-הכללית, מין עמידה מנגד בגזירת צי-ווי פנימי, שהיא לא רק תכונת פרימיטיביותם אלא גם תכונת רוחניותם. ובצדם של שני הפ-עולים שכליים אלה (בעיקר בפרק א של הסי-פור) קיים כאן, כמציץ מן המארב, ומתגלה ב-סיפור עד מהרה, עולם הדמיון העממי בצביונו האיראציונלי, בגילוי הדימונולוגי-החושני וב-העויתו הסיוטית.

וראה זה פלא: הסאטירה מסתירה כאן את צפרניה ואף את הסתייגותה, והיא מעולפת מין סלחנות של חיבה, שבגללה אנו נתפסים כמעט לרושם (מי יודע? אולי רצה בשביס ונתכוון דוקא להעלות רושם כזה) שזיקה זו של העממי-האזונירי לערבוב גרוטסקי של השטני עם הארו-טי קרובה מעט לרוחו, ועל כל פנים מתקבלת על דעתו...

¹ "העבד", תרגם חיים פלג. הוצאת עם עובד 1965.

האופייני והייחודי שבפרצוף הגלותי העממי ומ-
לא-הניגודים. בדומה ל"השטן בגוריי" גם כאן
רוב הדמויות הנן ערבוב קומיות וטראגיות, וב-
דומה ל"העבד" גם כאן עובר כמין בריח תיכון
הניגוד-הריחוק היסודי והאנטאגוניזם התהומי
בין היהודי לבין הגוי, שני עולמות שלעולם לא
יגיעו לכלל הבנה הדדית, מה גם לכלל חיבה של
קירבה טבעית, וכמו שמן ומים לא יתמזגו לעו-
לם גם בהיותם מחוברים וצמודים על-כרחם בין
דפנות הכלי (ההיסטורי, הארצי, הפוליטי) אשר
בו הם כלואים.

האב, מורה-הוראה חשוך-יום וירא-שמים בס-
ביבה של דלות יהודית בוארשה, ברחוב של תג-
רים קטנים ותגרניות שפיהן מלא קללות, זונות
ואנשי העולם התחתון, הוא טיפוס של למדן-
בטלן, מאמין תמים ופתי מאמין כאחד, החי למע-
שה בעולם של ימי-הביניים. הוא למעלה מן ה-
מציאות ולמטה ממנה גם יחד. הוא נושא את נפ-
שו בסתר להיחית רבי של חסידים, ובדומה לה-
מון החשוך הוא מאמין בשדים, גלגולים ודיבור-
קים וקמיעות של צדיקים, מתעב כל השכלה ו-
שונא את הציונים, שהם בעיניו "אפיקורסים, רש-
עים ורוצים לטמא את ארץ-ישראל". בבואו ל-
בילגוריי להתחתן שם, לא היה מסוגל למצוא את
הדרך חזרה מן השטיבל לבית הרב, חותנו, ואף
לא הכיר כראוי את פני אשתו — הוא לא הביט
על נקבות — ומסוגל היה לחשוב לאשתו את א-
חת הגיסות, או את סבתא. כשהבנים כבר כתבו
בעתוננים היה הוא, האב, מוסיף להתעקש לקרוא
לזה "הם סוחרים בעתוננים". לכתוב — זה טרי-
פה; לסחור זה עניין אחר. סוחר הוא סוחר.

האם, בת הרב מבילגוריי, היתה ההיפך הגמור
מבעלה המורה-הוראה. היא חכמת-לב וחסודה,
בעלת תפיסה אינטואיטיבית ושכל טוב וישר,
ספקן במקצת, אבל למרות שכליותה המפוכחת
הריהי דקת-רגש ושלומת אמונה. היא ידעה תנ"ך
יותר טוב מבעלה. היתה שומרת מצוה קלה כח-
מורה, אבל חוש-מציאות בהיר מנע אותה מהי-
תפס לדברים של שטות, אם כי גם בה קיננו דבר
והפכו במקום אחד: היתה לוחשת על המכה ל-

שבי אחרי חינה וחסדה של ואגדה, בת אדוניו,
שנתאהבה בו מהרגע הראשון ודבקה בו במסי-
רות לאין שיעור. יום אחד באו במפתיע יהודים
מעירו לפדותו, ויעקב חוזר לשבת בתוך עמו,
אבל קסמה של ואגדה אינו מרפה ממנו — והוא
חוזר אליה. האהבים בורחים למקום שאין מכי-
רים אותם. ואגדה מתה בלדתה, ויעקב יוצא לנ-
דודים קשים והרך הנולד על זרועותיו — ומגיע
לארץ-ישראל. אבל מקץ שנים הוא חוזר דרך
גלילות טורקיה לפולין, כשכל רכושו הוא טלית
ותפילין וספרי קודש אחדים, כדי להוציא את
עצמות ואגדה מגל-העפר ולהביאן לקבורה. וס-
מוך לזה הוא נופל למשכב ומת.

יעקב הוא דמות עממית ורוחנית כאחד, מין
צדיק נסתר. עיניו נפקחו בנדודיו לראות הרבה
דברים באספקלריה עצמית, יהודית-רוחנית אף
היא. עכשיו ברור לו: שום דבר אינו בא לשוא
ולריק, גם החטא במשמע, ואפילו השקר שבתנו-
עת שבתאי צבי. בכל דור ודור יש קוראים "נשו-
בה מצרימה", יש מרגלים המוציאים את דיבת
מחוז-הגאולה רעה, ולעומתם יש נשים כמו רות
המואביה. ענפים נכרתים והשרשים קיימים ו-
עומדים. ספר החיים נכתב במופלא ממך, והוא
ספר חתום לדרי מטה. האדם אין לו אלא הציווי
הפנימי שלו.

"העבד" הוא ספר יהודי עד היסוד בו, לא
רק מצד תוכנו אלא גם מצד רוח כותבו. הכל
כאן חזוני ורוחני ושירי, גם הריאליזם.

ד

"חדר בית-דין של אבי" ("מיינ טא-
טן'ס בית-דין שטוב")² — זה אלבום ציורים
גדול ורב-פנים, ריאליסטי ומתובל בהומור, שב-
שביס כינס בו דמויות, מיתוות וזכרונות, מימי
ילדותו בוארשה בימים שבין מלחמת רוסיה-
יפאן שקדמה למהפכה הרוסית הראשונה ובין
מלחמת-העולם הראשונה. הספר חושף ביד קלה,
בבת-צחוק נוגה במקצת ובכובד-ראש בהיר, את

² הוצאת ישראל לונדון, ניו-יורק, 1956.

כזו! לאן אלך ואיך אסתיר את פני? בושה תכסני. הלואי ומת לפני שעשה מעשה כזה!" אותו עני מרדך שבא אל מורה-ההוראה ו"ש-אלה" בפיו: המותר לשכב בלילה במיטה אחת עם אשתו המתה? אין להם אלא מיטה אחת, וע-ליה מוטלת עכשיו המתה, והא, האלמן, חושש פן יאכלו העכברושים את גופתה בלילה אם יניחנה לבדה...

ואותה אשה מזדקנת שפיתתה את בעלה, היקר לה מכל בחיים ("בעד אחת צפרנו הקטנה מוכ-נה אני להקריב את חיי"), לתת לה גט ולשאת לאשה תחתיה ריבה כבת שלושים, משרתת יתו-מה, שבדאי תדאג יפה לכל צרכיו. "אני כבר זקנה, משולה כחרס הנשבר, שוב איבני זקוקה לגבר, אבל הוא שיחיה עודנו גבר כהלכה, רענן כבחור, הוא זקוק לאשה ואף מסוגל עוד להוליד ילדים— — רוצה אני מעט נחת ממנו. הוא הב-טיח לי שבבוא חליפתנו ננוח יחדיו בבית-ה-עלמין, שם אשוב להיות זוגתו ואהיה הדום לרג-ליו בגן-עדן. כבר הסכמנו בינינו על הכל כאשר לכל!" — ולא יצאו ימים רבים והאשה הצעירה, שלא נתעברה, עמדה ובכתה יחד עם האשה ה-ראשונה על קברו של הזקן.

עולם קטן ומסוגר של ניגודים קיצוניים מואר כאן באור רך, אבל שוה, שיש בו כדי להבליט— באורו של הומור מפוכח ופיקח. ופעמים שההו-מור יש בו כאן קורטוב מצביונו של שלום עלי-כס, כגון אותה 'שאלה' שבפי ריבה אחת על-אודות חלב שגשפך לסיר של מרק-בשר. המורה-הוראה, לאחר חקירה ממושכת, פסק שהכל טרי-פה ויש לשפוך את כל האוכל לבור-השופכין. ה-ריבה צוחקת: "כבר אכלו הכל... השאלה היא בנוגע לסיר".

ה

"משפחת מושקאט"³. — רומאן גדוש-תוכן ורב-משקל זה, המשתרע על רקע הסביבה

ילדיה ומלקקת את עיניהם אם נכנס משהו לעין, ועם זה קראה ב"חובת הלכות" ובספרי פילו-סופיה והיה לה חוש טבעי לדון גם בענייני ספ-רות, שהיו בעיניה עולם חיצוני ורחוק. בלי הב-ליט זאת במיוחד, מראה בשביס באיזו אצילות-נפש ידעה אמו להתעלות על הדלות והמחסור ש-שררו כל הימים בבית מורה-ההוראה התמים.

הזכרונות המשפחתיים מקפלים תחתיהם בעי-קר את השליש האחרון של הספר, ואילו ר"ע העמודים הראשונים הם גלריה צפופה של דמו-יות אופייניות ליהדות פולין על הגלותיות שבה, על הקאריקאטורי המצחיק-המרעיד שבה, על תמימותה השורשית, על המתוחכם-המפולפל ה-אילי שבה, נטול השרשים והנסער כמוץ, על ריבוי התמהונים שבה ועל הטיפוסים המדולד-לים והעלובים ביהדות של כרך-וארשה, אבל גם על גחלי אשדת הלוחשות מתחת לאפר החולין המאוס, שהיה מואס באסטיטיקה.

כך, למשל, בביתו של מורה-ההוראה נחשבו עציצי פרחים לחפץ של גויים, ולא היה עולה על דעתה של האם להכניסם לבית. יתר על כן, אפילו מסוות-פורים ופזמוני-פורים בפי נערים מתחפשים נחשבו למעשה של פסול וקלקלה, מ-שום שיש בזה טעם של תיאטרון, ותיאטרון זה טריפה. "בביתנו" — כותב שם בשביס — "היה העולם טריפה. הרבה שנים עברו עד שהתחלתי להבין כמה אמת יש בזה".

התמהונים שברחוב היהודי רבים ושונים היו. הנה יהודי חרד והוא ביבליוגראף העוסק רק ב-ספרי לע"ן, לקוחותיו רק גויים בלבד, כי ספ-רים עברים הם טריפה ופסול. הוא בטוח שימות בקרוב וכותב צוואה וחוזר ומשנה כל שנה את סעיפיה — את כל סדרי הקבורה עד לפרטים הזעירים ביותר. וכשמת שבע-ימים, במהומת ה-מלחמה, לא עלה על דעת איש מבני ביתו לחפש את הצוואה.

ברחוב היהודי רק כפסע היה, לעתים קרובות, בין המזועזע ובין הגלעג. בחור סנלדר שם קץ לחייו משום שהוריו לא הסכימו לבחירת לבו, ואמו צועקת ברבים: "בן טוב כזה, נשמה טובה

³ די פאמיליע מושקאט, 2 כרכים, הוצאת מ. ש. שקלארסקי, ניו יורק, 1950. בית מושקט, שני כר-כים, עם עובד תשי"א.

סטינקט הגזע־היהודי שבו הריהו בטול כל הרגשה ציבורית. מתחת לגברתנותו הגדושה מקננת בו מחלת־לב, ואולי מחמת זאת הוא חוטף וגומע משיקוי החלוף, חטוף ושתה כי מחר נמות.

הוא מזניח את אשתו, בת הגביר משולם, וחי עם אשה אחרת שעזבה למענו את בעלה. יום א־חד, כבואו לביתה של זו בהעדרה, הוא מחבק את המשרתת הפולנית הנאמנה, ובשעת מעשה הוא קורא בהתפעלות, בידיש: "וי, גואלד! הנך שקצה חמודה! הפה שלך — טעם גן־עדן".

וכשזו תוהה על מעשהו ועל פשר דבריו, הוא חוזר וקורא בידיש: "שתקי, ערלית! אני אוהב אותך. כפרה לכל ישראל תהיי!" וחוזר להעתיר עליה נשיקות וחיבוקים.

באה המלחמה ועמה המחסור, המהומה והמ־בוכה הכללית, הגירושים, הבריחות המסוכנות. שומעים על מחנות־ריכוז, עינויים, מעשי־זוועה של הנאצים (בעוד שבאנגליה עוד מנסים לבוא לכלל הסכם עם היטלר). ממשלת פולין עודנה קיימת, אבל היא שופכת זעמה על היהודים יותר מאשר על הגרמנים. הכל מתמוטט. יום אחד נלפת אברם לפתע: "כבר שכחתי לגמרי שאני יהודי". הוא רואה קבצן ונותן לו מטבע כסף, אף על פי שבעצמו נתרושש, והוא נרגש מן ההפתעה שגרם לו לאיש המסכן. הוא פוגש ברחוב ילדה, בת־עניים כחושה, ונותן לה מטבע לקנות סוכריות. — "מה קל לעשות מעשים טובים" — הוא מהר־הר. — "אוי לי ואבוי לי, למה זה אינני עושה מאומה? שקעתי ראשי ורובי בגשמיות. שוכח אני לגמרי שנשמה לו לאדם. אבי שבשמים, סלח ומחל לי. נעשיתי איש גס עד מאוד!"

ועם קרוב אליו מר המות מחבק אברם את עוזר־השיל ידידו, זה האנטיפוד שלו, ולוחש לו: "אני מאמין באלוהים. אמות יהודי!"

כך חוזר ומופיע כאן רעיון התשובה, האופייני לו לבשבים, כאמור.

עוזר־השיל באנט אף הוא חבור הפכים פנימיים: בעל־מחשבות שההכרה הפילוסופית היא לו צורך של עצמותו — וטבע ארוטי בלתי־

הסותרת־החסידית והרחוב היהודי־העממי בוארשה, מקפל תחתיו כברת דרך היסטורית, כשליש־מאה שנה, למן ימי המהפכה הרוסית הראשונה והתעוררות הלאומנות הפולנית ושנאת־ישראל הארסית שלה, בתחילת המאה, ועד חורבן וארשה והרס יהודי פולין ביד הנאצים הפולשים. כתליו וקלעיו של רומאן זה מצויירים כהיטחי מצבוע רחבים על טהרת הריאליזם, שאין עמו מאומה מאותם סממני ההזיה הדימונולוגית, האו־פייניים לסוג הפולקלורי של יצירת בשבים.

אגב, סברה היא עמדי שבחטיבה ריאליסטית זו ביקש בשבים לצאת בעקבות אחיו הבכור, הסופר־הריאליסטן ישראל־יהושע זינגר (בעל "האחים אשכנזי", "יושה עגל" ועוד), ואולי גם, שלא מדעת, להוכיח לעצמו שגם הוא מסוגל, כאחיו זה הנערץ עליו, לתכן ולממש בניין רב־מידות של סיפוריות ממשנתית אובייקטיבית.

כושרת התיאור וכושרת הסיפור צמודות ומחו־שקות כאן זו לזו, ויש שסיפור־המעשה מקופל בתוך מערכי התיאור כעסיס הפרי בתוך בשרו. רומן נרחב זה מכיל, בעצם הדבר, שלושה רומנים משולבים זה בזה: הרומן של אברם שפירא, חתנו של משולם מושקאט, הרומן של עוזר־השיל באנט, וכדו של ר' דן קצנלנבוגן, רבה של טרשפול־הקטנה, והרומן של קופל "המשרת", סוכנו של משולם מושקאט. אלה הם גם שלושת הגיבורים הראשיים בספר.

אברם שפירא, דמות של יהודי וארשאי שופע מרץ, תוסס וחם־מזג, אשר העולם החסידי, שמתוכו יצא, הוריש לו את האופטימיזם הרוקד, אותו מין 'בטחון' נעלם וקל־דעת, המשליך יהבו על הנסים, בעוד שהסביבה הצינית נטעה בו רדיפת־הבל פרוקת־עול ואהבת־תענוגות אפיי־קורסית ובובזנית של זיותן, שהטבע נתן את חינו בעיני הבריות. זה אדם תוסס על שמריו שאין שום אפיק מושכל לכוחותיו השופעים ואין שום בלם לתשוקותיו, והמוסר עם ההגיון אין להם שליטה עליו. וכנגד יתיר של כוחות ויתיר של תשוקות יש בו חוסר הרגשת־מידה, חוסר חוש־ברירה וחוסר אחריות; ועם כל עצמת האינ־

הוסיפה להיות סוגרת ומסוגרת במסורתה ההרמ-טית. בצוק העתים אנוס ר' דן להימלט סוף-סוף מעיירתו לווארשה. ומה רבים וחסרי-מוצא הם הקשיים שבהם הוא נתקל כאן מתוך חששותיו לכשרות! במטבח מבשלים על מכונת-גז, אבל מי יודע ממה עושים את הגז? שמא מערבבים בו חלב? המים נשאבים מברז, אך מאין באים הצי-נורות? אומרים שיש עירוב בוארשה, אך כיצד אפשר לבדוק במהומה זו אם הכל נעשה על פי דין? לחם מביאים החנוונים מטחנות-קיטור, ושמא יש כאן חשד של 'פת-עכוס'? החלב מובל בקרונוט הרכבת; בתי-המטבחים רחוקים מהלך כמה וכמה פרסאות מן העיר — וכלום יתכן כאן בטחון של השגחה על הכשרות? בבתי חסידים ישנן משרתות ומיניקות מבנות הגויים. הדור הצעיר מדבר פולנית ורחוק משמירת מצוות. "וארשה מלאה אפיקורסים, מופקרים, נשים שיוצאות בשערן לראשן. עיר זו טריפה כחזיר!" העלאת דמויות מספר אין בה כדי להמחיש את מלוא תכונתו של רומן בלזאקי זה, גדוש הפעולה והיחסים, כתמונה שוקקת של גורי מציאות וחטי-בות חיי-הכלל (וחיי-היחיד המסתעפים מהן) של יהדות וארשה וערי-השדה בפולין על פרשת-הדרכים שבין שתי מלחמות-העולם. יש כאן פסיפס-הווי ססגוני בבניין-מידות שהוקם כדי לשכן בו דמויות-דיוקן של יהדות שבאת חליפתה. אמנם ברירת הטיפוסים ומערכי יחסיהם במטרה להדגים את היהדות הוארשאית (אם באמת זאת היתה המטרה שבשביס שיוה לנגדו) — יתכן כי לא תמיד היא כאן מופתית עד כדי וודאות שאין עליה עוררין: יתכן כי פה ושם היא פגומה במקצת ולוקה לפרקים בחסר ובחלקי מכאן וביתיר ובלתי-הכרחי מכאן. אבל העימות שבהתנגשות בין הישן המאובן ובין החדש הפורח כאבק הריהו מדבר-בעדו ומשוכנע אפילו במקום שהוא נראה כערוך בכונת-מכוון. זוהי יצירה סיפורית חשובה בעלת ערך כלל-ישראלי. תרגומה לעברית הוא מעשה ראוי לשבח.⁴

יציב, מפותל; אצילות-רוח של אינטלקטואל פרוש מן החולין של המציאות — ורפיון-נפש שוקק של רפה חוט-השיררה, הנצמד בכאב אל כל מוחש אכזב, המפתה כמו פאטה מורגאנה. לעומת אברם שפירא, אשר כוח-מושך גופני לו, עוזר-השיל הוא בעל כוח-מושך רוחני. אבל יצרו וגורלו יחדיו חברו עליו להצעידי למדחפות. הוא אוהב את הדסה היפה והחלשה, נכדת משולם מושקאט, שנישאה בגזירת הוריה לטיפוס חסידי זר ומשונה בעיניה — ועם זה הוא, עוזר-השיל, מוצא עצמו נשוי לאשת-תככים נטולת-חן, נפש עקרה ואנו-כיית, כובנית וצבועה, שילדה לו בן — והוא אינו מסוגל לפרנס לא את משפחתו ולא את עצמו, סובל מחסור וגקלע בנדודיו מדחי אל דחי. דוקה סגולות אופיו — העדינות, נקיות-הדעת והיושר הטבעי — הן הנעשות לו אבני-נגף ומוקשים בכל דרכיו.

קופל, יועצו ואיש-סודו של משולם מושקאט, איש תוך-ומירמה זהיר, רוקם במחשך מעשהו, שנוח לו במעמדו הסובאלטרני, המשמש לו סיתרה, הגהו טיפוס של משרת מבטן ומלידה — לא לחינם דבק בו הכינוי "משרת". שנים רבות דגר על מזימותיו: להתעשר ולשאת לאשה את לאה, בת אדוניו. לבסוף הוא משיג את מבוקשו, גונב סך-כסף גדול מקופת-הברזל של אדוניו המת, נותן גט לאשתו הפשוטה והתמימה, אם ילדו, ונמלט לאמריקה עם לאה, שאגב, אחד מבניה הוא רבי של חסידים ובנה השני עורך-דין בוול-סטריט של ניו-יורק, בתה האחת מורה בקולג' באמריקה ובתה השניה משומדת, אשתו רבת-הסבל של קצין-צבא פולני שונא-ישראל, שפרצוף יהודי לו וכמרומז היה מצאצאי הפראנ-קיסטים.

עם דמויות-הלווי שבספר גמנה לדעתי גם משולם מושקאט בעצמו, אבי המשפחה הענפה, וכן דמויות הנשים השונות, שכל אחת מהן מצויירת בחרט אמן, בפלאסטיות ובכוח איפיון רב. מבין הציבור הגדול של דמויות אלה אוכיר-נא לפחות את הרב ר' דב קצנלנבוגן, המייצג כאן את היהדות החרדית הקיצונית, שגם בהמיר ארץ

⁴ תרגום עברי בהוצאת עם עובד. כנ"ל.

ו

ובשבים מייחס לו לעושה-הלהטים אפילו מידה מסויימת של אינטרוספקציה, של תהייה על עצמו: "כך כאן, כך בוארשה, בין יהודים, בין גויים. הם כולם מושרשים במקומם, ואילו הוא נע-ונד. להם יש אלוהים, צדיקים, מנהיגים; לו אין כלום מלבד ספקותיו. — הוא, יאשא, שומע היה מילדותו כל מיני מעשיות על דיבוקים, שדים, רוחות תועים, לאפיטוטים. אף בחייו שלו קרו דברים שאין להסבירם על פי דרך-הטבע. אולם מה אפשר להסיק מזה? הוא נעשה יותר ויותר נבוך ותועה ונבדל מבני-אדם. פועלים בקרבו כוחות ותאוות שיש בהם כדי להפחיד אותו בעצמו.

כך מכין בשבים את הקורא לקראת בוא משבר-הרוח היסודי והמכריע בחייו של גיבורו—לקראת התשובה.

מבחינת המעשה הספרותי נמצא רעיון התשובה חותך כאן את הנושא של אהבת יהודי לנכריה, על כל הבעיות הכרוכות בו, הזכור לנו מן "העבד" — ואך בהבדל זה, שבעוד אשר ב"העבד" הפולנית, בת-ההרים הפרימיטיבית ועזת-הרגש, מתייחדת בתום-לב מאהבתה ליהודי, הרי אהובתו הפולנית העירונית של הלהטוטר, הקתולית האדוקה, דורשת ממנו שיתנצר. רעיון התשובה מתגלם ברומן זה כשאהבת-אלוהים דתית (בצורת יראת-שמים פרימיטיבית למדי ומניאקאלית במקצת, שנתעוררה ביאשה מאזור ממדחפת היצר המסוכנת, שבעטייה עמד להיות לגנב), צומחת כאן ממפולת של אהבת-נשים פוליגאמית תמימה-מופקרת בצורת חושיות עכורה שאין עמה חוש-ברירה. הארוס והתשובה הם השתי-וערב של ארג הרומן.

זה סיפוק מרתק, שהיסוד המבדח שבו שמור לרעתו במידת-מה, כי קלות המכתב והצביון השעשועי במקצת עלולים לכסות כאן על כובד הנושא ומשקל התוכן.

ז

זיקתו המפורשת של בשבים לתחום הדימוג-לוגי של העממיות היהודית קלת האמנה וכפוי

רומן ריאליסטי הוא גם "עושה הנפלאות מלוב-לין"⁵. אבל כאן הצביון הממשתני פרוש כעין ירוקה על אגם עומד של מיבדה שהוא ספק ספרות-שעשועים (בעיקר בתחילתו) ספק נושא לרעיון התשובה, ויש עמו צירוף של זולת עם טראגיות, כשהזולת נראית כשיוור של שוקיות, אולי (אין זו אלא השערה גרידא) שיוור מקונצפציה ראשונה של רומן זה כסיפור-עתון בהמשכים, שנשתנתה ונצטללה תוך כדי כתיבה ונתעלתה למדרגה של גילום רעיון התשובה בדמות יהודי מפשרטי העם, עתיר כוחות-גוף וכוחות-נפש. אבל שקוע בגשמיות, והוא נושא בעומק נפשו איוו נקודה רוחנית שעם כל היותה סמויה גם מעיני עצמו הריהי מתפללת דומם לתיקונה: זו דמותו של יאשה מאזור הלהטוטר, עבד יצרו שטוף-המאוויים (מפתיע דמיון-מה שבמהות בינו ובין אברם שפירא מ"משפחת מושקאט"), שנתעה במבוך של מניעי נפשו, כרע-נפל וראה את עצמו, משירטה לו הדרך, עבד לתאוה החדשה, הרוחנית, שהשתלטה עליו וירשה את מקום התאוות הגשמיות: התאוה לתשובה.

אותה נקודה רוחנית שאמרתי מנצנצת לפר-קים, עוד לפני בוא המשבר הזה, מריקמת דמותו של יאשא מאזור, שהמחבר מעיד עליו, עוד בתחילת הסיפור, שהוא היה "מעמיד פנים של אפיר-קורס, אבל בעומק לבו היה מאמין באלוהים". יתר על כן: להטוטר זה, המרוכז כולו, בהכרח, בפעולתו הגופנית ובאותן כושרות הגוף שמהותן נסתרת גם ממנו בעצמו — בשבים מייחס לו בפירוש גם איווה קו יתום של רפלקסיה שכלית, כגון בהרהוריו של יאשא על-אודות בית-המדרש: "עדה שלמה של יהודים פונים היו לאל נסתר שאין שום אדם רואה אותו. הוא, האל, שילח בהם חורבנות, רעב, דלות, פוגרומים, אבל הם כינהו רחמן, רב-חסד, ולעצמם קראו העם הנבחר. לא-אחת היה יאשא מקנא בהם על אמונתם".

⁵ יצחק באשעוויס-זינגער: דער קונצנמאכער פון לובלין, הוצ' "המגורה", תל-אביב, 1971. תרגום עברי בהוצ' ספרית פועלים.

ליפטי של דוסטויבסקי ולא עם מפיסתופל של גטה. ומה יש כאן? — יש כאן ההיפך הגמור מזה, והוא: הרעיון על ערבוב הטוב והרע, החיובי והשלילי, בנפש האדם וברוחו — ובמקום שיש ערבוב, כלומר צירוף הפכים בלא סינתזה גואלת, כיצד תיתכן בכלל התנגשות שבניגוד? ואכן לא רב הוא ביצירת שבביס היסוד הטראגי שבסתירה אנושית-פנימית, ולעומת זה טורדת אותך ומתמיהה לגבי אמן כזה כעין שטחיות שב-חוסר-עומק או שבמיעוט-גובה, מין קירבה יתרה לחולין ולצביונם המבולבל של החולין שההתרו-ממות הרוחנית אינה מתכונתם. במקביל לזה גם הארוס הגדול, השירי-החזוני והקוסמי, מוסר כאן את מקומו לאַרוטיקה. תחת מעיין החיים אתה מוצא לא-אחת 'מים גנובים' כביכול, ותחת אהבה — נאפופים. ויתכן כי מנטיה יתרה זו למזג ארוטיקה עם מעשי-שטן, שהיא מעיקרי צביונו של שבביס, התוצאה היא שהקורא יוצא לא-אחת מן הקריאה בסיפוריו כאילו חזר מהלווית המת או יצא מבית-האבל.

ואם תשאל: היאך זה הולך יד ביד עם אמנות כשל בשביס? אל תשאל! האמנות זו דרכה לחזור על כל האכסניות האנושיות ושום דבר אינו קונם עליה.

אין לנו איפוא אלא לדון על סיפורי המופלא והמגי של שבביס אלא לגופם בלבד, ואז נמצא שיש ביניהם שנושאייהם גולדו מן הרקק המכושף של בטלנות גלותית טיפוסית, של זרות לחיים ופרישות-יתר יראית שמקורן בהתנוונות הכוחות החיוניים, ויש כאלה שנושאייהם גולדו מתוך פרימיטיביות של מוחות 'בריאים' יותר מדי, שלא שלטה בהם הרפלקסיה השותלת באדם את ביקורת-עצמו ועוקרת אמונות טפלות.

דוגמה טיפוסית: "יומנו של מי של א גברא"⁸. שד שנוצר מזרעו של בחורי-ישיבה שעשה מעשה-אונן, ולכן לא נולד בן-אדם אלא רוח, "בריה ולא בריה, מצפצף בארובה ומרקד בבית-המרחץ — מוחי מוח בר רב אשי ולבי לב

ההזיה, גלומה בעיקר בחלק מסיפוריו הק-צריים. עם הללו נמנים כמחצית הסיפורים שב-ספרו "מעשיות מאחורי התנור"⁶ וכמה מאלה שפורסמו בכתבי-עת שונים⁷.

אם כי ניתן בהם ביטוי מאוזן (כלומר — מתוך הרחק אמנותי וסממני-לווי של הומור סארקאסטי) לראי מסוים במנטאליות של 'עמך', לסיטרא דנוקבא שלו, אם אפשר לומר כך, או לאהבת-המגיות שלו, ואף על פי שהמעשיות הגוזמאיות על גלגולים ודיבוקים ודרכי הופעתם בנפש (ותמיד המדובר הוא באשה) ועל שדים ורוחות ומזיקים ותעלוליהם הקומיים או המחרידים, הנן בגדר פולקלור שיש בו תמיד עניין ושלפעמים הוא גם מרתק, הרי מן-הדין להודות שהרושם, אחרי ככלות הכל, הנהו בכל זאת שפולקלור "לאפיטוטי" זה (נקרא-נא לו כך בעקבות הכינוי בידיש המצוי אצל שבביס לגבי רוחות-תעתועים ולצי-בית) אינו אלא תחום-שוליים של מה שיכול להיחשב כיצירה עממית שלנו — אם בעטיו של שבביס בעצמו, אשר כוח-האמן לא עמד לו כאן להתרומם עד כדי הפיכת המגי-השטחי, היונק מן ההזיה בלבד, לאגדי השורשי, הצומח ועולה מקרקע הדמיון היוצר של העם, ואם משום שעצם החומר העממי הקריפטי הזה אינו בגדר עפרות זהב ומכרות אבני-חן אלא רק בגדר נציץ, אותו מחצב לא-יקר ששימושו רב יותר מערכו.

ברם, יש לציין כי הכפילות בעולמו של שבביס, שבו שני ההפכים, הריאליסטן והדימוני-לוג, חיים בשלום יחדו — אמנם לא בכפיפה אחת, אבל בשטחים גובלים זה בזה — כפילות או דיכוטומיה זו, הבולטת כל-כך בסיפורי יצר-הרע או בפולקלור "לאפיטוטי" שלו, אינה נובעת מתוך ניגוד טראגי בין החיובי והשלילי, בין טוב ורע, באדם: אין לנו כאן עסק לא עם השטן האפוקא-

⁶ "מעשיות פון הינטערן אויוון", הוצאת-ספרים ע"ש י"ל פרץ, תל-אביב 1971.

⁷ כגון ברבעון יידיש "די גאלדענע קייט", תל-אביב, ב-15 השנים האחרונות, ובכתבי-עת אחרים. "שלוש מעשיות" בא בתרגום עברי של מ. י. בריאון ב"הארץ", 29.8.69.

⁸ תרגום עברי (של מ. ליפסון) ב"מולד" מס' 85/86, שנת 1955.

לך, שכל הישר גופו הריהו רע וערמומי שב־
שדים"...

אבל בצדם של שני סוגים האמורים אתה מוצא
בין סיפוריו הקצרים של בשביס גם הישגים
סיפוריים רמי-איכות שלא מתחום הפולקלור,
אלא ממין אחר — מהם מוסבים על ראיי התנג-
שות או מפגש בין עולם-היחיד ובין עולם-הכלל
היהודי של תקופתנו, ומהם לקוחים מעולם הלמ-
דנות החסידית-היראית הקיצונית, כגון "ינטל
בחור-ישיבה"⁹, וכן "תנחום"¹⁰ ושני סיפורים
נקיים מכל סארקאזם ונובעים מתוך הלך-רוח
פוזיטיבי של הערצת הרוחניות היהודית: "לא
על אנש רחיצנא"¹¹, ו"השוחט"¹².

נתבונן-נא תחילה באלה הנקובים אחרונה.

ת נ ח ו ם — כל חייו תלמוד תורה ויראת שמים,
והמציאות זרה לו ומפחידה אותו. "נפשי חשקה
בתורה", הוא אומר, עוזב את כלתו, בורח ונעשה
פרוש שאינו זו מבית-המדרש.

ה ש ו ח ט יונה מאיר — נפשו מתקוממת בו
נגד שפיקת-דמים בכל צורה שהיא, ומעוצם
ההתנגשות בין דרישת המציאות וקול הלב הוא
גשבר ויורד ביגון שאולה.

"לא על אנש רחיצנא" אין לו כמדו-
מני, מבחינת צביונו, אח-וריע ביצירת בשביס.
בדומה ל"השוחט" הוא כולו חיוב כלפי אותו
אומן-תום יהודי שביראת-שמים סוברנית שאין
עמו לא כפיתות לעולם-החומר ולא זיקה אליו, —
ורק העיירה הקטנה והקטנונית חשופה כאן בכל
כיעורה עם-הארצי. הרב דמתא, צדיק תמים,
מקיים את התורה מעוני ומסיגוף, הוא והרבנית
ובתם סובלים כמעט חרפת רעב, אין בבית לא
בגד שלם ולא כלי-מיטה ראויים לשמם, ומתעל-
לים בו, בהרגישם מה חלש הוא במילי דעלמא,
לא אלה מיהודיה העמלים קשה, האנשים הפשו-
טים החיים מיגיע כפיהם, אלא בעלי-הבתים

⁹ בספר "מעשיות מאחורי התנור" (מעשיות פון
הינטערן אויוון). ר' לעיל.

¹⁰ ברבעון "די גאלדענע קייט", מס' 61, שנת 1967.

¹¹ ברבעון "די גאלדענע קייט", מס' 33, שנת 1959.

¹² בס' "מעשיות מאחורי התנור" הנ"ל.

ליסטים. — הואיל וחיי-עולם, שאני חי, ארוכים
ודאגת פרנסה וצער גידול בנים אין לי, אף איני
עתיד ליתן דין וחשבון, הרי אני עושה מה שלבי
חפץ". והסיפור הולך ומגולל תעלוליו האכזריים
של שד זה, שבכל זמן הוא יכול ללבוש צורת
אדם ולהזיק במעשי לץ וסמיות-עינים. תעלול
אחד: השד נטפל לריבה אחת, נושאה לאשה, אבל
תחת לקרוב אליה בליל החופה הוא צובטה, רוקק
לתוך אזנה ומשטה בה, ומשהאיר היום הולך
ומעליל עליה לפני הרב דמתא שלא מצא לה
בתולים. שערורה בעיירה. כתבו גט, אבל 'הבעל'
הנעלב נעלם והבתולה נתעגנה לכל ימיה, ומרוב
צער שלחה יד בנפשה. תעלול שני: השד, המת-
חפש כקול השכל הישר, מסית את "אביו" הש-
כיב-מרע לקום בחשאי ולשרוף את כל הונג, שטרי
מדינה ושטרי חוב, פנינים ותכשיטים, כדי שלא
יפלו בידי האיש, ידידו, אשר לו ודאי תינשא
אלמנתו. ולא זו אף זו: שישקר ויאמר להרב
שיש לו אח "אישם באשכנו", והואיל והוא מת
בלא בנים תהא האשה צריכה חליצה, והואיל
והאח לא יימצא, כמוכן, לעולם — לא תוכל האשה
להינשא לעולם. האשה צועקת והחולה אומר אתן
לך גט, אבל הוא מת בטרם היה סיפק לכתוב
את הגט. וכשגילתה האשה שהממון והתכשיטים
נעלמו ואינם היא מתנפלת ברציחה על המשרתת.
חברה קדישא משהה את המת עד שהאלמנה תתן
ממון הרבה דמי קבורה וחושדים אותה במעשה
הגניבה. בינתיים המת מוטל "הקליפות הוללות
והוגגות בבית. זו מצפצפת, זו מהדסת על כרעי
תרנגולת; זו רכובה על מטאטא וזו משכשכת
בעביט של שופכין; זו צודה זבובים, זו קורעת
בגדים וזו תולשת דפי ספרים. רובן מטפלות במת,
מורטות זקנו ופיאותיו ודוקרות תחת צפרניו;
רוצעות אזניו וצובטות במקומות-הסתרים שב-
גוף". — והשד, "בנו" של המת, אומר לאביו:
"נו, אבא, כדאי היה לרמות את הבריות ולגזול
אלמנות ויתומים לשם סוף כזה?" — והמת
אומר: "כלום אין אתה שכל-הישר, שדיבר עמי
קודם פטירה? — " והוא מתפלא כיצד יתכן
ששד ידבר בשכל הישר. והשד משיב לו: "תדע

משהו מיוחד בסיפור-תשלובת זה, שדומה כאילו נכתב כדי לשעשע ונמצא למעשה מרעיד-לב.

אשר לאלה שאפשר לראותם, כאמור, כמין עימות או מפגש-התחתכות בין עולם-היחיד ועולם-הכלל היהודי — שונים הם זה מזה מבחינת צביזגם ולא כולם שוים מבחינת חשיבותם. סיפור קצר בעל כוח-ציור עצום כגון "בספינה ישנה"¹³, למשל, יסוד של סמליות גנוז בקרבו. נתן שפינדל זה, מורה פרטי מווארשה, מתפתל כתולעה רמוסה במאמציו מתישי הגוף, מורטי העצבים ומדכאי הנפש, להשיג בערכאות של עיירת מולדתו את הגיירות הדרושים — תעודת לידה, תעודת אזרח, תעודת יושר ועוד — כדי לקבל דרכון לנסיעה למדינת-הים. סוף-סוף, מתוך יאוש, באין לו אמצעים ובאין ברירה, הוא נוטל עליו לרדת בספינה-משא ישנה ומזוהמת, המפלי-גה מדאנציג לארץ הרחוקה, ולהיות קבור שני ירחים בבטנה, במצוק ובלחץ, כמו בצינוק. אבל כאן צנפה אותו סערות-ים איומה. הספינה חישבה להתהפך מעוצמת הנחשולים שחבטו בה "כאלף אלפי אלפים וריבוא רבבות חיילות של מלכות עולם הבא, פראית, ליצינית, בחוצפת פחדים". משלא יכול לגשום עוד במחנק וקיא-הצואה של המדור התחתון וטיפס בשארית כוחותיו, כושל ונחבט, לעלות אל הסיפון החג כשיכור, התנפלה עליו הרוח העזה, כרכה אותו והטילתו — לאן? — "היתה שריקה, רעש ושחוק. הים נבח נביחה חריפה, כאילו תכספיות של כלבים נתעקרו מן התהום וגעו ביללת-כלבים גדולה".

האינטליגנט היהודי התלוש, המבקש חוף-מבטחים, בלא אמצעים בידו, והנבלע, בדרך גודו, בלועה התהומי של שואה משתוללת — דמותו כאילו מסתמלת כאן בעקיפין, עד להחריד.

לעומת זאת, "יאן כהן"¹⁴ ודר' גצלסון¹⁵ נראים כגלגולי דמות פליגלמאן של נומברג.

השבעים, וכן הריקים למיניהם, — וכשם שאותו שוחט מתקומם לבסוף נגד אכזריות-הדמים הקהה כלפי בעלי-חיים והורס את עצמו מתוך יאוש, כך הרב הזה מתקומם סוף-סוף, מתוך יאוש, נגד האכזריות של "שפרכת-דמים" קהה מצד הרבים, בעלי הגשמיות, כלפי היחיד הרוחני — והורס במו ידיו את מסגרת השיגרה של חייו הרבניים. כי הגה יום אחד מחליט הרב, אף על פי שנקרא בינתיים לרבנות בעיירה סמוכה, שאין בכוחו עוד לעשות את תורתו קרדום — קרדום שאינו מתקין, אגב, מאומה — והוא, היהודי השקוע כולו ברוחניות (אם כי בבואו עם הגץ החמה לבית-הכנסת הוא דופק תחילה בדלת כדי להבריא את השדים והמתים), גומר אומר להיות לפועל פשוט שכיר-יום.

שאלה היא אם באמת היו לנו רבנים כאלה ואם מתואר כאן מעשה שהיה, או רק דמות אידיאלית שבמשאלה ושבדמיון הועלתה כאן.

עניין יותר מורכב מבחינה פסיכולוגית הוא המעשה בנערה, ינטל, שאביה לימדה תורה כאילו היתה בחור ("יש לך נשמה של גבר"). אחרי מותו היא גוזזת את צמתה, מניחה פיאות, לובשת את בגדי אביה ונוסעת ללמוד בישיבה. כאן מתקרב אנש'ל (כך נקראת ינטל מעתה) אל אביגדור, בחור נלבב, וידידות-נפש נרקמת ביניהם. אנש'ל, בניגוד לקול הכרתו, עושה מעשה אבסורדי, כאילו כפאז שד: הוא אורס לו את הדס, בתו של בעל-הבית אשר אצלו הוא אוכל יום, זו שהיתה קודם ארוסתו של אביגדור (עד שאביה ביטל את השידוך והחזיר לו לזה את התנאים). אחרי חתונתו עם הדס מגלה אנש'ל לאביגדור (שנשא בינתיים אשה אחרת) את סודו המפעים... הוא נעלם, שולח גט להדס, הגישאת לבסוף לאביגדור (שנפרד מאשתו המגושמת)...

הפלא שבדבר: כל התהפוכות האלה אינן פוגמות אף כמלוא הנימה בידידות הנאמנה שקשרה את נפשות השנים זו בזו. לאמתו של הדבר הרי זה סיפור על אהבה שאינה תלויה בדבר בין שתי נפשות שנמשכו זו אל זו אולי דוקא בגלל הנקבי המסותר שבאחת מהן. יש

¹³ תרגום עברי של מ. ליפסון בירחון "מולד" מס' 44 (1951).

¹⁴ 6 רגום עברי של מ. ליפסון ב"מולד" מס' 147/6 (1960).

¹⁵ ברבעון "די קאלדענע קייט" מס' 58 (1967).

ט

"התוכי" ¹⁶. — סיפור מרטיט זה, אחד המובחרים בין סיפוריו הקצרים של שבטיס, יש בו אגב, משום הרחבה של לייטמוטיב שבא בסיפור קטן אחר, שהשם כנף-רננים יאה לו בעברית ("דאס פייגעלע") ¹⁷. נושאו (שהוא, אגב, אנושי-כללי, ולא-דוקא יהודי-ספציפי) לכאורה אינו קשור ומגבל בתחום האיראציאלי או המגיי-פולקלורי, כי אם מגולל את פעלו של כוח-הגורל באדם על דרך הפסיכולוגי-הכללי. עד שלבסוף מתגלה לך הקשר הנסתר בין הזיקה למגיי ולאיראציאלי בנפש הגיבור ובין הגורל היעוד לו.

תיאור המציאות הריאליסטי פרוש כאן כעין רובד דק של אדמת כבול מדשיאה, זרועה ציצי-עראי, על גבי תהום אפלה של כוחות תעלומה מסוכנים. גורמי מכשלה שמחוץ לגדר השכל פועלים בנפשו של הגיבור, סוחר-סוסים גברתן וישרן, אלמן בודד, איש פשוט, אוהב בעלי-חיים ויודע נפש בהמתו, אבל מאמין גם במזיקים ושדי-בית (בעצמו נוכח לדעת את תעלוליהם עם הסוסים באורוה). אשה רעה לקחה את לבו ושיבשה את חייו — וגרמה לכך שגעשה רוצח. אבל למעשה היו שני גורמים לדבר, והאשה היתה רק אחד מהם; השני היה... תוכי. צוענית אחת הגידה לו בשעתה שתהיה לו אשה שניה אשר תבוא אליו כצפור דרך החלון. יום אחד, בחזרו מעיסוקיו, מצא בבית תוכי שחדר דרך החלון, ומיד ידע כי אמנם יקויים דבר הצוענית. נפש האיש נקשרה בחבלי סתרים אל צפור-הפלא, וכשהביאה האשה המרשעת בזדון כליה על התוכי עלה גל המת-רצח מתהום ישותו של האיש והוא הטיל את זוגתו אל תוך הבאר. בשבתו בבית-האסורים הוא ממשיך את הקשר המופלא עם עוף-התעלומה, המוסיף לבוא ולהיכנף על כתפו, לדבריו, אולם זכר אשתו אשר רצה אינו עולה על לבו. עולם-הנסתר, משמע, חזק יותר מעולם-הנגלה בשליטתו על אדם זה שנראה

כעשוי יצוקה אחת ושלמעשה קינן בו יסוד-אבדון כמוס. דמותו של הרוצח התמים היא אחת המע-טות בכתבי שבטיס הגושאת בקרבה את היסוד הטראגי שבסתירה פנימית.

"גימפל תם" ¹⁸, שאינו בעצם אלא הומורסקה, הריהו עם זה גם סיפור על-אודות שיא של נאי-ביות אשר בה לב טוב הופך להיות פתיות, בדמות בחור-אופה שטרפה אותו חיה רעה, אשת-זוננים גלוזה ונחושת-מצח, ואילו הרחוב, בגולותו המרושעת, הוא דוקא על צדה של זו וצוחק למשבתו של בעל המזג הטוב, מן הנעלבים ואינם עולבים. כי הומורסקה זו יש בה איזה יסוד סמוי המוציא אותה מכלל שעשוע גרידא ואוצל לה כעין רמזיה לחכימא על-אודות עקלקלות החיים, האורבות לחלש לשבש דרכו. הליצנות מהולה כאן במשהו מעציב.

משאר המובחרים שבסיפורים הקצרים אציין-נא כאן שנים: "נתן ויצר הרע" ¹⁹, ובייחוד "חורבן קרשב" ²⁰.

"נתן ויצר הרע" הוא סיפור על-אודות ההרס והכליון שתאווה ארוטית הביאה על בעל-בית יהודי עשיר, כבן שישים, ר' נתן, שהיה דר בשלום ושלחה בעיירה עם זוגתו רוזיה תמר"ל, "כל ימיו אכל ושתה וראה עולמו בחייו". יום אחד באה לביתם משרתת חדשה, יפה, חצופה, בעלת מרץ ובעלת מזימות, שעשתה מה שעשתה לעורר בו תאוה, אך לא ניאותה להישמע לו אלא אם יתן גט לאשתו וישא אותה, את שפרה צירל. ואותו זקן אשמאי עשה כן. נסע עם אשת-הזוננים לתונגריה, ושם גנבה זו ממנו הכל, הציגתו ככלי ריק וברחה. מאז היה נתן נע ונד, לן בהקדשים, חזר על הפתחים — וביקש לחזור לעירו, אל אשתו הראשונה, שכבר היתה נשואה לאחר. זו נכמרו רחמיה על האיש המסכן והיא שיכנה אותו בעלייה של חורבה והיתה באה אצלו ומכלכלתו.

¹⁸ תרגום עברי (של מ. ליפסון) ב"מולד", מס' 33, שנת 1950.

¹⁹ תרגום עברי (של מ. ליפסון) ב"מולד", מס' 7, שנת 1948.

²⁰ תרגום עברי (של מ. ליפסון) ב"מולד", מס' 14, שנת 1949.

¹⁶ בספר "מעשיות פון הינטערן איוון".

¹⁷ "די גאלדענע קייט", מס' 36 (1960).

בן חגית והיא אבישג השונמית ואין תיקונם אלא בייחוד. אמרתי לה שמצוה היא עושה!" —
 עתה עברה הכוס על האשה הצעירה. "הגשים העוסקות בצרכי ציבור שקדו להפליג בבזיונה ובקלוגה של בת העשירים והיחסנית". גשם של רוק ניתן על הפושעים, שהוליכום לשם כך בכל הסימטאות. "תינוקות של בית רבם נודיינו במקר לות ובקשתות וחצים, הצטיידו במזונות, וכל היום רצו, צעקו, געו כעוים. הזקנים והחולים שבהקדש אף הם ביקשו להוציאם לחוץ, כדי שיראו בשמחה השחורה".

סוף דבר, האשה הצעירה תלתה את עצמה, שלמה'לי יצא לגלות. הבחור-הסייס געשה מופקר אלים והתנכם בבני העיר: באחד הלילות הצית אש בכמה מקומות, ושלושת רבעי העיירה גש-רפו. קרשב נחרבה ושוב לא חזרה ליושנה.

כמו "נתן ויצר הרע" כך גם "חורבן קרשב" שניהם ערוכים כאילו יצר הרע, הוא השטן, הוא הנחש הקדמוני, הוא סמאל או הס"ם, מספר כאן את המעשה שהיה, אשר הוא בעצמו הסב ותיכן והפעיל בודון. אבל נדמה לי שמוטב היה אילו גולל כאן המחבר את הסיפור כאפיוודה של המציאות והיה מניח לקורא לתלות בעצמו את ארג המעשים בתפעול של יצר הרע. נדמה לי שהסיפוריות, בייחוד ב"חורבן קרשב", מפסידה כאן מעוצמת רושמה עליידי מסירת רשות הדיבור למדיום שלא מן המציאות — לשטן. סבורני שבשביס נגרר כאן אחרי נטייתו לדימו-גולוגיה, או למחזקות של יצר הרע, כרקע אוטו-נומי למציאות. הן לא מעטים הם בין סיפוריו, שמעשי-שטן מסופרים בהם מפי הבעל-דבר בעצמו, כגון הסיפור המקברי על זיווג שני מתים, שבו יצר הרע הוא המדבר-בעדו, המספר על מעשי-התעוועים הדימוניים וכמו-ארוטיים, אשר עשה לשני מתים, איש ואשה, שפיתה אותם להת-הלך בין החיים²¹.

ברם, סבורני שאסור בכלל להוציא משפט על מידת היתרון ומידת הליקויים בתחומי היצירה

בא החורף עם שלגיו. נתן, קופא מקור, ראה דרך האשנב כשהוציאו את מיטת רויוה תמר'ל, שמתה. לא היו ימים מועטים וגם הוא מת — גוע ברעב, קופא מקור. בלילה האחרון חלם מוחו הדלוק שרויוה תמר'ל ושפרה צירל הנן אשה אחת. "הוא נשק את האשה בעלת דו-הפרצופין — וב-שני חיקיה הותרו כל הספקות ושוב לא היה לא חיים ולא מות, לא כאן ולא שם, לא תחילה ולא סוף. האמת כפולה היא — קרא נתן — זה סוד כל הסודות".

"חורבן קרשב", נובילה שהיא ממיטב יצירתו של בשביס, עניינה גם-כן פורענות קשה שבאה (הפעם על עיירה שלמה) עקב גילוי-עריות — סטיה ארוטית של בחור בן-ישיבה ובן-מרדות כאחד, שלמה'לי, שנשא את בתו של גביר, ומתוך מיעוט כוח-גברא וזוהמת פרוורסיה פיתה אותה לזנות עם בחור גברתן וגס, סייס אצל חותנו. ובשעה שליסה, האשה הצעירה והתמימה, קוראת: "זכור ושמור! משחק אתה באש!" — משיב לה שלמה'לי, שהיה מתלמידיו המסתתרים של שבתי צבי, שלדעתם מרבה טומאה מרבה קדושה ומרבה חטא מקרב את הקץ: "אני אוהב אש! אני אוהב שריפות. רצוני שכל העולם כולו יעלה בלהבות ואשמדי יטול את השלטון בידו!"
 ואכן גיהנום קטן בער בנפשו. התנאה שהיתה לו מחקירת הפרטים מפי אשתו על מה שהיה בינה ובין הסייס מרובה היתה מן התענוג הטבעי של סיפוק צרכיו המיניים. הדברים השתלשלו ונידרדרו. ליסה נתאהבה בסייס הגברתן, נתנה לו כסף ומתנות, והוא דיבר על לכה לברוח עמו למדינת הים. מעתה היתה שוכבת עם הבחור בלי לספר לבעלה, ובני הזוג התחילו להתקוטט. כיון שכך, באה פתאום תמורה ברוחו של בעל-התאווה המבולבל, ובפרוס ראש-השנה רץ לבית-המדרש, עלה על הבימה והתוודה קבל עם: "יהודים, פושע-ישראל אני! מומר להכעיס ונואף! בסתר חיללתי שבת, אכלתי מאכלות של חלב לאחר בשר, לא הנחתי תפילין, ביוזתי ספרים ועשיתי כל העבירות שבתורה. את אשתי הסתי לזנות! פיתיתי אותה שהבחור לייבל סייס הוא אדוניוהו

²¹ "מתים שנים במחולת-המתניים", תרגום עברי של מ. ליפסון ב"מולד", מס' 70 (1954).

של השכל, וההזיה היונקת לתיאבון מן האמונות הטפלות של המון-העם — שתיהן חיות בשלום ביניהן ביצירת בשבים. ובשני השטחים גם יחד הריהו מזיגה של ספקן וסאטיריקן חפשי עם נאמן למאור שביהדות.

רקע של קבע ביצירת בשבים הוא צביון מיו-חד במינו של הרחק ביקורתי שאינו מונע ממנו את היכולת לגשת קרוב לעולמם של גיבוריו, לחדור למהותם בעין בלתי-משוחדת ובאיזמל של מנתח, ולפעמים לחשוף את מקומות התורפה שלהם. ביקורתיות זו היא תולדת הסקפסיס שב-רוחו כלפי בני-האדם. באינו קרן-זוית שבהכרתו אין בשבים שוכח את התפיסה הנוקבת של ספר בראשית, האומרת כי "יצר לב האדם רע מנעור-ריו", אבל עם זה אין הוא מסיח דעתו מן הצורך בעשיית הטוב, החי בנפש האדם. אמת, הוא אינו מראה בוז גלוי לבני האדם, אבל גם רחמים רבים אין הוא שוזר לתוך ארג יצירתו. ומהו חוט-ה-שני העובר-ובולט כאן? — הסלחנות. הסלחנות, אחות-תאומה של הסבלתנות, היא גם המ-סייעת לו לחדור לתוך נפשו המסוכסכת ומוכת-התעתועים של גיבור פלוני, ההופך את חולשתו להרואיות ואת הרפתקנותו הגורלית לחותם-חן של שירת-חיים עצמית. וחדירתו זו של בשבים מעמיקה לא-אחת כמעט עד כדי הזדהות אתו, כ-גון ביחס ליעקב "העבד", או לאברם שפירא ש-"משפחת מושקאט", או ליאשה מאזור, הלהטו-טר מלובלין, ואז הוא מוסך בה בדמות זו חיים בלתי-אמצעיים וחום של נפשיות ואוצל לה ריתמוס שירי של דופק רגיש.

יכול, אם כן, שהוא רומאנטיקן? — לא ולא. יתכן אמנם שאין הוא מניח דו, פה ושם, מס-ממן-עראי של כמו-רומאנטיות, אבל בעיצומו של הדבר הריהו נשאר ריאליסטן גם בשעה ש-הוא נצמד אל האיראציונלי של הצד המגני-הלי-לי שבעממיות היהודית. הוא מרבה לכתוב על גילויים שההכרה מוכרחת להגדירם כשלייליים, אבל גם אז הריהו פוויטיביסטן, בעצם הדבר, ומ-קור יניקתו הוא הרוחניות היהודית, שהיא פו-זיטיביסטית מאז ומעולם. והוא ריאליסטן אפילו

השונים של סופר העומד עוד בשיא יכולתו ועודנו עשוי להפתיענו ביצירה תרומית גם בשדה אשר בין פירותיו, אם כי מרהיבים את העין ומושכים את הלב, היה עד עתה גם משהו בבחינת 'דמאי'. משפט כזה אך נמהר יהיה, ויש להניחו לאותו שופט-צדק שאין לפניו לא משוא פנים ולא טעות: הזמן.

מכל מקום, בתחום הסיפור הקצר בידיש שמורה לו ליצחק בשבים, כבר מעתה, זכות של מחדש: הוא הביא לסוג-ספרות זה ואריאנט שלא היה קיים בלשון זו לפניו ושלפי צביונו הנהו מזיגה של העממי עם המתוחכם. על-ידי הרחק אמנותי מיומן וכלכול מעויין יודע הוא להעלות רושם של דברים מסופרים לפי תומם באותה המידה שהם מסוגנים דרך האירוניה וטבולים בהומור. סיפורו מהלך בלהטיו על גבי חבל מתוח באויר, המגשר בין שני מיני מציאות: תחום המציאות הגשמית-הנגלית ותחום המציאות הרוחנית-הנעלמה — וכלהטוטר זה הריהו מחזיק בשיווי-המשקל ואינו נופל לתוך הקהל פעור-הפה. כוחו זה מסייע בידו להראות דברים גשמיים כאילו הם מגיים, וכשאין ברירה הריהו מסתייע בגרוטסקה, וזו מצילתו בבת-צחוק העקום שלה מן הבאנאליות, שבת-צחוקה יכולה אמנם להיות רגשנית, ואפילו 'רומאנטית' (פסיכדו-רומאנטית), אך לעולם לא חכמת-לב ורואה מלמעלה, וכל-שכן פודה אותו מן המלאכותיות שאינה יודעת להצ-טחק כל-עיקר.

וזאת לציין בבואנו לסכם את עיוננו:

בשבים אינו מיסטיקן וגם סגולת חזונית רח-קה ממנו. אין בהן ביצירותיו לא גילוי מסתורין ולא היצמדות לחזון רוחני, אלא רק גילום ריא-ליסטי של הפאנטאסטי, מתן עיצוב ממשתני גם לצד הלילי-הנגאטיבי, או הסהרורי-התעתועי, של העממיות היהודית, וגם למציאות הגלותית הפו-זיטיבית, אשר בה הנעלה והנלעג משמשים ב-ערבוביה וחוסר-הכבוד דוחק את רגלי הקדושה. המציאות, כפי שהיא נראית לעין האובייקטיבית

דית, וזיקת-הנפש העמוקה שלו לעממיות הנאי- בית ולנבכי פולקלור לילי— כפילות זו מעצם תכונתו היהודית היא: אין בזה משום חזיון-יחיד ביהדות הגלותית— לא לחינם היתה הרבנות הפוויטיבית שלנו, בכל אצילותה השכלית, העל- מציאותית, צמודה מאז ומעולם לעממיות הא- מוציונאלית שלנו, שהיתה תמיד נתקעת על-נקלה לתוך שכבת-כבול של אמונות טפלות והזיות כישופיות.

ניתן לומר על מערכי יצירתו של יצחק בש- ביס שיש בהם מה שאפשר למצוא באופיו של העם היהודי: ממשתנות שבשכליות ספקטית ב- מחיצה אחת עם נטיה להאמין במופלט שבדמ- יון; בקשת העיקר הרוחני בעת ובעונה אחת עם תעיייה-מרצון במבוך האשליות; אהבת הישר ו- עקביות בעקלקלות; הכרת קדושת-החיים והת- מכות לגשמיות המנוולת; כדיבור אחד: שאי- פה לעילאי וזיקה לתתאי בהעלם אחד.

אין זאת איפוא כי אם כוחו של האמן הוא הממוג כאן את הניגודים למערכת של חיים עצ- מיים. ובשביס אמן בעל שיעור-קומה הוא.

בשעה שהוא עוסק בישויות לקוחות מן היהדות הגלותית האפוקריפית, כביכול, זו שהגיעה (דרך האמונה בנסים ודרך הקבלה המעשית) לידי ה- אמונה העממית בשדים ורוחות.

מן האמור אפשר להסיק ראייה חותכת לאותה דיכוטומיה בנפשו של בשביס בין זיקתו למאור שביהדות ולמורשת-אבות ובין התמרדותו של ה- כופר הפונה עורף לערכים הפוויטיביים של מו- רשה זו ונדחף אל הדימוזולוגי-השולי שבעמ- מיות הגלותית. ברם, בטעה אם נאמר שיש לנו עסק כאן עם שתי רשויות נפרדות לחלוטין, ש- נאבקות זו עם זו, שהאחת מהן (הרוחנית-הפר- זיטיבית) כתבה את "משפחת מושקאט", את "חדר בית-הדין של אבי" ועוד, ואילו השניה (הדמוזולוגית-הארוטית) כתבה את "השטן ב- גוריי" ואת רוב הסיפורים הקצרים. לא כן הדבר. יש כאן, בעצם, רק צמד תחומים הפונים לשני עברים הפכיים, אבל מחוברים זה לזה כשני צדי המטבע וצמודים בשרשיהם הסמויים מן הע- ין. כי המטען הכפול שבשביס נושא בקר- בו— מורשת הרוחניות הדתית, הרבנית-החסיי

יהדות תימן וסחר הודו היהודי

שלמה דב גויטיין

כמובן, בגלגולי ההיסטוריה הכללית. כל עוד היתה עיראק ואגפיה, ארצות איראן וצפון סוריה, מרכז העולם המוסלמי, כלומר במאות השמינית ועד העשירית לספירת הנוצרים, עבר רובו של מסחר הודו עם המערב דרך המפרץ הפרסי וארץ נהריים. זה היה הזמן שבו רבנו סעדיה גאון אומר בספרו "אמונות ודעות", כי הטפשים מאמינים, שכל הנוסע אל הודו מתעשר. משמע, שבזמן שסעדיה גאון כתב את ספרו, בשליש הראשון של המאה העשירית, היו נסיעות להודו מעשים בכל יום בקרב יהודי עיראק.

במשך המאה העשירית לסה"נ נשתנו פני העולם. המערב המוסלמי, כלומר הארצות המש-תרעות ממצרים ועד ספרד, שהיה בראשית ההיס-טוריה המוסלמית שטח קולוניאלי ניתן לניצול ולהתישבות, נעשה בלתי-תלוי וזכה לפריחה כלכלית עצומה הודות לאוצרותיו הטבעיים, למעמדו הגיאוגרפי, להתעשרותו באוכלוסיה מיישבת בעלת יזמה ומרץ, והודות להתעוררותה של אירופה המערבית, שהתחילה להיות לקוח מצויין לסחורות-מותרות מכל המינים. מערב מוסלמי זה, כלומר ספרד וכל אפריקה הצפונית, ככוחו המחודש חיפש עכשיו בעצמו שטח התפש-טות כלכלית. שטח כזה הוא מצא בסחר הודו. החל בסוף המאה העשירית שב סחר הודו אל מסילתו הישנה שבימי רומא, כלומר מהודו אל דרום-ערב, הים האדום, חופי סודאן, הנילוס ונמלי הים התיכון.

וחייב אני להעיר, שתמורה עמוקה זו במפה הבינ-לאומית של המסחר אין ליחסה בעיקרה לשינויים מדיניים, לכיבוש מצריים בשנת 969 לפני הפאטימים, הח'ליפים המתחרים בח'ליפי בגדאד. הובעה השערה, שהפאטימים ביקשו להח-ליש את יריביהם ועל כן היטו את המסחר אל הדרך הדרומית. אך זו היא דרך חשיבה מודרנית. אין זכר לכך במקורות. התהליך היה הפוך. מרכזם

מבט אחד על המפה דיו ללמד, שארץ תימן היא תחנת ביניים טבעית בדרך בין ארצות הים התיכון לבין חופי האוקיינוס ההודי. הים והמדבר הם גורמים גיאוגרפיים דו-פרצופיים: הם מפ-רידים, אך גם מקשרים. מעדן נסעו ישר אל ציילון, האי היושב דרומית-מזרחית מן היבשה ההודית, דרך של 2100 ק"מ — וזה בזמנו (ובא-נייתו) של מצ'מון בן יפת, "פקיד הסוחרים" בעיר עדן וראש יהודי תימן ברבע השני של המאה השתים-עשרה. באותו זמן נסעו מארץ דרום-ערב ישר אל אחד מעשרים או יותר הנמלים שבחוף המערבי של הודו (שזכרו בגניזה) או אל אחד הנמלים המרובים בחופי אפריקה המזר-חית. הגמל, "אניית המדבר", איפשר העברת משאות רבי היקף וכבדי משקל למרחקים עצומים, מתימן אל מצרים ונמלי הים התיכון דרך החג'אז, או אל עיראק ואיראן דרך ימאמה, כלומר ערב התיכונה. מחמת חשיבות דרכי השיירות האלה אנו מוצאים ישובים יהודים בארץ ימאמה בתקו-פת הגאונים, ועוד בזמנו של הרמב"ם שלחו יהודים מכתבים מתימן אל מצרים דרך החג'אז.

מכל אלה מסתבר לכאורה, מדוע היתה יהדות תימן בעבר המתווכת בין יהדות העולם לבין היבשת ההודית. לאמיתו של דבר, אין העניין פשוט ומובן מאליו כלל. כי יחד עם התנאים הגיאוגרפיים יש להתחשב גם בתמורות ההיסטו-ריות. ובשלושה שטחים: בתמורות התמידיות, שחלו בדרכי המסחר הבינ-לאומי ובאופיו החברתי והכלכלי; שנית, בהשתתפות היהודים במסחר זה, שלבשה צורה ופשטה צורה במרוצת הזמנים, הן בלחץ תנאים חיצוניים, הן בשל תמורות פנימיות בציבור היהודי; ובעיקר, בשינויים שחלו ביהדות תימן עצמה, שהיתה מורכבת מאד מיסודה ונתנסתה בתהפוכות נוקבות בדברי-ימיה הארוכים.

החילופים בדרכי המסחר העולמי היו מותנים,

מגרבים, ששהו במצרים במסעותיהם או התישבו בה לצמיתות בהגיהם בתוניסיה אחים או בני-דודים, כדי לקיים קשרי המסחר עם המערב. המאה שקדמה לחורבן העיר קירוואן בידי הבדווים הערבים בשנת 1057 היתה המאה הגדולה של המסחר היהודי בים התיכון. לא היה להם ליהודים שום צורך לנוע אל הודו, כשמצאו פרנסה ברווחה בשטח בין ספרד לבין מצרים וארץ-ישראל.

הדבר נשתנה בחלק השני של המאה האחת-עשרה. יבשת אפריקה הצפונית נחרבה על יד גודי הבדווים הערביים, ובים-התיכון דחקו הרי-פובליקות האיטלקיות את רגלי הציים המוסלמיים והסחר היהודי. מצד אחר, הביקוש לסחורות הודו והמזרח הרחוק גדל והלך, ביחד באירופה, אך בעצם בכל מקום. שלושת הגורמים האלה, השלי-ליים והחיובי, גרמו שהמאה השתים-עשרה היתה למאה הקלסית של סחר-הודו היהודי. הכל לקחו בו חלק. הגניזה מגלה את העובדה המפתיעה, שלא רק בעלי היכולת, אלא גם אנשים מעוטי אמצעים השקיעו את כספיהם במסעות מסחר אל תימן ואל הודו. החווים שבידנו מדברים לרוב על "תימן והלאה", כלומר, הנוסע קיווה, שיוכל לקנות בתימן כל סחורות הודו, שהיה מעוניין בהן, ורק במקרה שהשוק התימני לא היה מניח את דעתו היה ממשיך בדרכו. השותפויות בעיסקות כאלה הן בחלקן בסך מאות דינרים, אך לא מעטות מהן הן בעשיריות ואף ביחידות. עלינו לזכור, שבימים ההם דינר של זהב היה דבר יקר-ערך. משפחה ממוצעת יכלה לחיות חודש ימים על הכנסה של שני דינרים. מכל מקום, אופי עממי זה של סחר-הודו היהודי הוא ראוי מאוד לתשומת לב. הוא מעיד על המקום החשוב שסחר זה תפס או בחיי האומה.

האופי הפופולרי של סחר-הודו היהודי מסביר גם כן את שקיעתו. המסחר המוסלמי עם הודו התחיל להתארגן יותר ויותר לפי הדוגמה ההודית במסגרת חברה גדולה (שנקראה "כארם", כנראה מילה הודית) ורק בעלי יכולת כספית רבה יכלו להשתייך אליה. אנשים בעלי אמצעים מועטים או בינוניים נדחו מן הזירה. אך גם יהודים עשי-

של הפאטימים היה תוניסיה, לב המסחר בים התיכון במאה התשיעית והעשירית. כיון שצפון אפריקה היתה חזקה כל כך מן הבחינה הכלכלית, היו הפאטימים מוכשרים לכבוש את מצרים ול-השתלט על הדרך הדרומית אל הודו. הסוחרים, לא הגנרלים, היו הכובשים האמיתיים.

המסחר היהודי עובר מן הים התיכון אל האוקיינוס ההודי

יהודי המערב איחרו להיכנס אל הזירה הגדולה הזאת של סחר הודו. על זה יש לנו עדות ברורה מתוך הגניזה הקהירית, הגניזה עשירה ביותר במכתבים ומסמכים מסחריים מן המאה האחת-עשרה. סנוניות ראשונות של סחר הודו מופיעות בה במרוצת המאה. ואולם רק בסוף המאה באות העדויות בשפע והן רבות עניין, וכך הן מוסיפות להיות ברוב המאה השתים-עשרה, היא התקופה הגדולה של סחר הודו היהודי ותפ-קידה המרכזי של יהדות תימן בו. לגבי סוף המאה השתים-עשרה ותחילת השלוש-עשרה, כלומר זמנם של הרמב"ם ושל בנו אברהם הגיד, עדיין מצויים מסמכים נכבדים מאד בגניזה ואף רמזים בספרותנו. לאחר מכאן — שתיקה, כמעט גמורה. סחר הודו אף פעם לא נפסק. (פרטים על כך בספרו של פרופ' א. אשתור (שטראוס) על תולדות היהודים בתקופת הממלוכים). אך הוא נידל-דל מאד ולא נתחדש אלא בעקב התגליות הגיי-אוגראפיות והכיבושים של מעצמות אירופה במזרח במאות האחרונות. (לתקופה זו מוקדש ספרו של פרופ' ו. י. פישל, "היהודים בהודו").

מה גרם לאיחור השתתפותם של היהודים ב-סחר-הודו במאה האחת-עשרה ולנסיגתם ממנו במשך המאה השלוש-עשרה? מפורסמת היא בהיסטוריה היהודית העיר קירוואן, או בירתה של תוניסיה ואגפיה, כמרכז גדול של תורה וכתומכת חזקה בשיבות בבל וארץ-ישראל. עיר זו, ששמה כמעט אינו נזכר עוד בתוכנו, היתה במאה העשירית בירת המסחר הים-תיכוני. סוחריה היהודים נמצאו אז בכל העולם המוסלמי. הגניזה הקהירית ביסודה אינה אלא בית-גנזים של קלוב סוחרים

של בני עדה זו הוא מגוון מאד. לא כל התימנים הם ארוכי פנים ודקי עצמות. דווקא בארץ הגב-עות הדרומית, השפלה והחמה יותר, נמצאה דמות יהודית עגולת-גולגולת ולבנת-בשר. ויש סוג תימנים, המצוי בצפון, שהוא גבה קומה ורחב גרם. עובדה זו, שיהדות תימן לא היתה יחידה אחת, אלא נתפלגה ליהדות גבולות זו מזו הבדל ניכר, נותנת מקום להנחה, שמוצאה היה ממקומות שונים ושהתהוותה היתה תהליך מסובך. הנחה זו מת-אשרת על ידי ממצאים היסטוריים.

הגירה לתימן מארץ-ישראל וככל

אם נניח לאגדות, מסורות והשערות בנוגע לקשרי תימן וארץ-ישראל בתקופת בית ראשון ושני, נמצא חמישה גלים או טיפוסים של מהגרים יהודים, שהגיעו לתימן עד תקופת הגאות של סחר הודו, המאה השתי-עשרה. על הראשונה מעידה מערת הקברים של יהודי חימיר בעיר המתים "בית-שערים" במזרחה של חיפה (הותק-נה כנראה במאה השלישית לאחר הספירה; פר-טיס בספר "ישראל בערב" של פרופ' ח. ז. הירש-ברג). רק בעלי אמצעים יכלו לרכוש מערה כזו ולהביא מתיהם ממרחקים כאלה. העדות החותכת לאופי הכללי של קיבוץ זה נמצאת בהלכה. אדם בישראל היה חייב לשעבד את הקרקע שלו לכתובת אשתו; ואילו יהודי "ערביא", כלומר של הפרובינציה הרומאית הנקראת בשם זה, הותרו לשעבד במקום זה בשמים וגמלים. משמע, שהם היו סוחרים, שלקחו חלק במסחר הבין-לאומי הגדול שבתקופה הרומאית המאוחרת, שהביא את בשמיה של הודו דרך תימן וצפון-ערב אל נמלי הים התיכון.

הספרות המוסלמית הדנה בראשית האסלאם מלמדת, שרובד זה של מהגרים יהודים נעלם או איבד את חשיבותו. במקורות הערביים מן התקופה ההיא יהודי ערב מופיעים כמגדלי תמרים ובכלל כחקלאים, כבעלי אומנויות שונות, וגם כמחזיקי מסבאות יין. המסחר הגדול היה עכשיו בידי אנשי מכה וערבים אחרים. קרה מה שקרה תמיד בתולדות ישראל. היזמה לענף כלכלי נמצא-

רים לא יכלו לעמוד בכך זמן רב. תולדות החברים המוסלמים של חברת "כארם" ידועות לנו היטב. אחרי דור או שני דורות נשדד הונם על ידי הממלוכים, החרוזים החיילים, ששלטו על מצרים וסוריה בשנים 1250-1517. לא היה קיום להון אפילו של משפחות-סוחרים מוסלמיות אדירות, לא כל שכן של "בני החסות", כלומר יהודים ונוצרים. זה היה ההבדל בין אירופה למזרח: באירופה הסוחרים יצרו ממשלות ומדינות, במזרח המושלים גישלו את הסוחרים והחריבו את המסחר.

תמורות בהרכבה ובאופייה של יהדות תימן

היכן מקומה של יהדות תימן בכל ההתפתחויות האלה? קודם שנוכל להשיב על שאלה זו, עלינו לגסות לברר לראשונה, מה טיבו של שבט מופלא ורב פלגות זה. לפני כעשרים שנה ערכתי סקר של הישובים היהודים בארץ תימן. כרטיסייתי הגיעה אז למספר הבלתי צפוי של כאלף וחמישים מקומות, והוא הושג בקרב העולים החדשים בלבד, שמנו אז לא יותר מ-45,000 נפש. מאז נודעו לי עוד מקומות, אם כי עיסוקי המדעיים האחרים מנעו אותי מלהמשיך בחקירות-שדה בקרב העולים. פיזור מופלג זה של היהודים בשטחים רחבים של תימן (אך לא בכל תימן!) אומר דרשני, מה גם שהפיזור הגיאוגרפי מלווה שוני רב בלשון הדיבור, בחיי החברה, בהשכלה ובנוהג יהודי, ואף בדמות האנתרופולוגית.

יהדות תימן מפוצלת אפוא לפלגות מרובות. בעיקר יש להבדיל ארבע קבוצות: המרכז ההררי, ובו הבירה צנעא וכמה ערים אחרות. דמות היהודי התימני, שהיתה מקובלת בציבורנו, היתה לרוב זו של העירוני מן המרכז ההררי, וביחוד העיר צנעא. שנית, ארץ הגבעות הדרומית, "ימן" במובן הצר של המלה, לרוב כפריים או כפריים למחצה. שלי-שית, קהילת עדן בחוף הדרומי, הקובעת מקום לעצמה. ורביעית, הצפון הרחוק על מחלקותיו השונות, מן העיר צעדה, מחידאן ועד גיראן. והיו עוד ישובים יהודים במזרח הארץ, שאנו נוהגים לכנותם יהודי הצ'רמות. המראה החיצוני

העשירית באה תימן בחלקה תחת השלטון של האמאמים הזיידים. מוצאם של אלה היה מצפון איראן, מסביבות הים הכספי, ובתימן עשו את העיר צעדה למרכזם. דרכם של היהודים היתה להילוות אל המושלים ולהתישב בעיר הבירה. דוגמה אחרת לכך, שיש לנו עדות עליה בגניזה, תיזכר להלן. וכן יש לומר, שספרי המשפט הזיידים מלאים רמזים ל"אנשי החסות", כלומר ליהודים. מכל אלה יש להסיק, שיש לפנינו רובד שלישי של יהודי תימן, כלומר מהגרים מאיראן ועיראק, שבאו דרך היבשה, דרך ערב המרכזית, הימאמה (הגזרת פעמים הרבה במכתבים אלה).

לרובד השלישי הזה של מהגרים יהודים אל ארץ תימן נוסף עוד מעט רביעי, הגירה מעיראק, שבאה דרך הים ושנגרמה על ידי התמורות במסחר הבינ-לאומי, שתיארת אותם לעיל, כלומר, העברת מרכז הכובד שלו מן המפרץ הפרסי אל דרום ארץ ערב. המשפחה היהודית המסועפת, שעמדה בראש יהודי תימן מאחרית המאה האחת-עשרה ועד המחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה, היתה כנראה ממוצא איראני, שהרי מייסדה נקרא בשם בונדאר, שהוא מילה פרסית; והדוקים היו קשרי משפחה זו עם ראשי הישיבות של בבל ועם ראש הגולה שישב בבגדאד. סופר מוסלמי מספר שיהודי בשם כלף אל-ניהוונדי, כלומר, יהודי מן העיר האיראנית ניהוונד, קבע את תעריפי המכס שבעיר עדן, והתעריפים האלה ישארו בתוקף "עד יום תחיית המתים". מחקריו הענפים של פרופ' שלמה מורג הראו, שתורתם של יהודי תימן, מסורותיהם בקריאת התורה ובלמוד המשנה והתלמוד ואף מבטאם באו להם מבל. יש ידעים לסברה, שהיסוד לכך הונח בעקב ההגירות משם במאות השמינית עד העשירית.

הדיעות המפורטות ביותר על יהודי תימן באו לנו מזמן שיאו של מסחר הודו, מן המאה השתי-עשרה. כאלף יהודים נזכרים בכתבי הגניזה כשורים במסחר זה ולרוב גם כמבקרים או כנמצאים בארץ תימן. הדוקים היו הקשרים ביניהם. מצימון בן יפת, "פקיד הסוחרים" בעיר עדן ו"נגיד ארץ תימן", היה נשוי לאחותו של אבו

אה בידי הזר הנכנס לארץ. לאחר זמן הוא גדחה על ידי אנשי המקום.

המהגרים החדשים לארץ ערב, החקלאים ובעלי האומנויות, בלי ספק היו פליטי חרב של רדיפות ביוגטיות או ביקשו להשתחרר מעול העושק של ממלכת רשע זו. ונראים הדברים, שכבר אז, כבכל הדורות הבאים, היו יהודי תימן מפורזים על פני הארץ. אנו יודעים זאת במפורש מן הספרות המוסלמית בנוגע ליהודי צפון-ערב. בנוגע ליהודי דרום-ערב יכולים אנו להסיק זאת על פי סברה, כלומר מעצם העובדה שהם נשארו ונתבצרו בארץ בשעה שהעדה הנוצרית החשובה גורשה משם. הנוצרים היו סוחרים ומרוכזים בערים. לא היה קשה למצאם ולהגלותם, וסוחרים מוסלמים לקחו מקומם עד-מהרה. היהודים כבעלי אומנויות התפזרו ביישובים קטנים, בכל מקום שיכלו למצוא לקוחות לתוצרת מלאכתם. קשה היה למצוא ול-עקור אותם ואולי גם למלא את מקומם.

מכל מקום, העדות הפנימית הראשונה על יהדות תימן מציגה אותה בפנינו מלא ובשטח הרבה יותר רחב משמצאנו אותם ערב היציאה ההמונית בשנת 1949. עדות זו נמצאת באוסף של שבעה מכתבים, שגשלו לתימן מאחד מגאוני בבל במאה העשירית. אוסף זה נדפס בחלקו על ידי הרב בנימין מנשה לויך ז"ל והושלם על ידי במאמר "תרביץ" משנת תשכ"ב, שבו סיכמתי כל החומר. הישוב היהודי בתימן השתרע אז עד העיר תרג', מרחק תשעה ימים צפונית מצעדה ורק ארבעה ימים מן העיר מכה. סביבה זו נמצאת כיום (כלומר, לאחר מלחמת 1934 בין ערב הסעודית וממלכת תימן) בממלכה הסעודית. אך לפני ארבעים שנה, כשהתחלתי במחקרי בקרב יהודי תימן, שמעתי, שסוחרים יהודים הגיעו לאר-זה סביבה ורשמתי משהו מגנינותיהם שם בספרי "יימניקה" (הופיע לראשונה בשנת 1934 ונדפס מחדש בשנת 1970). כנגד הצפון הקיצוני של ארץ תימן גם דרום דרומה כלול באיגרות הגאון, והוא כותב אל רוב ראשי הציבור במקומות הקטנים האלה, כאילו היו מכרים ותיקים. יש להבין דברים אלה לאור ההיסטוריה הכללית של הארץ. במאה

קרוביו. אביו של מצ'מון היה פקיד-סוחרים כמו-הו, ומכתבים ומסמכים רבים מסוף המאה האחת-עשרה מזכירים אותו. המילה העברית "פקיד" משמעה בימי-הביניים היה "מופקד", מורשה, בא-כוח". פקיד-סוחרים מוכנו אפוא בא-כוח או סוכן הסוחרים. טיבה של משרה זו, שהיתה לה חשיבות לא מעטה בהיסטוריה הכללית, נתברר לראשונה בירור מלא על ידי ממצאי הגניזה. זה לא היה ראש גילדה (חברת סוחרים), כי גילדות כאלה לא היו קיימות בעולם המוסלמי בעת ההיא, ואף לא פקיד ממשלה, אלא משהו באמצע, חפשי וגמיש יותר והולם את אופי התקופה, שבה שלטה עדיין התחרות חופשית במסחר. מעיקרא פקיד הסוחרים היה בא-כוחם המשפטי של סוחרים זרים, ולעתים קרובות פקיד-הסוחרים עצמו היה זר או בנו של מהגר. המשרה התפתחה לצורה שבה דאג הפקיד לכל ענייניהם של מפקי-דין, קיבל את הסחורות והדואר, שנשלחו להם, מכר וקנה בשבילם, חילק את הסחורות שהגיעו וזהכנסות מהם בין השותפים (כי כל סחרם היה בשותפות), ובעיקר, היה לו "בית-פקידות" (בע-רבית "דאר וכאלה"), שבו אסם את כל הסחורות והכספים שהגיעו אליו, ובו היה המשא-ומתן המסחרי. בית-הפקידות שימש כבורסה. הדברים הגיעו לידי כך, שנתקבל הנהוג בין הסוחרים, שהסכם שבעל פה לא היה בעל תוקף אלא אם כן נעשה ב"דאר וכאלה". לרוב היה פקיד-הסוחרים גם תלמיד-חכם, שידע לערוך מסמכים משפטיים, או החזיק לפחות סופר בית-דין קבוע אצלו. פקיד הסוחרים טיפל בירושתו של סוחר זר, שנפטר באיפרכיה שלו, הגן על זכויותיו בפני מושלים גזלנים או בעלי חוב משתמטים והעביר את עזבונו אל אלמנתו ואל יתומיו הרחוקים. משאבד סוחר יחד עם כל רכושו בים, נהג מצ'מון בן יפת לשלוח למשפחה השכולה סיוע ממשי בתורת צדקה*.

זכרי יהודה בן יוסף הכהן, "נין הגאונים", שהיה פקיד סוחרים בבירת מצרים. ויהודה הכהן עצמו היה נשוי לאחותו של מחרוז, בעל אניות יהודי בעדן, שאנו מוצאים אותו לעתים קרובות בהודו, אך גם בבירת מצרים. אברהם יג'ו, יהודי מתור-ניסיה, ששהה שנים רבות, לפחות שמונה עשרה (1132-1149) בארץ הודו והקים שם בית חרושת לכלי ברונזה, התעכב בתימן הפנימית כמה שנים וחשב להתישב בעדן, יחד עם קרובים פליטי חרב. אנו קוראים גם על מגרבים שהתישבו שם.

ואולם רב היה ההבדל בין ההגירה מן המזרח לבין הקשר עם המערב. ארץ ערב התפרעה והלכה. דרך היבשה אל עיראק נשתבשה. יהדות ימאמה כמעט נעלמה. על דרך הים מעדן אל עיר-ראק שלטה ממלכת שודדי ים באי אחד מאיי המפרץ הפרסי. (רישומה ניכר היטב בגניזה). ואולם התחבורה עם המערב, אם כי היא היתה מסובלת סכנות, היתה קצרה ובטוחה יותר. משום כך אנו מוצאים, שסוחרי הודו המערביים אמנם הרבו לבקר בארץ תימן, אך בדרך כלל לא בחרו להתישב בה. כאמור, רק יחידים עשו זאת, כפי שעשתה, מאות רבות אחר כך, משפחת הכהנים עראקי המפורסמת, שבאה לתימן ממצרים. יחסי מסחר אלו גררו אחריהם, כפי שראינו, קשרי משפחה ותקלו הרבה על יצירת קשרי תרבות, אך, לפי עדות מקורותינו, לא הביאו לידי שינוי ניכר בהרכב האוכלוסייה היהודית בארץ תימן.

"פקיד הסוחרים"

מצד אחר, המפתח לסחר הודו היהודי במאה השתים-עשרה, ואולי גם השליטה עליו, היו בידי יהודי דרום-ערב. כל מי שהגיע אל עדן, או ישב במצרים וביקש לעסוק בפרקמטיה של המזרח הרחוק, פנה אל ראשי הציבור בעדן, כדי לקבל הדרכה ועזרה. בכל התקופה הזאת יהודי תימן מופיעים בכתבי-הגניזה כמדריכים וכנדבנים, כ-נותנים, ולא כמקבלים.

העמדה ה"כלי-יהודית" של השבט התימני ניכרת היטב בתפקיד שמילאו האיש שכבר הזכרנוהו פעמים אחדות, מצ'מון בן יפת, צאצאיו ושאר

* פרטים נוספים בספר A Mediterranean Society, University of California Press, I, 1967, 186-192, 342. דוגמות לפעולותיו של מצ'מון ושל פקידי סוחרים אחרים בספר, From Spain to India, Princeton University Press, 1973.

בספר החדו שלי, כלומר בקובץ של שלוש מאות וחמישים מסמכים מן הגניזה שיש להם זיקה לסחר הודו ושאני מכיניו לפרסום.

טיבו של סחר הודו היהודי

סחר הודו עיקר מטרתו היה יבוא, כלומר, המערב היה זקוק לסחורות המזרח והתאמץ לשלם בעדם כפי יכלתו. למשל, בימים ההם לא ידעו איך ליצר קרח. על כן היו זקוקים לפלפל, להרבה פלפל, כדי לשמור לזמן ארוך בשר ומצרכים אחרים העלולים להתקלקל. בגדי גברים בימים ההם היו הדורי צבעים. ואולם רק מעט היה ידוע על הכנת צבעים מלאכותיים. משום כך, חמרי צביעה טבעיים מן המזרח הרחוק היו סחורה מצויה ביותר בשוק הבין-לאומי. המזרח הקרוב עני בעצי בניין ובעצי ריהוט. על כן עץ תיק הודי ועצים הודיים אחרים היו מבוקשים שם מאד.

הסיטונאי היהודי לא השתרע על פני כל השטח של סחר הודו, אלא הצטמצם לרוב באותם תחומים שבהם הצטיינו היהודים כבעלי מלאכה וכקמעוני-נאים. למשל, יהודים לא בלטו כלל בכל התעשיות הקשורות בעץ. היו יהודים נגרים וחרטים, אך לא היו בוני אניות או בוני ארמונות. בכל השבונות בניין שבגניזה העצים מוזמנים תמיד מבחוץ. על כן לא יפלא, שמצאתי רק מקרה אחד של הבאת עצים מן המזרח במכתב מן הגניזה. לעומת זה בראש המקצועות היהודים בארצות האיסלאם עומד מקצועו של הרוקח ושל הבסם. בכל רחוב בעיר מוסלמית מצאת רוקח-בסם יהודי. בזאר הבסמים היה מרכז יהודי שני במעלה רק לבית-הכנסת. אומנות אחרת המצויה בין יהודים היא אומנות הצביעה. מכאן שעשבי רפואה, בשמים, עצי-קטורת חמרי צביעה תופסים מקום ראשון ביבוא היהודי מן המזרח.

אין צריך לומר, שגדול היה חלק היהודים בסחר הבדים והבגדים. אך הודו ייצרה בימים ההם בעיקר כותנה, שהיתה אמנם נעדרת במצרים (ההפך מן המצב כיום), אך הכותנה היתה זולה ותפסה יותר מדי נפח באניות בדרך הארוכה

"נגיד ארץ תימן"

כדי שפקיד הסוחרים יוכל למלא תפקידיו המ"רובים הקשים בעילות, הוצרך להיות בעל עמדה רשמית הן בתוך החברה היהודית והן במדינה או במדינות שעליהן היתה רשתו פרושה. וכן אנו קוראים במיסמך רשמי בנוגע למצ'מון בן יפת שלנו: "ממונה מן ראשי גליות ומן ראשי ישיבות על כל ישראל, ונאמן השליטים אשר הם במדינת הים ואשר הם במדבר". עלינו לצייר לנו את הדבר באופן ממשי. כשנפטר יפת בן בונדאר אביו, שלח מצ'מון מתנות כבוד אל ראש הגולה ואל ראשי הישיבות בבגדאד ואף אל ראש ישיבת ארץ ישראל וקיבל מהם אישור, שהוא הממונה על יהודי תימן ועל היהודים הזרים, שיבקרו בארץ ההיא. בזמן כתיבת המסמך ההוא היה רב האי גאון, המנהיג הרוחני המהולל, ראש ישיבת פומ"בדיתא, ישראל, בנו של שמואל בן חפני המפור"ס, ראש ישיבת סורא (מושב שתיהן היה אז בעיר בגדאד), ויחזקיהו בן דויד (שמילא מקומו של האי אחרי פטירתו בשנת 1038) ראש גולה. ראש ישיבת ארץ-ישראל, מצליח בן שלמה הכהן, ישב אז בעיר קהיר, והוכר על ידי הממשלה הפאטימית כראשה הרשמי של היהדות באימפריה שלה. צורת ההכרה בעמדתו הרשמית של מצ'מון היתה נתינת "שם", כלומר, תואר-כבוד, מצד הרשויות היהודיות. מצ'מון היה "נקוב בשבעה שמות", ביניהם "נגיד ארץ תימן", "נגיד עם ה'", "אלוף" (תואר בישיבות בבל) "ידיד הישיבה", "סגולת הישיבה" (תארי ישיבת ארץ-ישראל), ואחרים.

מצ'מון זכה בכל אלה כמובן הודות לעמדתו הכלכלית שירש מאביו. הוא היה ממונה על הנמל של עדן והיה שותפו המסחרי של מושל העיר. בכמה מכתבים מן הגניזה אנו קוראים, שאניה שלו טבעה בים, אך אלה היו כנראה אבודות שאיש כמוהו היה מסוגל לשאת. מכתביו, כתובים בידי שלושת מזכיריו ומקצתם בכתב ידו הוא, ומכתבי שני בני דודיו, מכתבים שהתהלכו בין עדן להודו ובין עדן למערב, הם מבחינת ההיס-טוריה הכלכלית החומר החשוב ביותר הנמצא

הרושם כאילו המזרח שלח חומר גלמי והמערב מוצרים מוגמרים, יחס כפי שהיה בתקופה הקדו-לונאיאלית של המאה התשע-עשרה ותחילת העשרים. אין טעות גדולה מזו. מוצרי המערב היו או סחורות-מותרות עשויות מחמרים רבי ערך, שכמוהם ככסף מזומן, או נועדו לשימוש אנשי המערב, ששהו בהודו והיו וקוקים לכלים ולחמרים שהיו רגילים בהם. היהודים, למשל, היו צריכים לנייר, שלא היו מייצרים בימים ההם בהודו, או לגבינה כשרה, שעל כשרותה הקפידו מאד, או לחיטה, שהרי אין מברכים "המוציא לחם מן הארץ" וברכת המזון המלאה על אורו, המאכל הרגיל בהודו (מברכים ברכות אלה רק על מינים שארץ-ישראל מברכת בהם כגון חיטה או שעור-רת), ואיך יחיה יהודי מבלי לברך ברכות עיקריות אלה? האמת היוצאת ממאות כתבי גניזה היא, שהמערב שילם בעד סחורות המזרח בטבין ותקילין, במטבעות זהב וכסף, בעיקר בדינר המצרי, שערכו הבין-לאומי היה אז כשל הדולר היום (או, מוטב להמר, אתמול), אך גם במטבעות פחות תות הערך של ערי תימן, וביחוד עדן ד'ו ג'יבלה (שהיתה אז בירת הארץ הפנימית במקום צנעא ומשום כך עברו יהודי צנעא אל ד'ו ג'יבלה, כפי שנאמר במפורש באחד מכתבי הגניזה). במקום זהב שלחו לפעמים משי, ביחוד משי ספרדי, שגם לו היה בזמן מן הזמנים ערך סטנדרטי.

היהודים נסעו בדרך כלל בחבורות, ואולם חבורות אלה היו קטנות. למשל, במכתב ששלחו דויד בן מימון אל אחיו הגדול, הרמב"ם, מן הנמל הסודאני, שבו הפליג בדרכו אל הודו, שבו אבד, הוא מזכיר שמותיהם של שנים-עשר סוחרים יהודיים שנסעו יחד עמו, ושהיו ידועים לאחיו. ברוב המכתבים האחרים נזכר מספר מועט יותר של בני לוייה. היהודים עבדו בשיתוף הדוק עם מוסלמים ויהודים. נוצרי נזכר רק פעם אחת, והוא בעל שם ערבי, לא אירופי. לא היו אירופים בסביבות ההן במאה השנים-עשרה.

לפי שעה אינני מעז להעריך את אחוז השתתפות היהודים, אם תימנים ואם מערביים, בסחר הודו בתקופת חופשיותו ופריחתו. כי כנגד העוב-

מהודו אל המערב. רק בדים יקרי ערך הובאו מהודו, ובכמויות מוגבלות, כמתנות-כבוד יותר מאשר לצרכי משא-ומתן.

כנגד זה רב היה חלקם של היהודים בסחר המכת. ברזל ופלדה נזכרים כמעט בכל משלוח בעל היקף, שהלך מהודו אל תימן, אך אין זכר לחרבות או לכלי-זין אחרים שהודו היתה מפורסמת בהם. בים התיכון לא היה ליהודים חלק אף בסחר הברזל. הודו היא הארץ הקלסית לתעשיית כלי ברונזה ונחושת. מן המערב שלחו את החומר הגלמי, נחושת, בדיל ועופרת, מתימן כלים ישנים ושבורים, בהודו עיבדו הכל לכלים. עלינו לזכור, שבימים ההם עשו מנחושת ומברונזה רוב כלי השימוש שבמטבח וזולתו, שאנו מייצרים כיום מחמרים שונים ביותר.

לא נהיר לי מניין בא להם ליהודים עיסוק רב זה במתכות. אולי היתה כאן מסורת עתיקה. כאשר פלשו הערבים בסוף המאה השביעית אל האי רודוס, הרסו את הקולוסוס המפורסם, שנחשב לאחד משבעת פלאי העולם, ומכרו נחושתו, משא של תשע מאות גמל, ליהודי מן העיר אידי-סה. יהודי זה בלי ספק לא היה טירון בסחר המתכת. מקור פרסי מן המאה האחת-עשרה מספר שיהודי חקר את מכרות הנחושת בארץ איראן. אך אולי אסור לצרף ידיעות כה רחוקות זו מזו בזמן ובמקום.

באיגרות ובחשבוניות מן הגניזה נזכרים מוצרים רבים אחרים, שנשלחו מהודו אל תימן ומשם למערב. אך כמותם מעידה, שלא היו בעלי חשיבות כלכלית מרובה. למשל, כלי חרסינה שבאו מסין. מצ'מון בן יפת שלגו שולח מערכת חרסינה סינית אל מצליח הכהן, ראש ישיבת ארץ-ישראל, בקהיר כמתנת כבוד, ואגב זה שואל מה דינם של כלים אלה. מכיוון שהם שקופים, האם דינם כדין כלי זכוכית, או כשל כלי חרס? משלוח זה נעשה בשנת 1134, אך שאלה זו העסיקה את בעלי ההלכה גם במאות הבאות.

רשימת הסחורות שנשלחו מן המערב אל המזרח היא לאין ערוך ארוכה יותר ומורכבת לרוב ממוצרים מוגמרים לשימוש או למותרות. מכאן

תימנים הוסיפו כמובן לנסוע להודו. מפורסם הוא סיפורו הדמיוני של המשורר התימני זכריה אל-צ'אהרי על נישואיו לאשה יהודיה מקומית בעיר קוג'ין בהודו הדרומית (במקאמה השמינית ב"ספר המוסר" שלו, מהדורת יהודה רצהבי). תימנים היו פעילים בהודו כחוגים, שוחטים, מורים ומדפיסים של ספרי קודש. אם משפחת הסוחרים רחבי המפורסמת, שהיתה פעילה מאד בהודו במאה השמונה עשרה (עיין ו.י. פישל, "היהודים בהודו"), היתה ממוצא תימני, דבר זה אינו נהיר.

אסיים בסיפור עובדה משעשעת המעיד על קשר אמיץ ביותר בין יהדות תימן לבין סחר הודו במאה השמונה-עשרה. המעשה לקוח מפנקס הרבנות בעיר צנעא מחודש תמוז בע"ו לשטרות, היא שנת 1765. הסוחרים הצעירים, שעשו בקוג'ין, לא מצאו להן נשים הוגנות בארץ הזרה. הפיתרון: יבוא גערות מתימן. וזה נוסח הדברים בפנקס הרבנות (במקור הלשון מעורבת, ערבית ועברית): "בא לפנינו מנצור בן סאלם, שליח יצחק סרג'ון (שם ספרדי, כנראה) וחיפש מבנות תימן להשיאן לבני יצחק זה (היו לו כנראה שלושה בנים). נמצאה לו הבת הראשונה, חנה בת אברהם מצ'מון. היא נועצה עם קרוביה (אביה כנראה לא היה עוד בחיים) ועם אמה, ונגמר הדבר, שהיא תסע אל הודו עם מנצור זה. הוא עשה לה כתובה של מאה קרש (מטבע הכסף הגדול, שהיה מקובל אז בתימן), חוב על מי שישא אותה מבני יצחק סרג'ון הנזכר. נוסף לכך עשרים קרש לאמה, שימסרו לה מיד. ואם חס ושלום לא תשא חן בעיני יצחק המשלח הנ"ל (את הבן כנראה אין שואלים), בין תנשא אחר כך לאיש אחר או לא תינשא, תקבל היא מאה קרש אלה וכל הרצאות הדרך עד שיחזירנה לעיר מולדתה צנעא".

תנאים דומים ניתנים לשתי בנות אחרות, ומ" נוסח הדברים ניכר, שבית דין של צנעא היה רגיל ולמוד בסידורים כאלה. בדף אחר של הפנקס נמסר, שהשליח עצמו לוקח לו אשה מבנות תימן. אלא שהשליח לא היה עתיר נכסים

דות המאוששות והמספרים המדויקים שבכתבי הגניזה נותנת לנו הספרות המוסלמית ידיעות כלליות מאד ומספרים מופרזים. מקווה אני שב"עבוד הסופי של ספר הודו הנזכר אוכל להגיע לאומדן מוסמך פחות או יותר.

לאחר תקופת הפריחה של סחר הודו

קורות היהודים בתימן בשליש האחרון של המאה השתיים-עשרה העסיקו את ההיסטוריונים מומן. שהרי באותה תקופה חלו רדיפות, קם משיח-שקר ונשלחה איגרת תימן של הרמב"ם. פרשה זו צריכה עיון נוסף ולא כאן מקומו. אסיים בראשי פרקים מענייננו.

מצ'מון בן יפת נפטר בשנת 1151 ובנו חלפון כיהן תחתיו. מצבת קבורתו של הנגיד חלפון ממרחשוון 1172 עדיין קיימת. נגיד אחר בשם מצ'מון בן דויד הנהיג את יהדות תימן באחרית ימי הרמב"ם ובימי בנו אברהם. והמשורר הספרדי יהודה אלחריזי הקדיש לו את ספרו תחכמוני המפורסם (או אולי רק עותק ממנו). בימיו של מצ'מון זה קרה שמד מאונס של כל יהודי תימן, של פנים תימן ושל עדן, על פי גזירת עריץ משוגע למחצה שכינה עצמו ח'ליף. מצ'מון קיבל עליו את האסלאם, ומכתב מסחרי מעדן המתאר את המאורע, מציין בדיוק לא רק את היום, אלא אפילו את השעה של צעד קשה זה. הח'ליף המשוגע לא נגע בסוחרים היהודים הזרים, שנש-תהו בעדן, אלא הסתפק בהטלת כופר עליהם. יהודים שסירבו לקבל את האסלאם הוצאו להורג. אך מצ'מון נהג בחכמה, כי הבין היטב, ששלטון הח'ליף המשוגע לא יאריך ימים. וכן היה. במכתב משנת 1202, כלומר שנתיים לפני פטירת הרמב"ם, מודיע מצ'מון, שהח'ליף נרצח וכל היהודים, הן בפנים הארץ והן בעדן, הורשו לשוב לדתם, והריהו מומין ממצרים את ספרי הרמב"ם, הלכיים, רפואיים ואחרים.

מצ'מון בן דויד הנגיד, שקרא לעצמו בעברית שמריהו, היה התימני האחרון שאנו יודעים עליו אשר תפס עמדה בין-לאומית בסחר היהודי.

ההרפתקן. בעודנו בספרד שמע שבחן של בנות תימן היפות; עשה את כל הדרך הארוכה מספרד אל תימן ואמנם מצא את מבוקשו. נערה מהוללה ביופיה ובחינה היתה לו לאשה ולאם משוררנו. אכן מיסודות שונים היתה יהדות תימן מורשת כבת: מהגרים מארץ-ישראל, מעיראק ומאיראן, ובמקצת גם מן המערב. לבסוף תרמו התימנים עצמם משהו לגיוון ההרכב של קיבוצים יהודיים אחרים, ועינינו הראות שהם ממשיכים במשימה זו בארצנו בהצלחה מרובה.

כשולחו. וכן כתוב בהסכם השידוכים שלו במפורש: "היא לא תוכל להשתוות לבנות הנוסעות מצנעא אל קוג'ין". כמותר היא מקבלת רק שלושים קרש, ומזונותיה וכסותה כפי מה שיומין השם יתברך ולכל מקום שילך, תלך אחריו". אין זו הפעם הראשונה שאנו שומעים על נערות תימניות שנישאו לאנשים במרחקים. אחותו של בעל אניות בעדן שנישאה לאיש במצרים נזכרה מקודם. הרב אסף המנוח פרסם מקאמה עברית, שבה מספר המשורר על אביו

יהדות תימן בין ראש הגולה לראש ישיבת ארץ-ישראל

מחמת יחסי הציבור והמסחר שתוארו במאמרו של פרופ' גויטיין הקפידו דברי יהדות תימן על יחסים טובים גם עם ראש הגולה וראשי הישיבות של בבל, שישבו בבגדאד, וגם עם ראש ישיבת א"י, שמושב היה, החל בשנת 1127, בבירת מצרים. הזכרת הגאון הא"י בתפילה בציבור עדיין היתה חידוש בתימן בתחילת שנות השלושים של המאה השתיים-עשרה, וממסמך, הכתוב בידי אחד מתומכי הגאון מצליח, שקטע ממנו נדפס להלן, אנו למדים שההתנגדות לחידוש זה פרצה כשעה שבא לעדן איש ממשפחת ראש הגולה. פרופ' גויטיין פירסם את המקור הערבי של מסמך זה לפני עשרים שנה ("סיני", תמוז תשי"ג), אך בינתיים נמצאו לו עוד תעודות אחדות בענין זה ונתבהר יותר טיבו של המאורע.

אומרים אנחנו, מקבלי העדות, החותמים למטה, שהגענו אל עדן, קצתנו מארץ הודו, קצתנו מגלילות מצרים, ומצאנו שבא אל העיר הזאת איש פרסי והוא טוען, שהוא מתייחס על בית דויד, ועשה עצמו ראוי לעמוד בראש, וגם אנשי המקום מסרו בידו להתיר ולאסור בבתי הכנסיות אצל כל ישראל.

ושמענו אנחנו, מקבלי העדות, ... מעשה שאירע קודם שהגענו בחודש ניסן, והוא שהגיע איש בן תורה צעדי, והוא יושב בארץ צעדה, ושמו סעיד בן אברהם, והוא עמד לפני הציבור ביום השבת לפני הפסח בתפילת שחרית להוציא את הרבים ידי חובתם והוא נהג בתפילתו כפי המנהג והמצוה שנטל רשות לאדונינו מצליח הכהן, ראשי ישיבת גאון יעקוב, יכון שמו לעד, וכך אמר, לאחר שהזכיר את הרשות של ראש הגולה: "בחיי אדונינו מצליח הכהן ראש ישיבת גאון יעקוב". ואולם כאשר אמר זאת לפי המנהג המקובל, צעק עליו סאלם בן אלחזאן (שהיה איש מצרים) ואחריו אחדים מן הקהל מאנשי המקום וגער בו הנ"ל. ואחדים מן הקהל ואמרו לו: מה זה שעשית, והם יצאו משם באותו יום כשהצעדי מתבייש מאד.

(המסמך מתאר בהמשך מסיבה באותה שבת, שבה אמר איש צעדה אל מצמון בן יפת, שהוא נהג כמנהג הזה רק מפני שמצמון הורה כך לכל הקהילות: "ביום ויושע", כלומר בשביעי של פסח, הצהיר הצעדי, לפי דרישת הפרסי מורע בית דויד, שהוא טעה.)

הערות לניתוח שיריין של הנגיד

יהודה רצהבי

אותו לקנקן ולגביעים. אז נודף ריחו למרחקים. מוזיגתו בספרד וריחו מגיע עד הדו, שבימים ההם נחשבה לקצה תבל. פעולת המוזיגה היא איפוא המפיצה את הריח. אם לפרש "זכרו" "שמעו ותהילתו" כעיקר, כדעת צמח, ניטל טעם שימוש המיוחד של הנגיד במוזיגה דווקא. טעותו של צמח מקורה בלשון ימינו, שהכריעה את משמעות "זכר" לצד "שמע ותהילה". בימי הביניים פירשו את הכתוב "זכרו כיין לבנון" (הושע יד, ח) — ריחו. אולי בהשפעת הכתוב שלפניו "וריה לו כלבנון" (הושע יד, ז). עיין פירוש הראב"ע לכתוב, ספר השרשים לבן גאון ומחברת הערוך לר' שלמה פרחון.

פירוט שלוש הנאות של היין — מראָה, טעם וריח — זו בצד זו — מקובל הוא בשירה העברית של ימי הביניים. אסתפק בשתי מובאות: אחת משיר יין אחר של הנגיד ואחת משירת ר' משה בן עזרא.

וראו דל — ולו שלטון עלי שר
ופתי — לו מלוכה על חכמים
במראהו, וטוב טעמו וריחו
והחבאו בכוסות השחמים
(התדע את פעלי, דיואן הנגיד, מהדורת ירדן,
עמ' 281, שו' 26—27)

משקה, לטוש עיני בנגהו
ועלי אזני קרא בשמו — ויתפתחו
כאשר בתמכו נעמו ידי, ופי מתק
ואפי מר דרור ירחו
(אש קדחו אוריו, שירי החול להרמב"ע,
מהדורת בראדי, עמ' עג שו' 18—19)

הגדיל לעשות הרמב"ע, שהוסיף את השמע וה-
מישוש, והקיף הנאות כל החושים מן היין.

2. בבית השני שגה צמח בניקוד תיבה אחת
"ירדו", ובעקבות זה גם בפירושו ובניתוחו לבית.
א.מ. הברמן ודב ירדן, במהדורותיהם לדיואן ה-
נגיד, נקדו "ירדו" ("יוד" חרוקה ו"דלת" דגושה).

לא בכל תמים דעים אני עם פירושו של עדי
צמח לשיר היין של ר' שמואל הנגיד (מולד 24
(234), עמ' 692—695). מרשה אני לעצמי לחלוק
על דברים בפירושו ובניתוחו, שאינם עולים בקנה
אחד עם הלשון והעניין. אך מוטב תחילה לתת
את גוף השיר.

- 1 מאדם במראהו, וערב לשותהו
ומזוג באספמיא — וזכרו אלי הדו.
- 2 וחלש באגניו, אבל בעלותו אל
ראשים, אז ירדה בראשים אשר ירדו.
- 3 ושכול אשר דמיו מסוכים בדמעותיו
יגוניו בדם אשכול ינוסון וידדו
- 4 כאילו ידידים עת יסבום אישיותיו
מיד ליד גורל עלי יהלום ידו.

להלן ההערות לפי סדר הבתים:

1. בית ראשון מוקדש למעלות המוחשיות
שביין, אשר מהן נמשכת הנאה לחושים של
השותה. פתח המשורר בחזות (מאדם במראהו)
לפי שהעין היא הראשונה בחושים המבחינה
במראה היין האדום. אחרית בא חוש הטעם
בשעת השתייה (וערב לשותהו). כך ראה נכונה
גם צמח. אולם בהגיעו לסוגר פירשו על היקף
תהילתו של היין (מספרד ועד הדו). בהמשך
הדברים הוא מוסיף דרך ספק "ייתכן שהביטוי,
'זכרו' כולל אף רמז לריחו של היין, הנודף כביכול
עד הודו". היינו "זכרו" כ"שמע ותהילה" — ודאי
ועיקר. ואילו "זכרו" כ"ריחו" — טפל וספק.
ונהפוך הוא. בבית הראשון קיימת אחידות בפי-
רוט: הנאות החושים. התהילה והשמע אינם
שייכים כלל למישור החושים אלא לסגולות מופ-
שטות של היין, שבהן עוסק הבית השני (חולשה
וגבורה כאחד של היין). הסוגר מוקדש כולו לריח
היין (כנגד הדלת הדגה במראָה ובטעם). ביקש
המשורר בכך להדגיש את הריח הטוב והמשכר
של היין שהוא שקול כנגד המראָה והטעם. ואימתי
עולה ריחו של היין? הוה אומר בשעת מוזיגתו,
כשמפוררים את מגופת הטיט מפי הכד ומוזגים

הציור מיוסד על אנקדוטה המצויה בספרות הערבית העתיקה. להלן תרגומה: "מעשה באדם שנטש את היין. אמרו לו: למה נטשת אותו? הן הוא שליח השמחה אל הלב! אמר: אבל הוא שליח רע. שולחים אותו לבטן, אך הוא הולך לראש" (חלבה' אלכמית, קהיר 1938, עמ' 114).

בפירוש "וחלש באגניו" מעיד צמח ש"אגן" מופיע פעם אחת במקרא, והוא מכונן את הקורא אל הכתוב "שרך אגן הסהר" (שיר השירים ז, ג). האמת היא ש"אגנות" בלשון רבים — בהקשר ענייני קרובה היא יותר לשירנו — מצויה פעמיים במקרא. הראשונה בקרבנות, שהקריבו "נערי בני ישראל", כשנכרתה ברית בין העם לאלהיו. "ויקח משה חצי הדם וישם באגנת" (שמות כד, ו). השני בנבואת ישעיה "מכלי האגנות ועד כל כלי הנבלים" (ישעיה כב, כד). אונקלוס תרגם "אגנות" שבשמות — "מזרקי". והרי אלה המזרקים ששתו בהם יין, כלשון הכתוב "השותים במזרקי יין" (עמוס ו, ו). שימוש הנגיד ב"אגנות", במשמעות של התרגום, מלמד על דרכי הלשון בשירתו ומבהיר על שום מה בחר המשורר ב"אגנים" לשיר יין (צמח לא דק כשפירש "אגנים" — צלוחית יין). מזרקי הדם של משה הם איפוא מזרקי השתייה שבשירנו. גוסף לכך האסוציאציות שבין ה"אגנים" שבשיר (מזרקים מלאים יין) לבין ה"אגנות" של משה (מזרקים מלאים דם) קרובות יותר מאשר ל"אגן הסהר", שמצביע עליו צמח. לפי שהדימוי שם הוא מצד צורת העיגול, ואילו כאן מצד הכלי עצמו והנוזל שבתוכו (יין—דם). בשירת היין של ימי הביניים שגור הדימוי של יין לדם. אבו נואס, משורר היין הנודע (המאה השמינית), מדמה את דקירת פי הכד וזיבת היין מתוכו כזיבת דם מתוך וריד צוארו של נדקר (דיואן אבו נואס, בירות 1962, עמ' 595 שו' 1).

3. צמח מפרש את הבית כאילו השכול מזיל דמעות דם. ה"שכול הבוכה בדמעות דם נקרא למהול את יגונו, את ה'דם' הנוטף מעינו, ב'דמו' של האשכול, ב"יין, כדי שירפא לו". ציור זה מצוי

צמח, בהשפעת שירמן, ניקד ירדו ("יוד" צרויה ו"דלת" רפויה). על פי זה פירש "ואילו הראש הזה צונח — כנראה משום שהשונה נופלת עליו תרדמה וראשו נופל (יורד) על חזהו". ניקוד "ירדו" בשוא נע תחת הרי"ש נוגד את המשקל (משקל השיר הוא הארוך, שעמודו השני הוא יתד ושתי תנועות. "ירדו" חייבת איפוא להיות בת שתי תנועות). מלבד זה ניקוד התיבה "ירדו", ביו"ד צרויה, מקהה את האנטיתזה החריפה שב"שיר. היין כשהוא בכלי הוא חלש, לפי שהוא בבחינת אסיר-כלא (מוטיב שגור בשירת היין), ואילו כשהוא עולה לראש השותים הוא משתלט על מנהיגים (ראשים) השולטים בבני אדם. צמח רואה, דרך השערה, את מרקם הבית השני במלך אחשוורוש, ששלט מהודו ועד כוש (והכל מתוך התבססות על תיבה אחת "הדו"), והוא דחוק. שירי היין של הנגיד משקפים, בראש הכל, מש"תאות שהוא עצמו לקח חלק בהם. בתוקף מעמדו, כנגיד בקהילתו וכוזר ומצביא בחצרו של באדיס, היו חבריו למשתה בני המעמד הגבוה שבשתי העדות. וכאן יסוד הדימוי: הנגיד וחבריו השליטים הפכו במשתה נשלטים בידי היין, שהוא עצמו היה קודם חלש ואחרים שלטו בו. פירושו של צמח "ראש יורד", בהוראת צונח ונופל, הוא פגום כמונח לשוני. לא מצינו כיוצא בו בספרותנו ואין ליחס מטבע לשון כגון זה לבעל לשון מסוגו של ר' שמואל הנגיד.

כשבא צמח לפרש את עלייתו של היין לראש הוא מעמיד אותה על שני פנים: "הנגלה הוא איפוא היין העולה מן הצלוחית אל פיו של השותה; הציור הנרמז הוא היין העולה מן הבטן אל הראש". בפירושו הראשון הוא מסתמך על "וחלש באגניו". אולם "באגניו" מצטמצם, בתוקף הנוסח, לחולשת היין בלבד. העלייה שלו היא למעשה עלייה אחת וטבעית: זו שמן הבטן אל הראש. מאשרת זאת מקבילה אחרת בשירת היין של הנגיד:

שלחוהו עלי פיהם במורד

ועלה הוא לראש שרים ורמים

(דיואן הנגיד, מהדורת ירדו, עמ' 282, שו' 30)

ד. פגיס, שירת החול ותורת השיר, ירושלים תש"ל, עמ' 260).

4. צמח מתלבט בבית האחרון, מצייע לו שני פירושים ורואה בו תמונה של משחק גורל על הכד או הכוס. אמת שהציור אינו נהיר די צורכו, וייתכן שיתלבן לכשיתגלה מקורו בשירת היין הערבית. מה שניתן לפרש בו לפי שעה, מתוך הווי המשתאות המתואר בשירה הערבית, הוא: המשקה מזג את היין למסובים במחזוריות, כשהוא מחזיק את ה"אשישה" (אבריק) בכף אחת ואת הכוס בכף שנייה. יוצא שגם האשישה מקיפה את המסובים אף על פי שאינה מגעת לידם. בשירה הערבית משול היין האדום ל"אודם" (פנינה אדום-מה) והכוס ל"שוהם" (פנינה לבנה) [דיואן אבו נואס, עמ' 265 שו' 1 מלמטה]. הנגיד שכינה את הכוס "יהלום" פירש יהלום שבמקרא כפנינה שצבעה צה ולבן. נראה שהמסובים שפשטו ידם בתנועה מהירה והחזירו את הכוס הריקה למוזג (זה שימש את המסובים בכוס אחת בלבד) נראו כמטילים גורל. והגורל הוא על הכוס-היהלום.

אמנם בשירת ימי הביניים, אך אינו אמור בשירנו. לי נראה שציורו של המשורר נטול מן הכתוב "היתה לי דמעתי לחם יומם ולילה" (תהלים מב, ד). פירש הראב"ע: "יש אומרים, הוא צמא, ודמ-עיו שהם מים כמו לחם לו". כלומר, הדם שבגופו, מזוג בדמעות המשמשות, כביכול, מזון לו. "שכול" כזה השרוי בצער יבריא את יגוניו על ידי שתית היין. אם נפרש כצמח, ש"יגוניו של האשכול מעורבים עתה ביין שבכוסו" הריחו גומע אל קרבו שנית את הדם-היגון, וכיצד הוא משתחרר מצעריו? גם ההסבר של צמח, שכוס ה"שכול" "נעה עכשיו במעגל, הרחק ממנו והלאה. יוצא שגם 'יגוניו' נוטשים אותו עכשיו" דחוק הוא. כוס זו שביד המשקה סובבת על כל המסובים ועתידה היא לחזור אל ה"שכול", ושוב הוא גומע דמו-יגונו. נמצא שהשתייה מכבידה את הצער במקום להקל אותו ולהרחיקו. לאמתו של דבר אין כאן כלל הגרת דם אל הכוס. השתייה משכחת את הצער והיגון נס מאליו. מוטיב היין המניס את היגון הוא נוסח קבוע בשירי היין (עייני

עוד על מחולת המוות לש"י עגנון

משה י. הרצל

בסיפורו זה מביא לפנינו עגנון את תמונת הזוועה של הסבל היהודי החרישי, סבל אין-אונים ועל-לא-עוול, סבל שאין לקרבנותיו פיצוי, ולגורמיו מחילה, סבל שמידותיו כאלה עד שאין טעם לדבר על הענשת האשם ועל פיצוי לסובל. ואם אמנם יתכן סיום וסיכום כלשהו לסיפור, הרי יוכל לבוא רק בעולם הרפאים, במחולת המוות. ואף על פי כן באה ארנה גולן ומצאה בסיפור זה את היפוכו הגמור של הכתוב בו*. וכך "מפרשת" מרת גולן את הסיפור הזה:

"... מתברר כי מותם של החתן והכלה לא נגרם על-ידי כוח מעוול, שכן זה (כלומר, הכוח

בסיפור "מחולת המוות" מתאר עגנון במיצוי את סבל היהדות בגולת פולין: סבל הטהורים המעונים בידי פריצי חיות, החולשים על חייהם ומותם של נתיניהם היהודים לשבט ולחסד. אף בספרות המארתירולוגיה היהודית מעטים התי-אורים המזעזעים כסיפור "מחולת המוות". בכוונת מכוון מזמן אותנו הסופר בסיפור זה אל מעמד תמים, אידיאלי וטהור, הוא מעמד נישואיה של "בת יחידה רכה וענוגה יפה כחמה ברה כלבנה" לבן זוגה" "בחור מופלג בתורה ויראה". לתוך מעמד זה מתפרץ הפריץ בתאוות-זימה. באינסטינקט חייתי ובחמת-רצח הוא שופך דם נקי, מאמלל אבות על בנים, מחלל תום נעורים וגורם ל"תוגת עולם".

* מולד 23 (233) אדר תשל"ב ע' 513-523.

** אלו ואלו ע' שני-ושנ"ט.

"בשעה שהכלה לובשת בגדי חופתה ומתאמצת לקום ולצאת במחולות, נאמר: ויבוא הפריץ מצידו חמוץ בגדים מדם: והלוא אלו הן המלים שבהן מתאר הנביא את הגואל הנוקם. אין ספק שההקבלה הלשונית גוררת אף את ההקשר המשמעוטי המקורי כולו (515) עכ"ל.

מובאה זו אינה עוסקת בתיאור הרצח במעמד החופה, אלא במעמד אחר המתאר את הפריץ השב מן הציד ובגדיו מגואלים בדם. ברור, שהסופר רצה לעורר בקורא את האסוציאציה לעשו החוזר מן הציד "והוא עייף", (בראשית כ"ה 29), ופירש רש"י (שם) "ברציחה".

אין כאן איפוא הקבלה לשונית, שהרי עגנון משתמש בלשון הכתוב במעמד אחר, וממילא לא תיתכן כל הקבלה משמעותית במובן של המפרשת. ההקבלה המשמעותית המצויה כאן היא בין עשו הרוצח ובין הפריץ הרוצח. ועוד אסוציאציה לעשו נמצא בדברי רש"י (בראשית כ"ו 34): "כל מ' שנה היה עשו צד נשים מתחת יד בעליהן ומענה אותם". והרי אלו ממש מעשי עשו של סיפורנו.

יש ביטוי אחד בלבד מישיעיהו המובא לרגל מעמד הרצח והוא, "ויז נצחו", הנאמר בסיפורנו על החתן, ובישיעיהו על הגויים שנעשתה בהם נקמה. נשוב לדון בבעייה זו בהמשך עיונונו.

הנחתה הבאה של מרת גולן, כי הרגשת השיכרות של הפריץ היא מתוך "שבאה בו רוח ה'", היא מפליגה ומופרכת, שהרי אם נבקש אסוציאציה למקור הכתוב "כגבר עברו יין" (ירמיהו כ"ג 9), הרי זה המשכו של הפסוק: "כי מנאפים מלאה הארץ...".

וממשיכה הכותבת:

"והנה הצירוף שבספור "מי זה רוכב על סוס" מקביל במבנהו לשאלה שבפי ירושלים "מי זה בא מאדום". ועוד הצירוף "סוס ורוכבו", שמקורו הראשון בשירת הים מתקשר ביתר טבעיות בירמיהו המדבר בבבל: "מפץ אתה לי כלי מלחמה, ונפצתי בכ סוס ורוכבו ונפצתי בכ סוס ורוכבו ונפצתי בכ רכב ורוכבו" (ירמיהו ג"א 21) ואכן הפריץ ממלא בסיפור תפקיד "מפץ" ביד ה'" (515) עכ"ל.

המעוול של הפריץ — המעתיק) הוא שבט ביד עליון להעניש על חטא. מסתבר כי האב אינו נמנה עם הגורמים החיוביים, אלא הוא, בחטאו, גורם לפורענות, ואלו הפריץ, שלכאורה מילא בסיפור פונקציה של כוח מתנכל, משמש מוציא לפועל של הצדק העליון". (514)

חד וחלק! הסובלים הם האשמים, והרוצח — לא רק שהוא חף מפשע, אלא הוא גם זוכה לעלות בדרגה ולהיות ל"מוציא לפועל של הצדק העליון".

יש צורך במידה גדושה של דמיון כדי לגלות בסיפור מעין זה מה שמרת גולן אומרת למצוא בו. נראה, כי נעלם ממנה, כי "אין מקרא יוצא מידי פשוטו", וחוששני שאף עברה — ביודעים או שלא ביודעים — עבירת "גילוי פנים שלא כהלכה".

כיצד? הכותבת מניחה הנחות, משערת השערות ובונה עליהן את בניין הקלפים שלה. רוב הנחותיה והשערותיה הן במקרה הטוב "סברות" בעלמא, שאין להן על מה שיסמוכו, וקצתן נובעות פשוט מטעות ואידיעה. הרכבת חלקי הפסיפס כפי שהרכיבה הביאה אותה לידי מסקנות הסותרות את האמת הטבועה בסיפור, את הגישה לבעיית צדק ויושר, חטא ועונש, מעשה וגמול, ואף את עמדתו הידועה של הסופר בנושא "אהבת ישראל".

כיצד הגיעה למסקנותיה?

נראה, שאבן הפינה לבניינה כולו הם הפסוקים מישיעיהו ס"ג 31, שבהם מתואר ה' הנוקם באויבי ישראל, ומתוארים אויבי ישראל בשעת הנקמה ולאחריה. לפי ההיקש של המפרשת מייצג הפריץ את אלוהי ישראל הנוקם נקמתו באויבי ישראל.

אבי הכלה הוא החוטא ובו יש לנקום.

אמנם אין חטא נראה לעין בסיפור, שיצדיק נקמה אשר כזאת בחתן ובכלה, במשפחו-תיהם ובקרואים, ומן הצורך להגזים כאן ולשנות שם, ובלבד שהפירוש המוצע יתקבל על הדעת. ואם אין הוא מתקבל על הדעת, אין בכך כלום. וכך כותבת ארנה גולן:

הפריץ הרוצח מושווה כאן לענן המוריד גשמים לאחר שלוש שנות בצורת— ואם יש בו רוח ה', והוא שליח ה', למה לא יוריד גם קצת גשמים? אבל הקבלת החתן והכלה והוריהם לאיזבל ולארבע מאות נביאי הבעל דומה מצריכה לא רק דמיון מפותח יתר על המידה, אלא גם זלזול באינטליגנציה של הקורא.

נפנה ל"חטאים" של החתן, הכלה ואביה, והעונש על החטאים האלה.

לא אדון אם נכונות הנחותיה של מרת גולן בנוגע למקום המאורע וזמנו או לאו. הן נכונות מן הסתם, והוא הדין ההשערה שהאב עמד לעבור על התקנה וביקש להלביש את בתו יחידתו בגדי משי ביום כלולותיה. ואולם הוא ויתר על מחשבתו ומילא אחר הוראות ראש המדינה. "הגביר היקר לא ערער על גזירת המנהיג". ולא זה בלבד, אלא "את הבגדים היקרים בגדי המשי חילל על מעות ונתן את המעות להכנסת כלות עניות". הרי שנהג לפי כל כללי ההתנהגות הנאותה לבעל בית הגון, קיבל עליו את מישמעת הכלל ונדב לאביונים ביום חתונת בתו.

ואולם, אומר עגנון, "מהנעת ידו היה ניכר שאין לבו שלם עם הגזירה". זה היה, לפי מרת גולן, חטאו הכבד, ומשום כך באה הפורענות הקשה עליו ועל ביתו!

קשה לשער הנחה מופרכת ומעוותת יותר מזו. הכותבת אף היא מרגישה בכך ואומרת: "נוכת חומרת העונש, האין כאן עיוות דין? ועוד, אם האב חטא, מדוע נענשו הבנים?" (519). אין היא משיבה על שאלותיה, מסיבה פשוטה: אין תשובה מכיון שאין שאלה, כיון שאין הסיפור עוסק בנושא "החטא ועונשו". ועוד מתאמצת הכותבת "להדביק" חטא לכלה, ואם אין קיים החטא בסיפור, מה בכך? וכך טענתה:

"... בסיטואציה שלפנינו נאמר: "ותכרע, כי נהפך עליה לבה". דומה שמסטייה זו משתמע ששינתה הכלה את יחסה לעולם שהיתה שרוייה בו וחזרה בתשובה" (521).

מרב להיטותה "לפרש" פסוקים ולהתאימם לצרכי התיאוריה שלה, אין מרת גולן שמה לב, כי אין הרוכב והסוס מתוארים בפסוק כ"מפץ", אלא, אדרבה, הנביא אומר: "ונפצתי בכ סוס ורוכבו".

ועוד:

"הכינוי "אדון", המשמש בפי המספר לעשיר וגדול בקרב גויי פולין ("פאן"), הוא בישיעהו כינוי לאל בהופיעו כאיש מלחמה, כ"האדון ה' צבאות אביר ישראל", העושה נקמות באויבי עמו או החוטאים מקרב עמו" (515-6) עכ"ל.

הביטוי "אדון" ככינוי לאל בא בתנ"ך עשרות פעמים בהקשרים שונים. אם הביטוי בא פעמים אחדות גם בהקשר זה, קשה לקרוא לכך הוכחה "באמצעות אלמנטים סיגנוניים".

ואף זו:

"בשני מקרים אלה (שואל ואשת פנחס— מ"ה) שבהם המות בא בעקב חטא, מביע אף המקרא צער, אך הכרת צדקת העונש גוברת. לכן מוסיף המספר את המלה "ויבכו" (516).

ושמא הוסיף הסופר את המלה "ויבכו", פשוט משום שהוא רוצה לספר לנו שהם בכו? כלום לא היתה להם סיבה לבכות, עם הכרת צידקת העונש או בלעדיה?

ולכן נאמנה עלי ביותר עדותה של מרת גולן:

"וודאי שאם יימצאו פסוקים (בתוך הטכסט העגנוני— מ"ה) שאינם מתיישבים עם מוקד משמעות זה, תתערער ההנחה כולה" (515).

נראה שהוכחנו כי נמצאו "פסוקים שאינם מתיישבים עם...". התיאוריה של מרת גולן, ואין נמצאו פסוקים המתיישבים עמה. אוסיף לפרט את חוסר הקשר העינייני של מובאותיה האחרות.

"אף הצירוף "עב קטנה" המשמש בסיפור לתיאור אור הופעתו של הפריץ יש עמו קונוטאציות חיוביות, שכן בהקשר המקראי צמוד הוא למעשה חסד אלוהי, כשהאל מסייע את אליהו הנביא במעשה "נקם" עקוב מדם המוכיח את שלטון האל בעולם (מלכים א' י"ח מ"ד)" (516).

חוששני שכאן הרחיקה מרת גולן לכת. אם

ומכאן לטעות השנייה שהיא חמורה מן הראי-
 הונה. בוורטואוויז רבה מקשרת המפרשת את
 הביטוי "להעלות חימה ולנקום נקם" לרעיון
 כי:

"אלוהים מופיע כאלוהי המשפט, אשר בברק
 חרבו ישיב נקם לצריו רק לאחר שיעשה משפט
 בעמו" (522-3).

מקורו של הביטוי האמור, הוא בקיצור שולחן
 ערוך סימן קצ"ז סעיף י"ב: "הנהרג על-ידי
 עכו"ם... קוברין אותו כמו שנמצא, כדי להעלות
 חימה". בביטוי זה אין רמז, ואף לא צל צלו של
 רמז "לעשיית משפט בעמו". יש בביטוי הזה
 עוד אספקט של הבלטת האמונה, כי רק האל
 יכול לנקום את נשמת דם הטהורים השפוך, "קול
 דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה". ומשום
 כך אף נזקק עגנון לביטוי "יו נצחו", כדי להמ-
 חיש את מוטיב הדם הנקי הנשפך, ולהדגיש ביתר
 שאת את הרעיון של "העלאת חימה" על ידי
 קבורת הנרצח בבגדיו המגואלים בדמו.

כללו של דבר, עוול גדול נעשה לעגנון ול-
 קוראיו בניסיון זה לעוות את המשמעות היסודית
 של סיפור חד-משמעי על "קידוש השם".

חשוב הדבר למפרש שידע את מקורותיו של
 הסופר, וינסה להבין ברעיונותיו הנרמזים במו-
 באות ממקורותינו הקדומים, ובלבד שינהג
 בהבחנה ובהבנה כוללת. הכלל העתיק: "כל
 המוסיף גורע" כוחו יפה גם בעניין זה. אין סוף
 לשברי פסוקים, קטעי אמרים וחלקי ביטויים
 שעגנון נזקק להם בשפע רב, וברי שאי אפשר
 להצמיד את רעיון המקור לכל מקרה שבו הוא
 מובא. יפה זהירות לפרשנים.

מה משתמע ומהיכן משתמע? כל שעגנון כתב
 על הכלה לאחר חטיפתה הוא זה: "אך גם היא
 לא האריכה ימים בארמון הפריץ, כי מאנה לשוב
 מאחרי ה' אלקי ישראל. ותלך שוממה קודרת
 בלחץ יגונה". היכן החטא, והיכן חזרה בתשובה
 והיכן רמז לחטא שיצדיק תשובה?!
 ושתי הערות על עוד שתי טעויות של
 המפרשת:

"בקשר לביטוי "מחולת המוות ש"עגנון עצמו
 מפרש במקום אחר כי מחולת המוות "מתים
 טנציל" בלע"ז הוא ניגון עצוב ביום שמוכרין
 נשמות" (אלו ואלו, ע' תל"א בהערה), קרוב
 לשער שניגון זה כרוך בפיוט הידוע בשם "אב
 הרחמים" הנאמר... להזכרת נשמות הקדושים
 שנהרגו ונטבחו בימי הגזרות והפרעות, ובו מופיע
 שם הסיפור" (522).

ולא היא. אין לפירושו של עגנון על הביטוי
 "מחולת המוות" עם הפיוט "אב הרחמים" ולא
 כלום. אלא שהמפרשת לא הבינה שיחת זקנים
 שעגנון מתאר בסיפור "ברית אהבה" (אלו ואלו
 תל"ת-ל"א) שם מדובר בפירוש בניגונים נאים
 של ברכת כההגים. ואמנם נהוג היה בתפוצות
 ישראל, במזרח אירופה, "אין לך כל חג וחג
 שאין ניגונו עמו" (שם) בפסח שרו בעת ברכת
 הכההגים את הניגון של הפיוט "אדיר הוא" מליל
 הסדר; בשבועות — את ניגון הפיוט "אקדמות",
 והוא ניגון איטי ולכן נקרא שלא"ף קראצ"יל.
 וגם משום שעסוקים באמירת תיקון ליל שבועות
 וערים כל הלילה; בסוכות שרו את הניגון של
 ההלל בעת נטילת לולב; ואלו בימים הנוראים
 ובימים האחרונים של "שלוש רגלים", שבהם
 מזכירים נשמות שרו מנגינה מיוחדת, עצובה
 ונוגעת ללב, וזהו "מחולת המוות" או "מתים
 טנצ"יל" בלע"ז.

המלוכה הלטינית של ירושלים

על מחקרו של יהושע פראוור

שלמה נאמן

עם הכרת התשתית ההיסטורית בארצות הנזכרות כפי שאסכולת פראוור שולטת במה שאנו כוללים במושג "ידיעת הארץ".

מעלות אלו נמצאו בספרו העברי בן שני הכר- כים של יהושע פראוור ("תולדות ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל", מוסד ביאליק, תשכ"ג), שזכה בינתיים לתרגום צרפתי וכבש למדע ההיסטורי העברי מקום כבוד. אין כל ספק, שבשני הכרכים ניכרת אקטואליות, ואין להבינם כראוי בלי האָתוּס של עם המתנחל בארצו ומבקש להתוודע אל נסיונות קודמים. לא מקרה הוא, שפראוור הציג עצמו לפני חוקרי ימי הביניים בחיבורו "פעילות התיישבותית בממלכה הצלבנית בירושלים" (1951), ושחיבור זה עורר תשומת-לב רבה: בצורה פלאסטית כזאת יכול היה רק ישראלי להציג מאמצי התיישבות במתכונת "חומה ומגדל", לדלות מן המקורות הדלים את כל הטמון בהם, להצביע על ההישג ועל מיגבלותיו ולפרש את אלה תוך עימות (בלתי מפורש) עם מפעל ההתיישבות הציוני. אותו דחף של בקשת ריאליות החיים, ניכר גם בהתפתחות מחשבת פראוור על ארגון הממלכה הצלבנית וחוקתה. בספרו הראשון "ממלכת ירושלים הצלבנית" (מוסד ביאליק תש"ו), עוד ניכרת השפעת הפורמאליזם היורדי של לה-מונט (La Monte) "מונארכיה פיאודא-לית בממלכה הלטינית של ירושלים", אשר את חיבורו הוא מציין כ"תיאור משובח", כי אז עוד האמין שהצלבנים הקימו מלכתחילה אותה מדינה פיאודלית "אידיאלית" וטהורה, כפי שהציגה לה-מונט, וכפי שעלתה מכתבי היוריסטים הלבנטי-ניים שכתבו במאה הי"ג: מדינה משונה שהתנהלה כביכול כ"אמונה חברתית" בין קאסטות חברתיות

האקטואליזאציה היא גירוי למחקר ההיסטורי כשם שהיא מקור מתמיד להשתבשותו; זו אחת הדילמות האופייניות למדע ההיסטוריה החושפת אופיו כמדע-רוח (דילמות דומות נוצרות על-ידי האנלוגיה ושיקול האלטרנטיבות להתרחשות כפי שהיתה). מיבחנו של ההיסטוריון הוא בדיאלקטי-קה של הניתקות מן הנושא ההיסטורי והדבקות בו על-ידי מתן משמעות, ואין קריטריונים אוביי-טיביים לקבוע מידת העמידה במבחן, אלא — כבכל מדע-רוח — הויכוח: הויכוח הבלתי פוסק מקרב את היצירה ההיסטורית אל מה שאנו חושבים לאמת. ראשית הויכוח בחשיפת הטעות, שאינה ביצירה היסטורית מעולה טעות בעובדות (או רק לעתים רחוקות), אלא טעות במתן משמעות.

כוונת רשימה זו לפתוח בויכוח על מתן משמעות למעשה הצלבני במזרח.

יהושע פראוור הוא כיום האדם הבקי ביותר בכל הנוגע לתולדות הממלכה הצלבנית של ירושלים. יותר מזה: בזכות הוראה רבת-שנים הוא עומד בראש אסכולה של חוקרים המכירים לא רק את המקורות הכתובים, אלא יודעים לקשור אותם אל "העובדות שבשטח" (ידיעת-הארץ כוללת, אקלים, טופוגרפיה, אתרים היסטוריים של כל התקופות). אסכולה זו יודעת לשלב את היצירה הצלבנית כפרק בתולדות ארץ-ישראל בכללותו. אף-כי יש מומחים נכבדים בתחום סוריה הצלב-נית, קפריסין הלטינית או קיסרות קושטא הלטי-נית, ספק אם יש בתחומים אלה הידעים לקשור באותה מידה של אינטימיות את עדות המקורות

Joshua Prawer. The Latin Kingdom of Jerusalem. European Colonialism in the Middle Ages. Weidenfeld and Nicolson, 1972

רות" ו"האסלאם". המחקר הישראלי העמיד במרכז בפעם הראשונה ישות ממשית בטריטוריה ממשית. האקטואליזאציה ניכרת בלי ספק כבר בדיון הייחודי בישות הירושלמית (היחידות הצלבניות האחרות, כמו טריפולי ואנטיוכיה, היו בעלות משקל לא פחות), אבל היא מצויה בספר כולו, כל אימת שעולות שאלות כמו: כיצד קרה, שתנו-עה צליינית-צלבנית התפתחה לייסוד ממלכות עוד לפני השגת מטרתה המוצהרת (פתיחת נתיב צל-ייני לירושלים, בטוח ומוכר); כיצד קרה שהתנועה יצרה מדינה פיאודאלית, ולא רשות צליינית-אפיפיורית; מדוע דלל מקור כוח האדם מיד, ולא השיג אף פעם רמה מינימאלית כדי החזקת שטחים מינימאלית, ועם זה התפשט על מרחבים שזיקתם לארץ-ישראל הצליינית היתה שולית; כיצד קרה, שממלכה מבוצרת מאד ביחס לשיטחה, נפלה במחי אחד, ולא התאוששה עוד; כיצד ידעה מדינה נוצרית להתקיים קיום-יחוד עם שכנות מוסלמיות קרובות, אבל נפלה מידי מדינות מוסלמיות רחוקות — כל אלה שאלות קרובות לליבו של הוגה בדינאמיקה הציונית, אם תוך הקבלה ואם תוך גיגוד.

לפנינו מקרה, שהאקטואליזאציה מגלה רק את הצד החיובי שלה: היא דוחפת למחקר מבלי להשחיתו.

ספרו זה של פראוור הוא אחד המעטים בנושא, שאינו מחייב אזהרה מפני אידאולוגיות נקוטות מראש. אין מן הספר "לקחים", גם לא לקחים ציוניים; נקי הוא גם מעימות של "יהדות" ו"נצרות", אף-כי מקום נאות הוקדש לעימות של יהודים ונוצרים.

ב

טיפולו של פראוור בנושא — הנתפס בעיקרו מן הצד הפוליטי — הניח בצל בעיות רבות. אנו למדים יותר על פעולת האנשים מאשר על טיבם: הרבה מן היחסים האנושיים והמעמדיים נשאר בכלליותו — כל הנוגע למנטאליות, לדחפים, לגי-בוש האינטרסים, לאידיאלוגיות, בקיצור, כל אשר מיוחד להיסטוריה הסוציאלית.

המיוצגות על-ידי פרקליטים, מדינה שלא היתה בת-קיום בצורה זו אף שעה אחת. — באנאליזה היסטורית קילף פראוור בספרו השני את שיכבות הפיקציות היורידיות מן הגרעין ההיסטורי הריאלי, ומן הגרעין ההיסטורי הזה ומעדות מקורות לא משפטיים יצר תבנית של מדינה ריאלית, שנגזר עליה לעמוד כמדינה דלת-אוכלוסים הנתונה בתנאי התגוננות מסובכים וביחסים בין-לאומיים מור-כבים. אמת, גם להיסטוריונים אחרים נתגלה בערך באותו זמן האבסורד של הטלת פיקציות חוקתיות על אורגניזם פוליטי חי, אבל תיאורו של פראוור משקף יותר מכל תיאור אחר את מירקם השלטון כזיווג של מסורת מינהל פראנקית ותנאים גיאוג-רפיים ובהתאמה עם הממדים הצנועים של הארץ, הרכב אוכלוסיה המגוון, תביעות הכנסייה וציפיות האבירים. יתר על כן, פראוור הראה, מתוך אילו תנאים פוליטיים וסוציאליים צמחה אותה אבירות פרקליטית ("האיבלונים") ומתוך אילו מניעים יצרה את הפיקציות החוקתיות שלה.

בלי ספק קידם פראוור את הבנת מדינת הצלב-נים כממשות פוליטית בקפיצת הדרך, וספרו יישאר זמן רב הספר הסטאנדארטי להבנת תולדות ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל. נושא הספר הוא, פשוטו כמשמעו, הישות הפוליטית "ממלכת הצלב-נים", היווצרותה במסע הצלב הראשון, ביסוסה הטריטוריאלי, יחסי הגומלין בינה ובין אירופה הנוצרית, התגבשותה כגוף מדיני והתפרקותה ערב קרב חטיין; גלגולה בשינויי דמות במאה הי"ג. חוץ מספרו בן-הזמן של י"אן רישאר (*Jean Richard*) "הממלכה הלטינית של ירושלים" איני מכיר עוד ספר שבו עומדת במרכז לא איו "אידיאה" או "שליחות" אלא עומד גוף פוליטי כפי שצמח והתפתח בתנאים הנתונים, צלבניים ולא-צלבניים.

נושא הצלבנות הוא אחד העשירים בשדה ההיסטוריוגרפיה, וניתוחו יגלה כל תעועי הדמיון המחקרי האפשריים בשדה ההיסטוריה. אבל בכל התהפוכות הללו גשמרת נקודת המוצא והיא הצל-בנות כעימות של שתי ישויות מטאפיסיות, "הנצ-

כותרת-המישנה לסיפרו "קולוניאליזם אירופי בימי הביניים" מדברת בעדה. לפנינו נסיון לפרש את גורל הממלכה באמצעות המיבנה החברתי, המנטאליות והתודעה. במבוא מודה המחבר בהשפעת המתודות של הסוציולוגיה על חיבורו.

הספר מכיל איפוא גם את התיאור החברתי — מוצאה, התהוותה, התגבשותה של החברה הצלבנית לשיכבותיה ומנגנוניה — וגם את התזה הפרשנית, היינו שחברה זו היתה ביטוי לקולוניאליזם אירופי. במידה רבה שני האלמנטים משולבים, אבל המחבר ראה צורך להקדיש להבהרת התזה פרק רחב, כחמשה-עשר אחוז מן הטכסט.

לכאורה מזכיר הספר החדש את הספר הראשון, שראה אור לפני כמחצית יובל שנים. מרגין לראות, מה עצומה ההתקדמות מאז שלטה התזה היורידית של לה-מונט, ובייחוד, ומה גדל חלקו של המחקר הישראלי בהתקדמות זו. עם זאת יש לציין, שעדיין לא נעלמו כל עיקבותיה של המתודה היורידית. שחרור גמור מן הגישה היורידית היה מביא להפרדה מפורשת הרבה יותר בין הממלכה הצלבנית הראשונה (עד לקרב חטיין) ובין הממלכה המתחדשת במהלך מסע הצלב השלישי. לו היה כן, היה השימוש במקורות היורידיים שנוצרו כולם במאה ה"ג שונה בתכלית, והצל שהטילו על דמות הממלכה הראשונה בספר הראשון של פראוור היה נעלם כליל בספר החדש. אולם פראוור אינו יכול לעשות כן במידה שהוא מאמין בתזה של הקולוניאליזם: כל הנחותיה מתבטלות ברגע שמעמידים את ימי קיום הממלכה הטריטוריאלית על כשמונים שנה בסך-הכול, ומפרידים בינה ובין הממלכה המתחדשת, שהיא מהות שונה בעיקרה. הדבק בשיטות ההיסטוריה הסוציאלית מוכרח להניח מראש, שתיפקוד מנגנוני שלטון ושכבות חברתיות המקיימות אותם שונה בממלכה טריטוריאלית מאשר בשלשלת ערי-חוף החסרות כמעט כל עורף. בעינינו אין חשיבות מיוחדת לעובדה, שהממלכה המאוחדת מקיימת טרמינולוגיה שלטונית ונהגים הבאים לה בירושה מן הממלכה הראשונה. מלכים, נסיכים ואבירים

יותר ויותר נכבשים ההיסטוריונים לרעיון, שהמחקר הסוציאלי עשוי להרחיק את המקריות מן ההשתלשלות ההיסטורית — ולחשוף משמעות מעשים אשר ללא הבנת המירקם החברתי הם נראים תמוהים וחסרי-שחר. יותר ויותר מאמינים, כי בתיווך ההיסטוריה הסוציאלית נוכל לגשר בין מסד העובדות הכלכליות, האינטרסים המשותפים עליהם ומלחמת המעמדות הנובעות מהם, ובין ההחלטות הפוליטיות וגורל הגשמתן. מאמינים אנו בכך, מפני שאנו צמאי אינטרפרטציה ומתן משמעות למאורעות. אולי אף זו אמונה טפלה ודעה קדומה, אך מלאי אופטימיות אנו, שהרי דרך זו חדשה היא יחסית ועוד לא הכויבה.

אנו מקוים, למשל, שההחלטה התמוהה של כינוס גדולי הממלכה הצלבנית ליד מעיין ציפורי להעמיד את גורל המדינה על הקלף המכויב של ניצחון צבאי בחיטין תצא מגדר שגעון-גדלות ושגיון-אנשים ותוסבר הסבר ראציונאלי לאור ניתוח סוציאלי, אם נתעמק בניגודי האינטרסים בין האבירים והמלך, בין קבוצות אבירים, וכשנעמוד במפורט על תנאי גיוסם וקיומם של הצבא המוסלמי והצבא הצלבני, ואותה שאלה במסגרת רחבה יותר: נוכל אולי להבין, מדוע איבד הכתר החל בשנות החמישים למאה ה"ב מכוח הנהגתו — יתר על ההסבר, שאמרליך "ביזבוז" כוחותיו במדיניות כיבושים במצרים, ושהמלך באלדווין היה עלם מצורע.

ההיסטוריה הסוציאלית מבקשת הסבר ומשמעות לעובדות ומוותרת במידה רבה על ההסבר הסמוי המנחה את ההיסטוריה הפוליטית, כי האישיות הפוליטית קובעת את מהלך המאורעות; מבקשת היא לסבר אופן הקורא ופונה להסתברות הדברים ובעצם למצו האינטלקטואלי, שהוא יחד עם זאת גבול הבנתו. ההיסטוריה הסוציאלית כמכשיר אינטרפרטציה עלולה לפול מן הפח של ריבונות האישיות הפוליטית אל פחת הדעות הקדומות של בני התקופה. הדחפים ההיסטוריוגרפיים שנרמזו כאן הביאו לחיבורו החדש של יהושע פראוור, השונה מקודמו לא רק בתוכן, אלא גם במתודה.

להיסטוריון החברתי אלה שני דברים שונים: הראשון הוא גמול ועידוד; השני הוא רנטה וניצול-נכסים.

העימות בין שתי הממלכות פורה הוא בגלל ניגודי התיפקודים הנובעים מניגודי אופין של שתי הממלכות, אבל בשום אופן אין למתוח ביניהן קו משווה; כל אחת מן הישויות הפוליטיות-סוציא-ליות הללו יכולה לשאת תוי אופי של "קולוניא-ליזם" (אם רואים תועלת מחקרית באיפיון כזה), אולם אין אלה יכולים לשאת תוי אופי זהים. אולם תיאוריה של "קולוניאליזם" אי-אפשר לב-נות על תופעות אלה, כי יחסר הבסיס. קוי האופי ה"קולוניאליים" יוצרים "קולוניאליזם" רק אם יש התמשכות רצופה של התופעה, וכאן חשיבות לאיזכור המתמיד מצד פראוור של "מאתיים שנות היסטוריה": שמונים שנות קיום ממלכה טריטורי-אלית וכתשעים שנה של ערי חוף עם ה"קונטאדו" שלהן, אינן יוצרות בשום פנים את האפקט הדרוש לו.

מה שדרוש לקיום התזה הקולוניאלית מקלקל את שורת הניתוח החברתי. בעצם מציג פראוור יותר קטלוג של שכבות חברתיות מאשר את מיר-קם היחסים ביניהן, ובייחוד נכון הדבר כשמדובר על השכבות הנמוכות. אין להתעלם מקשיי התי-עוד, אבל כשמציגים את השאלות שממין העניין, אין להתיאש מקבלת תשובה. אדגים כוונת דברי לאור תקנה שיצאה מקונציל כנסייתי-ממלכתי שהתקיים בשכם בשנת 1120, ואשר פראוור מביאו בעמוד 519 לצורך אחר. שם הוחלט, שכל מוסלמי, גבר או אשה, אשר ייתפס בלבשו בגדי פראנקים, רכושו צפוי להחרמה. בעיני פראוור הוכחה חותכת ל"אפרטהייד", ל"אכסקלוסיביות של קולו-ניאליסטים", ראויה לגנאי. אבל לא פחות ראוי לראות כאן מגמה של מושלים להתבוללות, לפחות למימיקרי, בדומה לפועלי בניין מן השטחים כש-חובשים כובעי "טמבל". שכם היתה תמיד מוקד של תודעה מושלמית (כמו בימינו), אבל עם זאת עיר מלוכה צלבנית, יחידה במינה, במרכז הארץ, רחוקה מהשפעה נוצרית קודמת, ושונה בנידון זה מבית-לחם או נצרת. רבים משיכת העילית ברחו

יוצרים בערי החוף ממשות חברתית שונה מאשר בטריטוריה הממשית של הממלכה הראשונה.

בספר החדש אין הקורא מתרשם במידה מספקת, שממלכת ירושלים המחודשת לא קיימה רציפות טריטוריאלית עם העיר ירושלים אלא במשך תקו-פות קצרות, שהיתה "מלוכה *in partibus infidelium*", ושגם שליטתה בגליל היתה רק לימים קצרים: אין בספר מפות שיצביעו על עוב-דות יסוד אלה (כפי שימצאם בספר "ממלכת הצלבנים בא"י"). אפילו אם אין צורך להרחיק-לכת כמו ראנסימן בספרו הידוע, המדבר על "ממלכת ירושלים" ועל "ממלכת עכו", טוב היה לדבר על "ממלכות הצלבנים בא"י". בהיסטוריה פוליטית יש אולי טעם להשתמש בכינוי "ירוש-לים" לישות פוליטית, שאינה שלטת בעיר, אך מיומרת שליטתה בה היא יונקת את אָתוס קיומה, וב"כרטיס-הביקור" הבין-לאומי שלה טבוע חותם ירושלים. כיון שאין ביומרה זו ממשות תיפקודית, חייב ההיסטוריון הסוציאלי להבליט את שוני שתי המלוכות.

הבלטת הממשות התיפקודית מחייבת את ההיס-טוריון הסוציאלי להבדיל היטב בין מטעים בבקעת הירדן (תמרים, הדריים, קנה-סוכר) בממלכה הרא-שונה ובין אותם מטעים במבואות צור ועכו. להיסטוריון של כלכלה פורמאלית אין בזה אולי הבדל עקרוני, אך כיון שנמצא כאן שוני לגבי התיפקוד במירקם החברתי, חייב ההיסטוריון ה-סוציאלי להבדיל. אין לקיום מטעים בבקעת הירדן משמעות בלי שליטה בטחונות וכלי פיקוח על דרכי השיווק (לרבות התועלת הפיסקאלית). מכל אלה מתחייב קיומה של ריקמה פוליטית-חברתית; בעיות שונות בתכלית קיימות לגבי עירוניים המחזיקים במבואות עירם קרקע או קונים תוצרת לשיווק במקום מושבם. אפשר ש"פיאודום של ביוזנטים" הניתן לאצילים ברחבי הממלכה כדי להבטיח להם הכנסת-קבע בשעה שהחזקת פיאור-דום קרקעי היא בעייתית (בצורת, פלישות), לשם עידוד "נוכחות בשטח", וזה פורמאלית עם אותו פיאודום שהוא בסיס קיומו של אציל עירוני, אבל

עזובות. אין שומעים גם על מארבים ומלחמת פרטיזנים; ולגבי הממלכה השנייה: אין אנו שומעים על מניעת אספקה מערי החוף גם לאחר שחזר העורף לשלטון מושלמי.

את כוונתי במושג "מירקם יחסים" בניגוד ל-קיטלוגם, אסביר בעזרת השינוי שחל בלי ספק בין הממלכה הראשונה והשנייה ביחסים בין הכתר ובין אבירי הממלכה. מוצא יחסים אלה מן האזור שבין הריינוס והסינה באירופה, ואלה השתנו בארץ המוצא ובארץ "הקולוניאליזם" לא מתוך חיקוי או מתוך קפאון (כפי שדורשת התיזה ה-"קולוניאלית") אלא מתוך הגיון תפקודי. בממלכה הראשונה, ובעיקר בדורות הראשונים, יש הקבלות ליחסים בין גואי מלווניניין וריימונד מטריפולי (שהיו כה גורליים לגבי קיום הממלכה) גם באירופה, אלא שהקוטב השלטוני-מלכותי התחזק בדרך כלל באירופה על חשבון הקוטב האצני-לי-האבירי. קיטוע המלוכה הראשונה אינו מאפשר לחזות תוצאות המאבקים מראש. מפלה צבאית הביאה גם באנגליה זמנית לחיזוק הקוטב האצני-אבירי (במאגנה כארטה), אבל בכל ימי הממלכה הראשונה מילא המלך תפקודו היסודי: הוא היה ערובה לקיום מעמד אצילי-המדינה, וזכויות הירושה שלהם, ויצרבות ה"חזוקה" הקרקעית; הוא-סאלים קיימו חובותיהם לממלכה לפי המסורת.

כל זה השתנה בממלכה השנייה, ובהכרח, מכיון שמעמד המלך נשתנה עם אובדן הטריטוריה. הוא חדל להיות נושא תפקיד והיה לנושא תואר, והתואר העניק פרסטיז'ה כמו תואר הקיסר הרומאי אחר-כך. כמותו היה קשור לתכניות מדיניות שבהן לא נחשבה הטריטוריה הצלבנית לערך בפני עצמו. כאשר לחמו האבירים-הפרקליטים בארץ-ישראל ובקפריסין בפרידריך השני "מלכם", הגנו על החברה המסורתית נגד מהרסה, נגד אדם שהאינטרסים של קהילות הברונים לא נחשבו מאומה בעיניו, שהרי הוא כיוון מבטו לאימפריה ים-תיכונית כוללנית. אם פיתחו דרכי טיעון פסבדו-היסטוריות ולגאליסטיות, הרי השתמשו בנשק האחד שעוד נשאר להם לאחר אפיסת כוחם

(בייחוד לדמשק), "עם הארץ" נשאר — והסתגל. כמה התנצרו באמת, קשה לדעת, אבל ייתכן שלא רק יחידים המירו דתם. האם אנשים כאלה לא הצטרפו אל ה"בורגניזם", שהיו כולם אנשים עלומי-שם, עירוניים וסרוילים אירופיים לשעבר? האם לא עלו המושלמים על דרך ההתבוללות, כשם שדורות לפניהם עלו אבותיהם הנוצרים על דרך ההתבוללות המושלמית? האין כאן תרומה לפתרון בעיית מוצא הבורגניזם? שתיקת המקורות מובנת, אבל המתחייב משיקול-דעת בדיון שיימצא חבוי אי-שם גם במקורות.

העונש הכספי הצפוי על העבירה (במקום הטלת המומים המרתיעה יותר, המצוייה בשפע בקאנונים של אותו קונציל) האין הוא רומז על פער בין חוק והגשמה, התעלמות הדדית ורק לעת-מצוא הטלת קנסות בפועל, שהם הכנסה רצוייה? מה איפוא ההבדל בין האוכלוסיה הנוצרית המתאשלמת ב-הדרגה מסוף המאה השביעית ובין אותם מושלמים המתנצרים בראשית המאה הי"ב: האופי האכס-קלוסיבי של הפראנקים הנוהגים אחרת מן הערבים (האם לא היו גם אלה תחילה אכסקלוסיביים, ו-"קולוניאליים" ר"ל), או פשוט קוצר הזמן הדרוש לתהליכים סטיכיים כאלה? בקיום בן שמונים שנה בלבד לממלכה טריטוריאלית פראנקית טמון כל סוד האופי ה"קולוניאלי". וכאן חשיבות ההפרדה ה-תיפקודית: ממלכת עכו, ללא טריטוריה, בנויה על מערכת קאסטות, המפלגת גם את הנוצרים, אינה רקע לתהליכי התבוללות של "עם הארץ", והשאלה אינה קיימת לגביה.

פראזור ממעיט לדבר על שכבת הפלחים, ושתי-קת המקורות מצדיקה אותו. ובכל-זאת, האם חייבים אנו להתנזר כליל מאותה שיטה מסוכנת, אך הכרחית לפעמים, של לימוד מתוך שתיקת המקורות? אין אנו שומעים על קשיים שהיו לש-ליטים החדשים במגע עם החקלאים מרגע ששלטו-גם התבסס והיה לעובדה קיימת בעיניהם. אין זכר למסעי עונשים נגד כפריים סתם, אין שומעים על העלמת אספקה ומניעתה מן המבצרים והערים כאשר אסף אותם צלאח-א-דין כאסיף ביצים

הלבטים שליוו את כינון מלכות ירושלים. לפנינו עולם אחד ומירקם חברתי אחד, שמחקרו מחייב מבט כולל, ובכך נעשית משימה כמעט בלתי-אפשרית לאפשרית, כי המבט המרחיב יקפי אוצר תעודות עשיר יותר. או שכל החזיון הלוואנטיני הוא "קולוניאליזם", או שלגבי כל המרחב האיפיון נעדר כוח הסברה. מה טעם להתעלם ממצאות קפריסין לאחר מסע הצלב השלישי, כשאברי ממלכת ירושלים הם בעלי נכסים גם פה וגם שם; מה טעם להתעלם מקיום הקיסרות הלטינית בקושטא לאחר 1204, כאשר זו היתה גורם מחליש, מרתק-משאבים וכוח-אדם? האם לא הונמכה קו-מת ירושלים—עכו בגלל קפריסין מצד אחד וקושטא מצד אחר? האם לא היתה חברת הפראנקים בממלכה השנייה "פרובינציאלית" לגבי כל המרחב של "פראנציה מעבר לים"? האם לא נמצא כאן אחד המפתחות לשאלת פראוור, מדוע דלה כל כך תרומת ממלכת ירושלים מבחינה רוחנית ואינטלקטואלית?

ההיסטוריון הבלגי הידוע, שארל פרלינדן (Verlinden) כותב על המרחב הים-תיכוני כתק-דים לקולוניאליזם של החברה האטלנטית, ובעיקר עומד הוא על המעבר מן הקולוניאליזם של ערי הים התיכון אל זה של ערי החוף של האוקיינוס האטלנטי, ואין בגישתו כל קושי מתודי, כי מתאר הוא את תהליך ההתפשטות הקולוניאלית, שהיה בלי ספק רצוף, ואין זה מפליא, שגם מושבות ערי איטליה בלבנט תופסות כאן מקומן. לא כן מעמדו של פראוור המבקש ניתוח של הסטרוקטורה הקולוניאלית ומבקש להוכיח, שיש סימני-היכר ברורים של החברה הקולוניאלית האטלנטית שנתקיימו בחברה הצלבנית. ואלה סימניו: החברה הקולוניאלית נמצאת מעבר-לים מתרגמת דפוסי חיים מן המולדת אל הקולוניה, (ללא רצף יבשתי), היא דוגלת ב"אפארטהידי", מקפידה יחסים אלה, ונדונה על-כן לפיגור. מכיון שהוא מגלה מכלול סימנים אלה בחברת הצלבנים בממלכה הירושלמית, זוכה היא למעמד של חלוץ לטיפוס זה של חברה, המסתעפת מאז וקיימת עד ימינו.

הצבאי, ולא נהגו אחרת מאשר עמיתיהם באנגליה במלחמתם בהגרי השלישי. אם התבססו על מערכת טיעונים שלפיהם אי-אפשר לקיים ממלכה, הרי גם לא היתה בנמצא ממלכה שהיה טעם לקיימה. את הגנת מעמדם ביקשו בחסות האפיפיורים, של-רשותם עמדו כלי מגן בין-לאומיים שמלך-צללים לא היה בידו לגייסם. אין זו אשמת האבירים-פרקליטים אם ההיסטוריונים התייחסו לפיקציות הפולמוסיות כעובדות. הם יצרו פיקציות היסטוריות בשעה שכל עניין הצלבנות היה לפיקציה מוסכמת: מה היה עוד למיסדרים הצבאיים ול-יעודם המקורי; מה ליעוד הכתר וליעודו המקורי?

ג

אפשר לגלות בחיי החברה של הישות הצלבנית הראשונה קווי אופי שמותר לכתום "קו-לוניאליים" ואחרים בישות הצלבנית השנייה, רק לערבב אסור. והיפוכו של דבר, אם רואים חשיבות באיפיון כזה, אסור להפריד ולהרחיק משדה הראייה את יתר היחידות הצלבניות-הפראנקיות, ובייחוד נכון הדבר לגבי המאה הי"ג.

"מעשי אלהים בידי הפראנקים" הביאו להקמת "פראנציה מעבר לים" כחלק מאידיאולוגיה של-טונית צרפתית, ואם תרצה, כחלק מאידיאולוגיה אֶכספאנסיונית-קולוניאליסטית, אבל אסור לשכוח שהכוונה תמיד לכל המסכת, הכוללת לבסוף מלבד ממלכת ירושלים אשר לה הבכורה, את הממלכות הסוריות, את קפריסין ואת הקיסרות הלטינית של קושטא. לכל היחידות מוצא אידיאולוגי צלבני, וכוונתה להשליט בכל המזרח הביזנטי (ומה שהיה אי-פעם ביזנטי) את הכנסייה הלטינית-רומית: זה התוכן העמוק של "העזרה" שרומא חייבת לה-שיט לנוצרים במזרח. הדבר חייב כשלב ראשון את המלחמה במושלמים שהשתלטו על חלקים גרובים של הכנסייה היוונית. היחס אל הטיות מסע הצלב הרביעי לקושטא מצד האפיפיורות היה אמביואלנטי, ובהטיות מסע הצלב החמישי למצרים ניכרת יפה פעילותו של הליגאט האפיפיורי. בכינון הקיסרות הלטינית בקושטא ניכרים היטב

יתר מסעי הצלב, השונים מאוד מן הראשון, כאשר נושאייהם מוסדות פוליטיים מוגדרים. גם העובדה שהאבירים ביקשו לאחר שלוש שנות מסע תכלית לעצמם בצורת שלטון קרקעי מובנת לאור מעשי הנורמנים באנגליה בדור קודם ובאיטליה וסיציליה ממש לנגד עיניהם; הרצח וההשמדה המלווים את ראשית ההתבססות היו מס שמנהיגי המסע היו חייבים להמון העייף והנרגז והיו אמצעי למנוע סיכונים מעצמם מסוג מרד אנטיוכימה מחודש. את המפנה לתבונה ממלכתית שבא עד-מהרה, מתאר פראוור בספרו בצורה פלאסטית.

הצלבים לא הקימו מערך מינוריאלי-כפרי, מפני שזה כבר היה מיושן בעת ההיא, ולא הוקם מערך כזה בכל ארצות הניצור והריקונקויסטה. באנגליה לא הקימו אותו הנורמנים, אלא ירשוהו, הם רק שינו אותו ופישו אותו. חיי הצלבים כאוכלי רנטה קרקעית היו בחזקת "מילה אחרונה" בדרכי ניצול סניוראלי, ומכיון שפתרון כלכלי-מת-קדם זה התאים לתנאי הארץ (גם כאן ירשו והת-אימו מה שמצאו) לא טרחו לעשות את הבלתי-אפשרי: האם על כך יש לתמוה? לתמוה צריך היה, אילו היו הצלבים מגרשים את התושבים המקומיים ומיישבים פראנקים בקנה-מידה גדול בכל מקום ולא רק במקומות רגישים מבחינה אסטרטגית וכנסייתית.

איני מצליח לגלות הבדלי מהות בין בניין החב-רה הצלבנית בא"י ובין חברות אחרות של ריקונקויסטה, קולוניזציה וכיבוש. פראוור בעצמו מתלבט בבעיית סיציליה וספרד, ואילו היה מפריד בין שתי הפאות של קיום צלבני הארץ, ונדרש רק לממלכה הראשונה, לא היה יוצא ממבוכתו, והיה מודה, שלמרות השוני היחסי בין ארץ-ישראל מכאן וסיציליה וספרד מכאן, הדמיון עדיף ואינו מרשה להשתמש בקטגוריה של קולוניאלי-זם לגבי זה ולא לגבי זה.

פראוור קבע כאחד מסימני-ההיכר של הקולו-ניאליזם את היעדר הרצף הטריטוריאלי בין מט-רופולין ומושבה. איני מדקדק בעובדה, שסיציליה מנותקת מן היבשת כמו גם אנגליה, אלא להיפך,

כשאנו חושבים על חברה קולוניאלית מודרנית ועל שרשיה בקולוניזציה מעבר לאוקינוס האט-לנטי, — עולים לפנינו קריטריונים שונים מאלה. קודם-כל חושבים אנו על הענקת מונופולין הת-יישבותי, כלכלי ופוליטי מטעם המדינה היוזמת, המודעת לתכלית הקולוניזציה; אחר-כך על צי-בור יוזמים הגורר אחריו ערב רב משולי החברה ומחלאתה, וכן קבוצות מיעוטים מדוכאות דיכוי פוליטי, חברתי, דתי או גזעי, כל המבקשים לעצ-מם פתרון במושבות; עולה בדמיונו הרס פחות או יותר טראגי של החברה הילידה, קרבן "החלו-ציות" הישבנית, לפעמים כדי ערעור החברה, לפעמים כדי הרס ציויליזציה גמור. הדברים מגיי-עים תמיד לשעבוד כלכלי וניצול חמור של כוח העבודה עד כדי השמדה פיסית.

בעיני פראוור אין הצלבים חברה שמוצאה משולי החברה, אלא חתך נאמן של החברה הפרא-נית באירופה, ובדין. הוא אינו מצביע על הרס איזו "פוליטיאה" בעיקבות הכיבוש, כי זו לא היתה קיימת, באשר ארץ-ישראל היתה ארץ כיבוש מדורות עם כובשים מתחלפים תדיר, ועברה מיד ליד דוקא ערב כיבושה בידי הצלבים. שעבוד האוכלוסייה הפלחית לא גבר במדינה הצלבנית אליבא דפראוור.

חקר הרציפות הקולוניזטורית מן הים התיכון אל האוקינוס האטלנטי הוא נושא כשר, ויתכן מאוד, שבין הקולוניזציה המאוחרת בים התיכון וההת-חלות מעבר-לאוקינוס האטלנטי יש דמיון בסטרוקטורה, אבל דמיון סטרוקטוראלי של החב-רות אינו נובע מזה. לשום קו אופי בחברה הצל-בנית אין התיזה הקולוניאלית נדרשת.

בהתפתחות הממלכה הצלבנית הכל מסתבר והכל צפוי, אם רק מודדים באמות-המידה של התקופה (מה שמתבקש תמיד), ואין כל דבר מפ-תיע או יוצא-דופן, אם הסברת לעצמך את ה"דחה הראשון" שהגיע את המערכת, וזאת כמובן המ-שימה הקשה: הולדת מסע הצלב הראשון על רקע "תנועת השלום" ומגמות התפתחות האפיפיורות; מכאן ואילך יש רציפות מסתברת, וזה חל גם על

צלב, ויעיד על כך מסע הצלב השני, שפעל גם פה גם שם, ובשני המקרים הסתיים באותו כשלון.

על הספר הסלאווי התרחשו כמה וכמה קרבות חיטין בועיר אנפין, ולבסוף גברה החברה הסאכית סית באמצעות קולוניזאציה עירונית וכפרית, שהיו לה כמה קוי דמיון עם הקולוניזאציה של ערי איטליה במאה הי"ג בחוף הסורי, אבל השוני בלי ספק מרובה; שוני מהותי זה מתגלה לאחר שה- מדינה הראשונה התחסלה, וגם החברה הצלבנית המקורית השתנתה לבלתי-הכר. הוא הדין באנגליה הנורמנית, שהתגברה על "האפארטהייד" בין גור- מנים ואנגלו-סכסים במשך המאה הי"ב, אבל פיתחה באותה עת כמה וכמה קוי אופי בחברת האבירים שלה, הדומים להפתיע לחברת האבירים הקפריסאית-לואנטינית.

השוני הגדול בדינמיקה בין החברה הסאכית על האלבה והנורמנית באנגליה מכאן ובין החברה הצלבנית מכאן הוא בשוני ובעוצמת הדחף הרא- שוני: החברה הצלבנית בא"י היא פרי דחף חד- פעמי וחולף, המקור נסתם עם השתלטותם של השליטים (לאו-דוקא מלכים) הריבוניים על האוכלוסיה, ותנועותיה היו מעתה תחת פיקוח ממלכתי, בין אם מדובר בגיוס לצבא שכירים, או בקולוניזאציה (בלבוש חילוני ובלבוש כנסייתי נוסח ציטו), או באורבאניזציה. דווקא הכוונה זו של אוכלוסיה יש בה תגים "קולוניאליים" מודר- ניים מסוימים, אם תבקש תגים כאלה בהיסטוריה. התפרצות אנארכית של האוכלוסיה המאפיינת את מסע הצלב הראשון היתה מיד לאנאכרוניזם. חוף סוריה חזר מיד למעגל ההיסטורי הימ-תיכוני והושפע מעתה על-ידי תמורות בחופיה. בזה נמצא הבסיס ל"קולוניזאציה של הקולוניזטורים", שע- ליה רומז פראוור כאופיה של פעילות ערי החוף במערב הים על החלק המזרחי.

תנועת אוכלוסין לאורך חופי הים התיכון היא חזיון קדום, והיא נקבעת על-ידי הסטרוקטורה הגיאופוליטית המיוחדת, ההופכת ים זה לטיפוס. החוף הצלבני השתלב במהרה בסטרוקטורה זו ואינו יוצר כל ייחוד פוליטי, חברתי או סוציאלי-

מערער אני על החשיבות המהותית של "אולטרה מאריס". הנתלב הצלבני היה קודם-כל נתיב קוש- טא, ורק בצליניות המאוחרת שלט נתיב הים. נתיב קושטא היה בעל ותק ומסורת, ועל-כן אין הדבר חשוב כל-כך, אם הגיעו לשם רק בדרך היבשת (בנתיב ריינוס-דאנובה), או חלקית בים, או רק בים. חשוב הדבר שקושטא, שליטת סוריה בעבר, שכנתה כיום, היתה במעגל ההיסטורי של אירופה, ולא נותקה ממנה אף פעם. רק לאיכרים, אשר להם היתה זו הפעם הראשונה שיצאו מכפריהם, ייחסו הכרוניקאים את השאלה החזרת: האם כבר הגענו לירושלים? אולי שאלו כך גם בדרכם אל מקומות התיישבותם מעבר לאלבה.

וכאן הנקודה העיקרית: האם מותר להפריד בצורה מודגשת בין החברה הסאכית על האלבה והחברה הפראנקית על הירדן? האם לא שלטו הסאכסים מאה שנה ויותר על הספר הפגני וחיו ממסע-עובד ורנטה של פגנים, והרכיבו מהם צבא לצרכיהם? את הגשמת אידיאל הניצור — ששילמו לו מס שפתיים "צלבני" — השאירו לכמורה בלתי אפקטיבית, ולא פעם סיכלו מאמציה, שגם הם לא היו רוחניים דוקא, אלא מוכתבים מאינטרס בהכ- נסות-מעשר והרחבת תחומי שליטה כנסייתית. בארץ הקולוניזאציה והניצור מעבר לאלבה שלט אותו "אפארטהייד" באמונה ובלשון, ושרר הניצול על-ידי גביית רנטות, ומצב זה נמשך יותר משמו- נים שנות הממלכה הצלבנית הטריטוריאלית. המעבר לדרכי ניצול מתוחכמות התגשם לאט, ואם לדבר על "אפארטהייד", הרי היה קיים במו- רח האלבה עד הדורות האחרונים ממש. מדבר של חול ישראלי ומדבר של יערות-עד וביצות סלאווי, הם בסיס שונה לקיום, אבל האבירים הטבטוניים מצאו במאה הי"ג את המעבר מהכא להתם. אם פראוור שואל על אוניברסיטאות, הרי לא הוקמו לא פה ולא שם...

החברה הקולוניזאטורית בספר הסלאווי בארץ הסאכסים והחברה הקולוניזאטורית על גדות הירדן הוקמו לא על-ידי מלכים אלא על-ידי אצו- לה גבוהה ונמוכה, ואלה ביקשו תמיכה במסעי

ברנאר איש קלרוו התחמק מלשתול את מיסדרו (ציטו) בארץ ישראל, למרות שהיה רק בכוחו לספק להתיישבות את כוח-האדם, ובוה חרץ מש-פטו; הוא גם לא התנגד להעברת מרכז-הכובד של מיסדר-האבירים לאירופה. אם נשאל, מה היתה הצלבנות בעיניו, תהיה התשובה: המנוף הגדול לכתעוררות הנשמות בשביל המיסיון הפני-מי. צלבנות מעין זו יכלה להסתפק במרכז רוחני...

לחברה הצלבנית לא היתה חויית חלוץ-לפני-המחנה, תחושה המתלווה לחברה קולוניאלית מת-פתחת. שיא מעמדה השיגה כאשר רוזן אגוזי בדימוס הסכים להיות לה מלך, אבל זה היה בדור הגיבוש הראשון. אחר-כך היה הכתר עניין של פרסטיז'ה ו"פיון" בשחמט הבין לאומי. כל ערכה של החברה הצלבנית בעיני אירופה היה בקיומה, בזה שנתנה אחיזה למעשים שהיו בעצם מנותקים ממנה. החברה הזאת קמה כמוצר-לואי של תסיסות פוליטיות וחברתיות גורליות באירופה, אבל כש-לעצמה היתה בעלת מעמד שולי, וזה נכון גם לגבי שלב "הקולוניזאציה של הקולוניאטורים": האמפוריות של עכו, צור וביירות היו חשובות, אבל לעולם לא ממדבגה-ראשונה.

יודעים אנו את מקור ההערכה המופרות שה-ישויות הצלבניות למיניהן זכו להן: ה"פאן-צל-בנות" היתה לואי ל"שאלה המזרחית" של המאה הי"ט והתחרות האימפריאליסטית שבאה בעקבו-תיה. תור כניסת המעצמות לבעיות אלו קובע גם תור כניסתן הפעילה למחקר הצלבני: צרפת, אנגליה, אוסטריה, גרמניה, רוסיה.

לכאורה צריכה היתה לבוא שעת הפכחון עם תור ה"די-קולוניזאציה", אלא שתהליך זה קשור בזעזועי עצבים ותסביכי אשמה, המונעים דיון ראציונאלי בנושא: הגענו לכך, שהעבר משמש מקל-חובלים להווה, כביטוי הקולע של באראקלף, ההיסטוריון האנגלי הנודע. תהליך זה הוא בן-חלוף, וספק אם יספיק להצמיח ספרות היסטורית חשובה, בעיקר שהתלהבות האנטי-קולוניאלית מווגת בגישה אנטי-היסטוריסטית

לוגי. מן הראוי להצביע על כך, שבמאה הי"ג מתגלות ב"ם התיכון" האירופי השני, בים הבאל-טי, חזיונות דומים של קולוניזאציה, חלקה לאורך החופים, אך עיקרה בנתיב הים, מליבק עד לרי-וואל (טאלין) בצפון, וגם קולוניות אלו זכו להילה פסבדו-צלבנית וקיימו שותפות מעניינת בין יו-מים עירוניים ומיסדרים צבאיים. — כל החזיונות הללו מותר לקשור בקולוניזאציה האטלנטית של העת החדשה. שאלה היא, מה הרווח העולה מני-תוק הקולוניזאציה מנופה הטבעי, הים-תיכוני, וסיפוחה אל סביבה זרה. נסיון זה מזכיר נסיון דומה, שרווח בדור קודם, לגלות מיני "קפיטליז-מים" קודמים לקפיטליזם המודרני: הרווח של ה"פאן-קפיטליזם" לא היה רב מן "הפאן-קו-לוניאליזם" שבאופנה כיום, והנזק דומה: הייחוד שבתופעה מתקפה ומעודד טשטוש מושגים. ב"פאן-קפיטליזם" היה תפקיד הים-התיכון והצל-בנות דומה להפליא לתפקיד שהוטל עליהם עתה, כמעט שאפשר לדבר על פלאגיאט.

החברה הצלבנית הראשונה היתה אבר אורגאני בחברה הפראנקית, אף-כי אבר מדולדל; בשלבה השני היתה פרק בהיסטוריה עתיקת הימים של הים-התיכון, משולבת בדינאמיקה שלה, חוליה אורגנית, אבל חלשה בתנועת ישבנות ים-תיכונית.

ד

האידיאולוגיה הצלבנית היתה הכשר רוחני לכל רעיון פוליטי וחברתי במשך דורות רבים, כמו "הלאומיות" במאה הי"ט, "הדמוקרטיה" אתמול וה"דיקולוניזאציה" וה"קיום-יחד בשלום" היום. במובן זה היתה הצלבנות אחד הלבושים האפק-טיביים ביותר למחשבת האדם, אלא שאין האידי-אולוגיה מחייבת הגשמה ארצית למעלה מן המי-נימום. החברה הצלבנית חרגה לעת הממלכה הראשונה הרחק מעבר מזה, והיתה לעתים קרובות למיטרד. מכאן היחס האמביוואלנטי אל היישוב הצלבני: אתם לפעמים קשה, אבל בלעדיהם אי-אפשר; מכאן התעמולה לקיים את היישוב, אבל גם "העתונות הרעה" שבה זכו בכרוניקות; מכאן גם החשדנות ההדדית.

החוף וביצרו את הגבעות וההר (ובזה קבעו גם את מפת שרידי הצלבנים בארץ). בזה יצרו את רושם השממה במישורי החוף ובעמקים, שכה השפיע על חלוצי היישוב הציוני, דיכא רוחם ועודדם כאחד. המיתגם הציוני משקף ריאליות, והעובדה של שממה קבעה את הדינאמיקה של ההתיישבות, ובסופו של דבר את התהוות המדינה כמדינת השפלה והמדבר, כמעט לגמרי מחוץ למולדת היהודית ההיסטורית. "בלי ביבארס אין הרצל", היה אומר פירן בשינוי נוסח לאימרת-הכנף שלו "בלי מוחמד אין קרל הגדול", ונוסח ראשון מבוסס יותר מן האחרון.

ן

שרידי הצלבנים שנשתמרו בזכות השממה דוקא באזורי ההתיישבות היהודית אין בהם כדי לאיים על תודעתו של הציוני המשתאה למראהם, כשם שאין בכל תולדות ממלכת הצלבנים הירושלמית משום נימוק אנטי-ציוני. אדרבה, ציוני שעדיין זקוק לנימוקים יוכל, אם ירצה, לראות בכשלון ההתיישבות הצלבנית נימוק ציוני-היסטורי ברוח אימרת הרמב"ן.

הנה מצאתי, לתמהוני הרב, בפתח מאמר-הערכה של ד"ר קידר, חוקר צעיר מבית מדרשו של פרופ' פראוור, את המשפט הבא: "אפולוגטים מסורתיים של הציונות לא יררו נחת מספרו החדש של יהושע פראוור", ואני כולי תמיהה: בין הקריטריונים שמעלה פראוור לאפיין חברה קו-לוניאלית אין גם אחד ההולם את החברה הציונית בארץ. אף-כי ניסיתי להראות ברשימה זו, שאפשר לראות את הסטרוקטורה והדינאמיות של החברה הצלבנית באופן שונה מפראוור בהרבה פרטים, הרי אין שוני בראיית עובדת היסוד: החברה הצלבנית סבלה לאורך כל תולדותיה מחוסר דם, ומעובדה זאת נגזר היתר, כנגד זה עובדת-היסוד הציונית: אפילו בתקופת השפל הגדולה ביותר, במעבר מן העלייה השלישית לרביעית, היתה זאת חברה מתפתחת במהירות, דינאמית לאורך כל הקו, מחדשת, ולא מעתיקה או משמרת דפוסי חיים

חריפה; כיום באופנה לא היסטוריה, אלא טיפו-לוגיה קואזי-סוציאולוגית מזווגת לכמה סיסמאות אידיאולוגיות קואזי-פילוסופיות. שומר נפשו ירחק מאלה.

ה

כבר קבע הרמב"ן "וכולם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם", ואיפיון בכך את כשלון הצלבנים להיאחו בארץ. יש להוסיף רק זאת, שגם לא השתדלו ביותר. במאה הי"ג (אבל במידה רבה כבר במאה הי"ב) היו "צלבנות" ו"צליינות" למו-שגים כמעט מתחלפים, ושניהם התפתחו בכיוון מושג התיירות המודרני; הצלבנות-צליינות היתה למוסד חברתי בעל תפקוד מסויים לגבי אתוס חברת האבירים, אבל גם בשכבות עממיות יותר: נפתח פתח לחיות תקופת-מה מחוץ לפיקוח הסבי-בה החברתית, לספק יצרים שונים, ויצר הסקרנות האנושית כאחד מגי רבים, הרפתקנות, בריחה מחובות ולחצים חברתיים. הצלבנות היתה ביטוי לראווה ולמותרות במשמעות של "מותר האדם", בעיקר בחברה האבירית, ואין לשכוח כמובן את הסיכוי להתרברב במעשי גבורה בשטחים שונים מאוד לאחר השלמת ההרפתקה. ברור שבתפקודים חברתיים מסוג זה אין היאחזות של קבע והתייש-בות נכללות. יש לפקפק, אם האניות שעסקו בתיי-רות זו היו צריכות לדאוג למטען חזר, כפי שרומזו פראוור, כי התנועה היתה דו-סיטרית.

בתיירות זו לא היה כדי לאכלס את הארץ. אם הרמב"ן קבע, שאין בכוח הגויים להיאחו בארץ רמו כמובן לעם-ישראל, אשר לו שמורה הארץ ברצון האל, ובדרך זו יצר קשר אל המח-שבה הציונית, וקשר כזה אמנם קיים, אבל בדרך עקיפין. הצלבנות בעל-כורחה היתה פרק בחורבן הארץ, לא מפני כוונות הצלבנים, ולא מפני מרד אנטי-קולוניאלי שלא היה ולא נברא, אלא מפני המדיניות העקיבה של "אדמה חרוכה", שאחזו הממלוכים המצריים במחצית השנייה של המאה הי"ג, ולא כליכך לכבוד הקולוניאליסטים אלא כדי לסכל תוכניות גלובאליות של שליטי אירופה שוכני חוף הים-התיכון. הם החריבו את אזור

קולוניאלית אחרת, גם היא עצמאית מבחינה מדינית.

למען האמת, לא מצאתי בספרו של פראוור רמז לארגומנטאציה זו, ובכל-זאת מדליקה תפיסת קידר לעינינו "אור אדום". האקטואליזאציה של ההיסטוריה בסימן ה"דיקולוניזאציה" היא מעשה כה רגיש נוכח מיתוס הדיקולוניזאציה שהיא מעוותת פרספקטיבות אפילו במקום בלתי צפוי. אילו היה צורך מחקרי אמיתי בתזה של חברה קולוניאלית, כדי להבין קורות החברה הצלבנית, ניחא. הציונות לא תתמוטט מפני תזה בת-חלוף. ואולם לפני עיוור לא תתן מכשול: חושש אני שההצלחה תאיר פנים לספרו של פראוור לא בגלל מעלותיו הרבות, אלא בגלל תזה שאינה בת-קיום, ורק מפני שנדמה שהיא נשק פולמוסי.

מסורתיים, לא קופאת על שמריה, אלא יוצרת בשדה המדע והתרבות מראשיתה.

כשטענתי, כי אין בתזה הקולוניאלית מפתח מתאים להבנת גורל הצלבנים, לא הבאתי בחשבון את שאלת הציונות. אבל מסתבר שהכל צפוי להיות ארגומנט אנטי-ציוני לעת-מצוא, לא רק זקנו של הרצל. קורא אני אצל קידר, שהציונים מתגוננים בפני טענת הקולוניאליזם בנימוק, שה-חברה היהודית בארץ מעולם לא היתה כפופה למטרופולין פוליטית ככל חברה קולוניאלית, וממ-שיך קידר, שפראוור נוטל מן הציונים נשק-מגן זה, כי הוא מוכיח שהחברה הצלבנית היתה "קו-לוניאלית" למרות שגם היא היתה עצמאית מבחינה פוליטית, ומראשיתה. מסתבר ש"התגלית" המיוחסת לפראוור היא, שקדמה לציונות חברה

ב א ר ו ק ע ב ר י

על ספרו החדש של עמוס עוז

שמעון זנדבנק

זה גם די מסויים שלא להיות ריק-מתוכן, הוא השתלטותו של "הלך-הנפש", הדוחק מפניו את ה"הסתכלות", "Weniger Anschauung, mehr Stimmung" — כך מסכם ולפלין, אבי כל חוקרי הבארוק, את התמורה המציינת תקופה זו. לשון אחר: במקום שיחקה את המציאות, משתקע היוצר ברחשי-הנפש שלו. במקרים קיצוניים: מתבוסס בשגיגותיו.

אין ספק שבמלים אחרונות אלו יש, עם כל הרצון להיות זהיר, חזרה אל הגנאי. וכשאני עושה עכשיו קפיצת-דרך, ממש כאלישע פומרנאץ גיבור "לגעת במים, לגעת ברוח"¹, ופונה אל עמוס עוז, וטוען עליו שנתגלה בסיפור זה במלוא משקלו

שיקומה של המלה "בארוק" ממלת-גנאי למונה תיאורי החל לפני שנים רבות. במקום שתתפרש כ"אבסורדי" ו"מגדיש את הסאה" וכיו"ב, נתייח-דה המלה הזאת לסגנון מסויים פחות או יותר, ששרר באמנות ובספרות במאה השבע-עשרה. וכיון שניתנו סימנים בסגנון הזה, סימנים של תיאור ולא סימנים של גנאי, ממילא נתאפשר השימוש במונה "בארוק" גם כדי לתאר יוצרים שאינם בני המאה השבע-עשרה, ולא דוקא כדי להכפיש אותם.

סימנים אלה שונים הם ומשונים. יש מהם שיפים לתמונה ולא לשיר, ויש שיפים לשיר ולא לתמונה. ודאי צדק מי שטען, כי במקום להכליל מוטב למנות תחילה סימניו של יוצר אחד ולהתקדם לקראת המכנה המשותף. מכנה משותף כזה, שהוא די רחב שלא לחטא ליוצר האינדיבידואלי, ועם

¹ עמוס עוז, לגעת במים לגעת ברוח, ספריה לעם, עם עובד, תשל"ג.

ולא בחייו הגלויים². ממילא תופשות בהם מקום נכבד הפאנטאסיות, וביחוד בעולמה של חנה גונן מ"מיכאל שלי". מכאן כפסע ליסוד הפאנטאסטי העובר כחוט השני בסיפור החדש: קפיצות-הדרך של פומראנץ, היבלעות-באדמה (כמדומה) בחברת אשתו. כפסע — אבל עם זה מפרידה תהום בין אותן פאנטאסיות לבין הפאנטאסטי כאן: שהרי פאנטאסיות "יחסיות", המתוארות תיאור ריאליסטי כפרי דמיונה של תודעה חולה, אינן דומות לפאנטסיות "מוחלטות", שאינן מוצבות על שום תודעה יחסית אלא בזנות את העולם המסופר. כאן, בפאנטאסטי ה"מוחלט", יש פניית-עורף גמורה למה שקוראים מימסיס של המציאות. מה שחשוב כאן, לדעת, אינו עצם השימוש ביסוד הפאנטאסטי, שהוא מועט ומובלע, אלא הזנחת צד המציאות, כמו למשל המוטיבאציה הפסיכולוגית, — הזנחה הנובעת, כמדומני, מן הבחירה בפאנטאסטי. כאילו מרגע שהכרעת לטובת המופלא, שוב אינך מחוייב בקטנות שכאלה. תיאור התמורה שחלה בסטפה לפני צאתה לרוסיה לקאריירה של ארכי-מרגלת ("מעין התקשחות. מעין התקרבות נפשית אל בנו הבוהה של השען. לו ידעה אם והיכן"), או התמורה שחלה בפומראנץ עם בואו ארצה ("לרגע אירעה לו פתאום אהבה מאוחרת. דבר-מה נסחף, התמוסס, הותר"): הנה שתי דוגמאות ללאקוניות הקיצונית בכל מה שנוגע למוטיבאציה של הדמויות. ממילא אין הן קורמות בשר וגידים.

לא שאני סבור כי אין מקום לספרות ללא פסיכולוגיה. ולראיה, כל אותם משלים מיטאפי-סיים שהספרות נתברכה בהם. וקאפקא, הגדול במחברי המשלים המיטאפיסיים, אף הכריז: "הקץ לפסיכולוגיה!" וסילק מגיבוריו כמה שאפשר יותר תכונות-אופי וצבעי מקום וזמן כדי שיהיו כל-אדם. אבל עמוס עון, אם אינני טועה, איננו מבקש שסטפה או פומראנץ יהיו כל-אדם, ומכל-מקום אינו תולש אותם ממקומם ומזמנם. אדרבה, הדפים

הבארוקי, כלומר שהוא מרבה כאן להתבוסס בשגד-יונות, ממילא אני מדבר כביכול בגנותו, במקום שאתן בו סימנים. ואולי אין ביקורת הספרות רשאית להפריד בין הערכה לתיאור.

מכל-מקום, אם לשם תיאור ואם לשם הערכה, ראוי "לגעת במים" שידובר בו. ולו רק בגלל העניין שמעורר כל צעד בדרכו של סופר המחפש את קולו הנכון בלהט רב, תוך היטלטלות קשה ממודוס למודוס, מטון לטון; סופר הנאלץ, כמדור-מה, לגייס הרבה מאד מרץ כדי לדכא דחפים שאינם נוחים לפרוזה. כוונתי לדחפים פייטניים. לרד בייקון, שהיה פרוואיקן מפוכח, אמר: "מלים אינן אלא צלם הדברים; דומה מי שמתאהב בהן למי שמתאהב בתמונה". עמוס עון כמו משיב לעומתו: "דברים אינם אלא צלם המלים" — ומת-אהב במלים בלי בושה. והנה אמנם נכון, שבייקון התכוון ללשון הממשות והגותית והמדעית, ואולי אין דבריו חלים על פיקציות ספרותיות, שבין כך ובין כך לא נחשבו בעיניו. אבל שמא אין דבריו חלים על השיר, ואילו על הסיפור הם חלים בכל-זאת? אולי באמת רצוי שבסיפור ישמשו המלים כבבואות של דברים? שוב ושוב נדמה לי, בקראי רומן זה של עון, שהדברים הולכים ומתפוגגים מאחורי מסך של מלים, שחדלו להתקיים כמדיום שקוף ונתעבו לכלל תכלית לעצמן. "גהר על התום החף, פילס לו מסדרון, צלל לטבול בת [באודרין] את בדידותו המלובנת" — הנה דוגמה אחת למלים שחדלו (בשבילי, לפחות) לייצג דברים. וזהו לשון החורגת מתפקידה המימטי, כלומר לשון בארוקית. ב"לגעת במים" מופיע עון במלוא כובדו הבארוקי משום שהוא מניח לדחפים אנטי-מימטיים, שהיו קיימים בו תמיד, להשתלט עליו יותר מבכל ספריו הקודמים.

ב

דבר זה ניכר בכמה מישורים של הסיפור הזה. ואולי כדאי להתחיל במישור הגלוי ביותר, אף שאינו עיקר לעניינו: ביסוד הפאנטאסטי. כבר נאמר על ספריו הקודמים של עון, שהוא מטפל בצדדים איראציונאליים ונסתרים שבנפש האדם,

² ר' למשל מאמרו המצויין של ברוך הוכמן על בארצות התימן, בכתבי-העת מידסטריים מנובמבר, 1972.

עולמים", או כשבן-גוריון מדבר אל הניצולים ו"אש יוקדת בחוזה") מתגלגל אחר-כך בהפגנה של שנינות פארודיסטית מצד המחבר: למשל, כשמיכאיל אנדראיטש אומר לסטפה: "ועלי גבעה שם בגליל מאחורי עדרי הצאן אחד פלאי ולא רגיל... אי-שם הרחק לבין ההרים אולי נמצא פתרון אחרון". "אומר לסטפה" — אולי איני מדייק; שהרי יש כאן מה שקוראים דיבור משולב, כלומר, הדברים הנאמרים הם ספק עצם לשונו של אנדראיטש ספק לשון מסירתו של המחבר. ולא במקרה באים הדברים בדיבור משולב. טכניקה זו חוזרת הרבה בסיפור זה משום שהיא משמשת כמדומה את נטייתו של עוז להטיל את נוכחותו בכל, ובמקרה זה—גם על היסוד הנייטראלי ביותר שבפיקציה הסיפורית, דיבורן של הדמויות, אשר בניגוד לתיאורי גוף וכדומה צריך היה לכאורה להיות פטור ביותר מקולו של המחבר. אבל ב"עלי גבעה" עולה כמובן קולו של המחבר. ההברקה היא של עוז, לא של אנדראיטש. ממילא הוונחה מלאכת עיצובו של אנדראיטש.

לשון אחר, הצורך לבטא את עצמו באמצעות זיקוקין-די-נור של שנינות משכיה לעתים מלב המחבר את חמרי הסיפור, או לפחות משליט אותו עליהם יותר מן הראוי.

יותר מן הראוי? ומי יאמר מהו הראוי? כאן אני מסתבך בעל-כרחי בשאלה קשה עד מאד. האמנם, יטען הטוען, אין מקום לסיפור שכל עיקרו חזות של המחבר, המוטלת עד אין מנוס על כל פינה שבעולמו הסיפורי? וכבר הזכרתי את קאפ-קא, למשל. ואפשר, כמובן, להביא עוד שמות רבים מאד, מאדגר אלן פו ועד בורחס, ולהעמידם כמס-פרי סיפורים כשרים לא פחות מבאלזאק או טולס-טוי האובייקטיביים (כביכול). אלא שאני מתקשה לנסח לעצמי איזו חזות, שהיתה מארגנת את "לגעת במים" לכדי מכלול משמעותי. אם השתל-טות המחבר על חמריו מטרידה אותי במקרה מסו-יים זה, הרי זה משום שאינני מצליח לנסח לי משמעות כזאת שתוציא את הזיקוקין-די-נור מגדר קפריסה סתם.

העוסקים בקיבוץ, למשל, והחוזרים אל חמרים שכבר העסיקו את עוז בעבר, לא יכלו להיות צמודים יותר למקומם ולזמנם. וסטפה, עם כל הפאנטאסטי שבה, היא פולניה בשירות הנקוו"ד, המארגנת לה עלייה לישראל כדי להצטרף לפומ-ראנץ, שעם כל הפאנטאסטי שבו הריהו בנו של שען פשוט, הבורח מפחד הגרמנים אל היערות ומגיע ארצה ונעשה חבר קיבוץ ומגלה תגלית מתמיטית מרעישת וגו'. ואם גם בסיפור כזה בא הקץ על הפסיכולוגיה (או שהיא לפחות מתקפחת), אי אפשר שלא תרגיש מתוסכל במקצת ותשאל, למשל, מדוע מגיעה סטפה אל הנקוו"ד ומדוע היא זונחת הכל ועולה ארצה. כלומר, הפאנטאסטי שלא ויתר על הזיקה לחמרי מציאות מסוימת מאד ורק שיחרר כביכול מן הצורך לתת אותה מציאות במלואה, יש בו כדי לגרום קצת אי-נחת.

ג

בברירה הנדונה הרבה בתורת הספרות בין חמ"ר המתערב בסיפורו התערבות ישירה לבין מחבר שאינו עושה כן, בחר עוז באפשרות השניה, כמו-כן. הוא אינו מכוון את הקורא בעצות כגון: "קורא יקר, הנתת דעתך על אירוניה זו של הגורל... " וכיו"ב. אבל נוכחותו, גם אם אינה מפורשת, הריהי טוטאלית. לפעמים נדמה לך שהיא דוחקת מפניה לא רק את הדמויות ואת הנושא, אלא את עצם משמעותם של הדברים.

כלי ביטויה של נוכחות זו דקים יותר וקשים יותר בהגדרה מן הריטוריקה הגלויה של מחברים מסויימים. אחד מכלי-הביטוי האלה, אם להתחיל במה שבלט לעיני תחילה, הוא השימוש במוטיבים חוזרים (עיני הדוב המזוגגות, שומן החזירים). אמנם נכון שמוטיב חוזר עשוי לשמש כלבנה בבניין ממשותה של דמות: כך, למשל, העיוור ב"מאדאם בובארי". אבל מוטיב חוזר עשוי גם להיות מירקם שהמחבר מטיל על חמריו מבחוצ. עניין זה מתגלה באופן ברור בשימוש החוזר שעו-שה עוז בשורות מתוך שירי ציון ומולדת. מה שנראה בתחילה כצומח מתודעתן של הדמויות (כשפומראנץ יוצא לדרך "אל ארץ בה אביב יגוה

ד

אינני מצליח, למשל, לנסח לי את המשמעות שתוציא את השנינה הבאה מגדר קפריסה סתם: "היו בוטנים, גזוז, מפעל הפיס, אגד, ארטיק, וכיוצא באלה. כולם תבעו בלי-הרף הכרה, לפחות הכרה דה-פאקטו".

אולי אסתכן בפשטנות, במה שקוראים באנגלית *literal mindedness*, אם אתעקש להבין, ובכל-זאת: הבוטנים, הגזוז וגו' תובעים שפומראנץ יודה לפחות בעובדות קיומם (הכרה דה פאקטו), אם לא בזכותם להתקיים (הכרה דה-יורה). עם כל תמהונותו של פומראנץ, אינני מבין איך הוא יכול שלא לקבל תביעה כזאת תיכף ומיד, ומדוע הוא מכריח את הבוטנים וגו' לתבוע זאת "בלי-הרף". והוא הדין, נדמה לי, אפילו בהכרה דה-יורה, שהרי גם על זכות הקיום של הבוטנים וגו' (להוציא אולי את מפעל הפיס) קשה לחלוק.

אני יודע שאני חוטא כאן בקלות-דעת ומסרב לראות את המשמעות הקרויה פיגוראטיבית. אבל יורשה לי לומר, שקלות-דעת אני מוצא כאן דוקא אצל המחבר. קלות-הדעת כאן היא אי-היכולת להתנגד לפיתוי שבשנינות. אילו הסתפק ב"כולם תבעו בלי-הרף הכרה", היה אומר משהו על חבלי הקליטה של פומראנץ. אבל כיון שמשוה זה נראה לו באנאלי, כנראה, הוסיף את המאמר המוסגר, הוכיח שאינו באנאלי, והפך את חבלי הקליטה של פומראנץ לעניין לא רציני.

קפריסיות כזאת ניכרת באספקטים שונים של הסגנון. היא ניכרת, למשל, בנטייה להאנשת נופים שלא ממין העניין: "שיכונים, מקבלים עליהם את דין אור-הקיץ הלבן ומלבינים בחנופה"; "אור לבן מתעלל באגם"; "תוגת הרוח המסתבכת ללא תקוה בצמרות". היא ניכרת בשמות-תואר ותארי-הפעול גנדרניים: "באביב, בסתיו, וגם בימי החורף היפהפים"; "תחת שמים כחולים במידה שה-דעת אינה סובלת אותה"; "צעירה היתה עד כדי שעורריה". מידת שליטתה גורמת לאותה הרגשת נוכחות טוטאלית של המחבר, הנוטה, כאמור, לד-חוק מפניה את משמעות הדברים.

הסימפטום המעניין ביותר לנטייה זו הוא פי-תוחו או עיצומו של עניין כלשהו לא לצורך נא-מנות למציאות, אלא מכוח האנרגיה של הדמיון או הלשון. זהו ודאי ניסוח מגושם, ואנסה להס-בירו. המדובר שוב בתכונה בארוקית מובהקת, שאובחנה בידי המלומד האמריקני קרול ביחס לפרוזה האנגלית המסאית במאה השבע-עשרה.³ קרול מצא בפרוזה הבארוקית תבנית חוזרת, שבה ההיגד הראשון — פסוק או חלק של פסוק — ממצה רעיון כלשהו עד תומו, ואילו ההיגדים הבאים בעקבותיו הם מעין ואריאציות על אותו רעיון ראשון, שינוי בדגש או בטון, תוספת אס-פקט של דמיון, ולא תוספת תוכן מן הבחינה ההג-יונית המדוקדקת. "אפשר להשוות זאת", אומר קרול, "להבלחות של פריסמה או יהלום, הסובב על צירו וקולט את האור באפנים שונים".

אין ספק שגם תופעה זו כרוכה באותה דחיקה בארוקית שדוחק "הלך-הנפש" את "הסתכלות" או הדמיון את המציאות. והשאלה אינה אם יאה הדבר או לא, אלא אם הוא יפה למטרות שמציג המחבר לעצמו ובתוך הו'אנר שהוא בוחר לו. והנה, לא הרי מסה אוטוביוגראפית כגון זו שמנתח קרול,⁴ כהרי רומן זה שלפנינו. המסה, כמוה כשיר הלירי, מבקשת קודם-כל לבטא את נפש המסאי, לא כן הרומן. אפנה לדוגמאות.

כשנאמר על המגדלים הפראווסלאויים הנשק-פים מבעד לחלונה של סטפה שהם "מגדלים כרס-תניים המיתמרים אל עבר השמים במאמץ נואש להשתחרר מגופם-שלהם, להינגע ברוח הצפונית, להיפצע ברוח, להיות של רוח", הרי יש כאן לא רק האנשה (אולי רלוואנטית הפעם), אלא גם אותה תופעה בארוקית של העצמה לשונית-דמיו-נית המתנתקת מנקודת-המוצא במציאות. או כש-

³ Morris W. Croll, *Style, Rhetoric, and Rhythm* (Princeton, 1966), p. 212. הפרק הדין בעניינינו נקרא "סגנון הבארוק בפרוזה" ונתפרסם לראשונה כמסה בשנת 1929.

⁴ כאובייקט עיקרי לניתוחו הוא המביא את "רליגיו מדיקי" לסר תומאס בראון (1642), מסה ארוכה ואישית מאד, שבה המחבר דן בבעיותיו כמדען ירא-שמים.

מרום מאמץ להינעץ בשיפולי בטנה של סטפה (עמ' 52-53). כאן מצטרפת לסגנון הבארוקי גם תימאטיקה בארוקית מובהקת, שכן הצדדים המא- קאבריים של החיים חביבים ביותר על סופרי הבארוק.

ה

שוב: איני בא לדחות את עצם הסגנון הבארוקי הזה. אפשר לאהוב אותו ואפשר שלא לאהוב אותו, אבל ודאי שאי-אפשר לבטל את כוחו המה- מם, את הכנות הפראית שאינה גרתעת מפני שגיונות הדמיון הפרועים ביותר, שלפעמים הם גם העמוקים ביותר. לדחות סגנון זה משמע לדחות סוג של סנסיביליות המופיע וחוזר ומופיע בכל עת ובכל מקום.

השאלה שאני מבקש לעורר מצומצמת הרבה יותר: שאלת החלתו ומקומו של הסגנון הזה. ואולי היא מצומצמת עוד יותר: שאלת משמעותו לגבי דרכו זו של הסופר עמוס עון. שכן, אם החלתו של סגנון זה על הרומן פרובלימאטית היא מעיקרה, מפני שהנארקיסיום המתבטא בו אינו מתיישב עם האמפאטיה הנדרשת ברומן, הרי בנידון דידן מצטרף לכך החשש, שמא מתגברים על עמוס עון דחפים שאינם מפרים. ההתנגדות להם, שנתרפתה הפעם, היא שהפרתה אותו בעבר, והיא האתגר שלפניו גם להבא.

חברי הקיבוץ משתדלים להגן על פומראנץ מפני המוני מעריציו העטים על הקיבוץ: "איננו. נסע. עסוק. נא לא לבקר. אין כזה. לא היה. בעוד חודש. בעוד שנה. הסל.", ברור שמעוף ההעצמה סוחף את הכותב מן הממשי (נסע. עסוק.) אל הדמיוני הפרוע ("אין כזה. לא היה").

יכולתי להרבות בדוגמאות, שכן הרומן משופע בתופעה זו והיא המייחדת את סגנונו, לפחות בעיני. הנה ההתעלסות עם אודרי — בואריאציות של מוות ועווית וקילוחים ודריסה וכיור ופריטה (עמ' 65); הנה הפרדוקסים של האינסוף כגבול השכל האנושי — בואריאציות של קצה גבול וכפור ותהום ודומיה וקו אחרון וסף (עמ' 88); הנה תשוקת-הכוח בלב מעריציו של פומראנץ — בואריאציות של מתעוותים, שטופים, משתוקקים, נשרפים, נפלחים, מתאכלים (עמ' 115); הנה הת- פרצות דמו של הנזיר — בואריאציות של מרטיט, מקפיץ, מתפקע, מתדפק, עולה על גדותיו, הורס אל, הולם (עמ' 138); הנה מותו של איש-הקי- בוך — בואריאציות של פריעת סדר, רמיסת סמ- כות, חריגה צורמת, הפרת אידיאל, מקומו לא יכירנו, אסור לעבור בשתיקה (עמ' 175). ועל הכל אולי — המהפכנים הישישים במיטתה של סטפה, פיסקה המעפילה לשיאים של אימה גותית, החל בהתפוקות שלדים מתחת לעורות-קלף חיוורים וכלה בשיניים הנעקרות מן החניכיים המתפוררים

אוגוסט 1914 – או אוגוסט 1941 ?

יוסף דן

זו, ודומה שיש להם משמעות עקרונית לגבי כמה בעיות מתודיות בחקר הספרות. סקירה מקיפה של יצירתו של סולז'ניצין נת- פרסמה ב"הספרות" על ידי נ. מירסקי², סקירה שנכתבה לפני שיצא לאור "אוגוסט 1914"³.

² הספרות כרך ג מס' 2, תשל"ב, עמ' 196-214.

³ שם, עמ' 196 בהערה. בינתיים פירסמה מרת מירסקי רשימה קצרה על "אוגוסט 1914" ב"הארץ".

ספרו האחרון של סולז'ניצין, "אוגוסט 1914"¹ יזכה בוודאי למחקרים רבים, כפי שזכו ויזכו ספ- ריו האחרים של המחבר. אין כוונתי בדברים הבאים להכנס כלל וכלל לדיון ביצירה עצמה, אלא להקשות קושיה על דברים שמחוץ ליצירה

¹ אוגוסט 1914 מאת אלכסנדר סולז'ניצין. תרגם י. סערוני. הוצאת עם עובד, תל אביב תשל"ב.

בלתי-פוסקת שכל אדם בברית המועצות היה חשוף לה, תעמולה שתיארה את המלחמה ההיא כ"מלחמה אימפריאליסטית" פסולה לחלוטין; עמ"דה זו אמנם מובעת בספר, אבל אין היא שולטת בו ואין היא קובעת את יחסו של המחבר אל המאורעות המתוארים. אין ספק כי בכתבו ספר זה על מאורעות 1914 גברה בלבו של סולז'ניצין אהבת רוסיה כמות שהיא, בכל תהפוכות גור"לה⁵, על היסוד המארכסיסטי והפרשנות ההיסטורית הסובייטית.

אולם אין אנו פטורים מן השאלה, כיצד הגיע סופר שהקדיש את כל יצירותיו עד כה לגיתוחה של החברה הסובייטית ולביקורת הסטאליניזם, לכתיבת אפוס היסטורי שאין לו נגיעה ישירה למשטר הסובייטי, ושאו"ל — עם חשיפת הרשעות והכסילות של המשטר הקודם — יש בו כדי להצידיק את המשטר הסובייטי. בדרך כלל שאלה כזו אינה ממין העניין; אין מקום להקשות מדוע בוחר סופר דגול פרק אפי זה או אחר מתולדות עמו וארצו כדי להעלותם במסגרת יצירה ספרותית. אך נוכח דבקותו הרבה של סולז'ניצין במערכת הנושאים שקבע לעצמו בחיבוריו הקודמים, דומה ששאלה זו אינה מלאכותית וחיזונית, וייתכן שיש בה כדי לסייע בהבנת אספקטים אחרים של היצירה.

ב

סולז'ניצין נולד ארבע שנים לאחר מפלת טאנגברג. לגביו היא חלק מן ההיסטוריה הרוסית הרחוקה, מן ה"פרק הסגור" של ההיסטוריה שמהפכת אוקטובר שמה לו קץ בהעלותה את תולדות העם הרוסי על פסים חדשים. ואולם אלכסנדר סולז'ניצין שירת בצבא הרוסי בתקופת מלחמת העולם השנייה, הגיע לדרגת קצין, וייתכן שראה שדות קרב שלא היו רחוקים מרחק רב מטאנגברג זו שהקדיש לה את ספרו הנדון. ספריו של סולז'ניצין שראו אור לפני "אוגוסט 1914"

נראה לי שמסקנותיה של מרת מירסקי לגבי אופייה של יצירת סולז'ניצין כוחן יפה גם לאחר פרסומו של הרומן החדש, רחב היריעה. ואולם כמה מהכללותיה — הצודקות על פי החומר שהיה לפניו — צריכות עתה עיון. כך, למשל, כותבת נ. מירסקי:

"הבעיה המרכזית המעסיקה את סולז'ניצין כמעט בכל יצירותיו היא, כיצד למצוא נקודת אחיזה מוסרית לפעילותו של הפרט בחברה המושתתת כולה על דיכוי ושקר, ושחכריוה למרות זאת על עצמה שהיא מגשימה את 'הצדק ההיסטורי' ולכן 'האמת האובייקטיבית' היא לצדה"⁴.

ניסוח זה נכון בלי ספק לגבי שלוש היצירות הנדונות באותו מחקר, "יום אחד בחייו של איוואן דניסוביץ'", "במדור הראשון" ו"אגף הסרטן". ואולם אם ננסה לבדוק אם חל הוא על "אוגוסט 1914", יתברר שחלקו הראשון קולע ביותר, ואילו חלקו השני אינו ממין העניין כלל; בספר זה אמנם עוסק המחבר בשאלת פעילותו המוסרית של היחיד "בחברה המושתתת כולה על דיכוי ושקר", ואולם חברה זו לא הכריזה על עצמה שהיא מגשימה את הצדק ההיסטורי, ואין הכרח ש"האמת האובייקטיבית" תהיה דווקא לצידה: רוסיה הצארית חסרה את היומרות המוסריות של המשטר הסובייטי, שהוקם שלוש שנים ומעלה לאחר המאורעות המתוארים בספר.

"אוגוסט 1914" הוקדש על ידי מחברו לנסיון לחשוף את היסודות ההיסטוריים ואת היסודות המוסריים של אחת הטראומות הגדולות בנפש הרוסית — קרב טאנגברג, שהביס את הצבא הרוסי, הכה את מיטב כוחותיו, חשף את חולשתם, בורותם ואפסותם של מצביאיו, והביא בסופו של דבר למפלת רוסיה באותה מלחמה ולמהפכת אוקטובר. מעניינת העובדה, שלמרות עירותו הרבה של סולז'ניצין לאספקטים המוסריים של המאורעות ההיסטוריים, נעדרת מן הספר ביקורת מוסרית על מניעיה של מלחמת העולם הראשונה. העדר זה בולט ובעל משמעות בייחוד אם נזכור שהדברים נכתבו לאחר עשרות שנים של תעמולה

⁵ ועיין במאמרה הנזכר של נ. מירסקי, עמ' 199-201.

⁴ הספרות, שם, עמ' 197.

צה המלחמה מצויים היו הצבאות הסובייטיים במרחק מאות מילין מערבה מכפי שהיו ב־1938, ויצרו על ידי כך מרחב־תמרון עצום בממדיו לבלימתה של התקפה גרמנית.

חרף כל זאת נחלו הצבאות הסובייטיים תבוסה אחר תבוסה. בקיץ 1942 עמדו הצבאות הנאציים בשערי מוסקוה, לנינגראד וסטאלינגראד. רובן של רוסיה האירופית, אוקראינה ובלרוסיה נפלו בידי הנאצים. צבאות שלמים, בני מאות אלפי חיילים, כותרו והושמדו בזה אחר זה. עשרות מיליונים של אזרחים רוסיים הופקרו לשלטון הנאצי (ובניהם מיליוני יהודים), שבברית המועצות (בניגוד לארצות המערב) לא היה מי שפקפק באופיו המוסרי האיום וביחסו לאוכלוסיה האזרחית. מיליוני חיילים שנפלו בשבי הושמדו על ידי הנאצים. השטחים הרוסיים העצומים ששוחררו על ידי הרוסים ב־1943–1945 היו שוממים, אוכ־לוסייתם דולדלה ובמקרים רבים הושמדה כמעט כליל, רעב ומחלות כילו את אשר הותירה הגסטאפו, ופרי מאות שנים של מאמצי תרבות אבד כליל.

לשואה זו, הגדולה בשואות שידעה רוסיה מעודדה, היה סולז'ניצין עד ראיה. הוא ראה את שלשלת הנסיגות האיומה, והוא ראה את תוצאותיה — בשעה ששוחררו השטחים במתקפות הנגד של הצבא הסובייטי. סולז'ניצין ראה את הצבא הגרמני גם בנצחונו וגם בתבוסתו; הוא ידע היטב כי אפשר לנצח את הקלגסים הנאציים. הייתכן שנעלמה ממנו השאלה: מדוע אפשר היה לנצח ב־1944, ולא ב־1941? האם אי אפשר היה לחסוך מהעם הרוסי שואה גדולה זו על ידי עצירת הפולש הגרמני על הגבול או בסמוך לו? בפרוץ המלחמה עמד הצבא הסובייטי במרחק מאות מילין בלבד מברלין; האם כדי לנצח היה עלינו לעשות את הדרך הארוכה של אלפי מילין רבים מסטאלינגראד ומקוקו עד לבירת הנאצים?

תירוצים רבים תירצה ההיסטוריוגרפיה הסובייטית מראשית מלחמת העולם את שלשלת התבוסות האיומה ואת מיליוני הקרבנות בנפלו בע־

עוסקים כולם ברובד החווייה האישית לאחר מאסרו ב־1945, בשעה שכבר היה אדם מבוגר ובעל נסיון. דומה שלא נפריו בהניחנו כי בכתבו את "אוגוסט 1914" חוזר סולז'ניצין אל חווייתו האישיות מן השנים 1941–1945, שנות מלחמת העולם, שנות שירותו הצבאי, שנות התמודדותה הגדולה של רוסיה עם גרמניה.

רוסיה שנוצחה במלחמת העולם הראשונה היתה המנצחת הגדולה של מלחמת העולם השנייה. בעלות בריתה המערביות ניצחו לִבְדֵן במלחמת העולם הראשונה; במלחמת העולם השנייה נפל כובד הנטל על שכמה של רוסיה, וההיסטוריוגרפיה הרוסית טוענת בתוקף משעת סיום המלחמה כי תרומתן של בעלות הברית המערביות לנצחון על גרמניה היתה זעומה. על קביעה זו יש מקום לערער — ביחוד אם יתפרש הדבר שרוסיה של סטאלין יכלה להכריע את האויב בכוחות עצמה. אך אין ספק שאזרחי ברית המועצות חונכו על השקפה זו ולא מצאו במציאות סביבם דבר שיוכיח כי טענה זו אינה נכונה. גאוות רוסיה על נצחונה במלחמת העולם השנייה היא גאוה פנימית, מהותית, שאינה תלויה ביחס אל המשטר החברתי.

חוויית נצחון זו מודגשת בכל צינורות התעמולה של ברית המועצות. ואולם אין ספק כי בנפש העם הרוסי נחרתה חריתה עמוקה לא פחות החוריה של שלשלת התבוסות האיומות שנחלה ברית המועצות בשנים 1941–1942, ואף באביב 1943. לפי הפרסומים למן מלחמת העולם השנייה, המעריבים ובמידה רבה גם הסובייטיים, היה כוחם של שני הצדדים הלוחמים ביוני 1941 שקול כמעט. במספר החיילים ודאי שברית המועצות עלתה על גרמניה. השריון הרוסי, בייחוד הטנקים החדשים שהחלו לספק ליחידות באביב 1941, היה עדיף מן השריון הגרמני. חיל האויר הסובייטי לא נפל בכמות מן הגרמני. ומה שחשוב ביותר: תקופה ארוכה הצדיקה התעמולה הסובייטית את מדיניות ההתפשטות והסיפוח של סטאלין כלפי המדינות הבלטיות, פולין ורומניה, בצורך ליצור "חגורת בטחון" בין רוסיה לגרמניה. בשעה שפר-

למקרא דברים נכונים ונכוחים אלה, שואלים
אנו את עצמנו: האם נחטא הרבה להגדרתו של
"אוגוסט 1914", אם נשנה מקומן של שתי ספרות
בשם הספר ונקראהו: "אוגוסט 1941", חודש
התבוסות הגדולות ביותר שידע הצבא הסובייטי
מידי הפולש הנאצי? האין הדבר מתאים לאופיו
של סולז'ניצין, המתאר תיאור קליני, מדוקדק, כל
שגיאה, כל צרות-עין, כל הזנחה, קלות ראש
ורשעות בניהול הצבא הרוסי במערכת טאננברג,
כשהוא מבקר את חוסר התיאום בין הצבאות, בין
ההספקה לבין הכוחות הלוחמים, כשהוא מעלה
בקולמוס חד את חוסר כשרונם של מפקדי הצבא
לעומת מסירותם לאין קץ של החיילים הפשוטים,
ולעומת גילוי הכשרון והאומץ של קומץ קצינים
מסורים פה ושם? אין ספק, הרקע לספר הוא
מלחמת 1914, לכל פרטיה ודקדוקיה, לרבות תי-
אור מערכי הצבא ותנועותיו, והחולשות שהוא
מגלה הן החולשות הידועות לכל קורא בספרות
ההיסטורית על מלחמת העולם הראשונה.

אך מי הוא גיבור הספר? סביב מי נרקמה
העלילה? כבר עמדו המבקרים על חולשה זו, על
האפיזודיות של הדמויות, על חסרונה של דמות
מרכזית שתגבש את היצירה העניפה למיקשה
אחת ותתן לו תכלית וכיוון ברורה.

איני מומחה לספרות רוסיית או לכתבי סול-
ז'ניצין, ואף לא לחקר המיתודי המדוקדק של
הספרות הכללית, אך מעז אני לטעון כי גיבור
הספר הוא יוסף ויסאריונוביץ דו'אגאשווילי, המכו-
נה סטאלין. הוא היה המפקד העליון של הצבא
הסובייטי ב-1941, הוא שערך את רוסייה למלחמה
הצפויה לחיים ולמוות נגד היטלר, ובפיקודו באו
עליה הפורענויות הנוראות שנרמזות בדרך אלי-
גוריה בספרו של סולז'ניצין. מבחינה זו לא יהיה
הבדל כלשהו בין "המדור הראשון", "אגף הסר-
טן" ו"יום אחד בחייו של איוואן דניסוביץ".
אוייב אחד יש לו לסולז'ניצין, ולהוקעתו הקדיש

בותיה. בעיקר ניסתה ליצור אפוס של גבורה סביב
הכוחות אשר עמדו בפני הפולש הנאצי, ומאורעות
כגון עמידתה רבת ההוד של לנינגראד. ואולם
הוגה בר דעת — ואין כל ספק שסולז'ניצין מקומו
בקטיגוריה זו — אינו יכול להיפטר מן המחשבה,
כי אפופיאה זו ואחרות כמותה מיותרות היו. לשם
מה נלחמה רוסייה כנגד פינלנד, אם לא כדי להב-
טיח את ערפה של לנינגראד? ואם אמנם הצליחה
לעשות זאת, בקרבנות רבים, על שום מה נידונה
לנינגראד למצור של שלוש שנים, לרעב שספק
אם ידעה עיר גדולה בעולם כמוהו, לקרבנם העל-
יון של מיליוני נשים, זקנים וטף?

שאלות אלה והדומות להן הן לחם-חוקו של
המשכיל הסובייטי, שאינו מוכן לקבל את התשובות
המוכנות, המעובדות והבלתי-מספקות של מכונת
התעמולה הסובייטית, שנרתמה במלוא עוזה לטש-
טש את החומרה שבכשלונות הללו על ידי הגזמה
חסרת בסיס וחסרת אמת היסטורית בכוחה של
מכונת המלחמה הנאצית. כל הוגה סובייטי פקוח-
עינים יודע, שלפחות במידה מסויימת שורש המפ-
לות האיומות, שורש הגדולה בשואות שידע
העם הסובייטי מעודו (ובתוך זה גם השואה שבאה
על עם ישראל), היא פרי כשלונות פנימיים של
הנהגת העם והצבא הסובייטי ותכנונם.

נחזור לדבריה של נ. מירסקי הסוקרת את יצי-
רתו של סולז'ניצין לפני הופעתו של "אוגוסט
1914":

"... בניגוד [לסופרים אחרים] מסתפק סולז'ניצין
בהוקעת תופעות שליליות במציאות של המשטר
הסטאליניסטי, בלי לבחון כלל את מהותן וגורמיהן.
מחאתו נובעת מעמדה מוסרית-הומאניסטית גאה
ובלתי מתפשרת, אבל פשטנית למדי. הוא מתבונן
בתופעות החברתיות ושופט אותן תוך שימוש
בקריטריונים מוסריים סטאטיים, המאפשרים לו
לגנות את פשעי המשטר, אבל אין בהם כדי לחשוף
את שורש הרע ולהקיעו. לדידו הנגע שפשה
במדינה כמוהו כמטאסטאזות בגוף חולה הסרטן.
טבעו והסיבות שגרמו להיווצרותו ולהתפשטותו
נשארים אפופי תעלומה, אפשר לומר עליו דבר
אחד בלבד: הוא 'רע'".⁶

58-64, ועיין גם מאמרו החשוב של פ. נימארקט:
הקולקטיב הסובייטי ביצירתו של סולז'ניצין, שם,
עמ' 67-81.

⁶ מירסקי, שם, עמ' 198-199. והשווה עתה: ש. לסקוב,
אוגוסט 1914 לסולז'ניצין, קשת, חוב' נח, 1973, עמ'

בכורסתו הדלה והחליט: עכשיו נחזור אחורנית, נעסוק בדברים שבמידת מה אבד עליהם כלח, ונתאר את תולדות רוסיה לפני מהפכת אוקטובר. השינאה למשטר הסובייטי, בגילויי המחרידים, בוערת כאש בעצמותיו, ומעולם לא הגיעה חולש-תו של משטר זה לידי גילוי ברור כל כך כמו בשואת 1941. ואם אסור לכתוב בגלוי ובפירוש על שואת 1941, הבה נכתוב ספר על שואת 1914. הקצינים הם אותם קצינים, מטמומו של המטה לא נשתנה, קרבנו של החייל הרוסי לא נשתנה, ויש בכך משום מתן פורקן לחווייה האכזרית והנוראה של 1941.

כמובן, אין הדברים שאמרנו באים לשלול ניתוח ספרותי עקיב ומדוקדק של יצירתו של סולז'ניצין כמו שהיא. לא כוונתיו הנסתרות של המחבר הן העומדות לבקורת, אלא הטכסט הכתוב, כפי שהוא כתוב, על מעלותיו וחולשותיו, וכבר הרבו לעסוק דווקא בחולשות המתגלות בספר זה לעומת ספרים אחרים של אותו מחבר. ואולם עם כל חשיבות מעמדו של הטכסט הכתוב, ראוי לקורא בן זמננו, ובייחוד לקורא היהודי ששואת רוסיה ב-1941 כוללת במידה רבה גם את חורבן עמו שלו, לעמוד על המניעים לכתיבתו של סולז'ניצין, אפילו לא גרמו במישרין לשינוי אות אחת ביצירה השלמה. דחפי היוצר אינם נושאה של הבקורת הספרותית המיתודית, אבל היא מן הגורמים היוצרים את הקשר הנפשי, הבלתי-אמצעי, בין הסופר לבין הקורא. אני מקווה ששורות מעטות אלה יחזקו את הקשר בין הקורא היהודי, שריד השואה — וכל קורא יהודי הוא במובן-מה שריד השואה — לבין מפעלו של סולז'ניצין בחקר שרשי השואה ב"או-גוסט 1941".

את חייו הספרותיים בשלמותם. בשעה שיכול היה לדבר גלויות, דיבר גלויות, ובמקום שהיה עליו להסוות את הדברים במעטה אליגוריה, נקט דרך אליגוריה. אוגוסט 1914 הוא אליגוריה לאוגוסט 1941.

הבערות, הדיווח הכוזב, הזלזול בחייל, הפקודות הסותרות, חוסר תכנית מערכה כוללת, השלכת רבבות חיילים לקרבות חסרי תכלית וחסרי תקווה, חוסר ידיעת המטה העליון את המתרחש בחזית, וכל יתר התופעות מסמרות-השיער אשר סולז'ניצין טורח לצייר לפנינו בצבעים עזים ב"אוגוסט 1914" נכונים שבעתיים לגבי השואה הגדולה לאין ערוך שנתרחשה ב-1941. ובעוד שבזו הראשונה יש למחבר רק עניין היסטורי — מעקב אחר שרשי מהפכת אוקטובר — הרי לגבי השניה יש בלבו יסוד חוייתי עז, שכן היה עדי-ראייה לזוועות שלא תתוארנה בתקופה הרת עולם זו. זהו נושאו האמיתי של הספר.

יש איפוא משום גיחוך רב, לפי דעתי, בשעה שיוצאים להשוות את "אוגוסט 1914" ליצירתו של טולסטוי, "מלחמה ושלום". אין מקום להשוואות בין ספר שנכתב במידה של רגיעה, כעבור שנים רבות לאחר המאורעות המתוארים, לבין ספר שנכתב בדם-תמצית של שנאה כלפי מי שהביא על רוסיה את השואה הגדולה ביותר בתולדותיה. על רקע זה מן הדין לנתח את מבנה הספר, את מערכת הדמויות, את בחירת הגיבורים, את בחירת היחידות המיוצגות, את תגובותיהם של מפקדים בכירים וזוטרים למתרחש בחזית. זהו ספר בעל משמעות אקטואלית, לוחמת, כיתר שלוש יצירותיו של סולז'ניצין. יש שמינית של אבסורד בהשקפה כאילו לאחר שלוש יצירות אנטו-סטאליניות חריפות נתרועח לו סולז'ניצין

המנהיגות היוזמת

ישראל קולת

לבין עצמו ובין לבין חבריו הקרובים את שיקולי הדרך הציבורית. משהו מהפגישה בין העולם הפנימי לבין העולם החיצוני משתקף באגרות.

בראשית התקופה, בשנת 1920 עדיין אין נתיב חייו האישי של בן-גוריון כחיי הנהגה רצופים גזור ונחרץ. באוגוסט 1921, סמוך לשובו לארץ מעבודת שנה בברית העולמית של פועלי-ציון בלונדון, הוא עדיין שוקל לעמוד בבחינות של עורך דין; מחשבה זאת עומדת לכאורה בניגוד לעת החירום הכלכלית שמצא בארץ עם שובו ולהצעתו להתגבר על המצוקה הכלכלית והציונית על-ידי יצירת קומונה כללית של פועלי-ארץ ישראל.

למרות מסירותו לחיי הציבור ולהיטותו לפעולה הבהבו בבן-גוריון משאלות לחיי עיון. במכתב אל רחל ינאית הוא סח כיצד בעברו ליד המוניאון הבריטי בדרכו אל משרדי הברית העולמית הוא נמשך אל "אוצר האוצרות וכליל המטמונים" ו- מתפלל למהפכה שתמחה את המשרדים מעל פני האדמה... מאויים רוחניים אלה נידונו לגניזה בלחץ מאורעות הזמן וצרכיו. רק בשנות הארבעים ישוב בן-גוריון, בדרך משלו, אל עולם הרוח. מטען נעוריו בלימודים כלליים, וכן לימודי המשפטים ולימוד הגיאוגרפיה של ארץ-ישראל שעסק בהם אחר-כך, צריך היה להספיק לו. מדי פעם בפעם הוא שוקד להשלים את השכלתו. בעת עיסוקו בתנועות הנוער הוא מבקש לשלוח לו את ספרו של באדן פאול על הצופיות, והוא ער גם למחשבת תנועת העבודה הבריטית והבולשוויזם.

בניגוד מסויים לדמות המקובלת על רבים של מנהיג הנותן דעתו על ענינים ובעיות יותר מאשר על בני-אדם, באים בכרך שלפנינו לידי ביטוי קשריו המשפחתיים האמיצים של בן-גוריון עם אביו ודאגתו לאחיו ולאחיותיו. הוא עמל רבות להביאם ארצה ורואה עצמו אחראי לגורלם. עם זאת הוא מקפיד לא להשתמש במעמדו האישי כדי

הכרך השני של אגרות בן-גוריון שונה מקודמו בכך שאין עיקרו שנות העיצוב האישי אלא שנות ההנהגה הציבורית. הזירה הציבורית שבה פועל בן-גוריון אינה עוד זירה של פועלי-ציון, מפלגה קטנה מאוד לפי הערך, אם כי בעלת שאיפות לכוללות ולהנהגת הפועלים היהודיים בגולה וב- ארץ ישראל. מארץ-ישראל הקטנה ומסלונקי ו- קושטא הולך בן-גוריון אל המרכז היהודי הגדול בניו-יורק. הוא שוהה בניו-יורק כגולה ולא כתושב, ובענינים שונים הוא בר-פלוגתא להנהגה של פועלי-ציון. אבל כאן הוא מתודע למרחב חדש ולאפשרויות גדולות. כרך זה מתחיל סמוך לגמר שירותו של בן-גוריון בגדוד העברי וראשיתה של אחדות-העבודה. הפעם המרחב הציבורי הוא של ההסתדרות, של תנועת החלוץ ותנועות הנוער היהודי.

טבעי הדבר כי אגרות אינן מלמדות באופן רצוף ומקיף על חיי האדם הציבורי. הן עשירות במקום ובזמן אחד ועניות במקום ובזמן אחר, ותלויות במידה רבה במקרה הריחוק הגיאוגרפי בין הכותב למקבלי המכתבים — ממילא מרובות יותר האיגרות בשעת שהייה בחוץ-לארץ. אף הישמרות האגרות מקרית במידה רבה. עיקר וטפל באים בהן בערבוביה. בכרך שלפנינו מלמדות האגרות באופן מודגש על מקומם של העולם והגולה במחשבתו ובפעולתו של בן-גוריון בשנות העשרים.

מבחינת הענין ההיסטורי והביאוגרפי יתרון הגדול של האגרות הוא בכך שהן תעודות אישיות ולא פומביות, ומעידות על עובדות שאינן גלויות, ועל רשמיו, תגובותיו ויחסיו הבלתי אמצעיים של הכותב. בין 1920 לבין 1928 נתון בן-גוריון במבחן של הנהגה ציבורית רצופה ומתמדת. ועם שהוא עומד בשער הציבור, אין הוא חדל לשקול בינו

* אגרות דוד בן-גוריון, כרך שני, תרפ"א—תרפ"ח (1920—1928), כינס וליווה בהערות יהודה ארז, הוצ' את "עם עובד" ואוניברסיטת תל-אביב, תשל"ג.

המקובלת. בן-גוריון יעמוד לא פעם בחייו בפני ביגוד זה.

ההתנדדות של בן-גוריון בין ראיית מרכז פעולתו לתו בארץ לבין הפעילות בזירה החיצונית, עם החתירה לאפקים הרחבים היהודיים והבין-לאומיים שכאילו נגלו לפניו בשנים 1917-1919 ורמזו על אפשרות הגשמתה של הציונות בהיקף גדול, נמשכה בראשית שנות העשרים. בן-גוריון מכיר בהכרח להענות לצרכי הארץ והפועלים הנמצאים בה ובנחיצות לעשות כל מאמץ לביסוסם. הוא שוקד לגייס הון למפעלים הקואופרטיביים של 'אחדות העבודה' והוא יודע מה דלות האפשרויות בארץ עצמה. והוא רואה את הארץ כ"הארץ הפעוטה, הריקה, מנוולת העניות והיקרה יקרה" — כפי שהוא כותב לרחל ינאית בצאתו לשליחות ללונדון. הוא מבקש להושיע את הארץ הפעוטה בעזרת העולם הגדול.

בקיץ 1920 יוצא בן-גוריון את הארץ והוא נעדר ממנה בזמן המשא-ומתן שקדם להקמת ההסתדרות, בימי ועידת היסוד של ההסתדרות ובתקופה הראשונה של פעולתה. הוא יצא במסגרת שליחות ישובית למען חידוש הגדודים ובשליחות אל משרד הברית של פועלי-ציון. בישיבת הוועד הפועל הציוני בקרלסבד ב-1921 תומך בן-גוריון בענין הגדודים ב'בוטינסקי נגד רופין ואוסישקין. בכך הוא קונה את מקומו בין "הציונים האקטיביסטים" שביכרו הקמת כוח יהודי, אף במחיר הסתכנות בהתנגדות הערבים, על פני הפגנת פאציפיות ורוח פייסנית. בה בעת הוא מבקש להפעיל את ההסתדרות לשם השגת הסכמה בין הפועלים היהודים והפועלים הערבים.

והפילוג שחל בברית העולמית פועלי-ציון בקיץ 1920 השאיר את התנועה העולמית גדועה ונחלשת. היא איבדה את התמיכה ההמונית וגם מקור-תיה הכספיים דללו. פועלי-ציון האמריקנים שקעו בפעולה מקומית. לא הועילה עמדתו החרפה של בן-גוריון נגד אנשי "הלהג העיוני והציבורי" במפלגה שפסחו בין הפלגים והתקפתו האישית העזה על ליאון חזנוביץ. מפלגות הברית לא יכלו

לסדר את אביו בעבודה. נסיונו בחיי ציבור ובמתחים האישיים הכרוכים בהם צריך לעמוד לו גם ביישור ההדורים במשפחתו פנימה, ביחוד בין אשתו לאביו.

גם גילוי התרשמותו מצעירים שהוא פוגש ב"השומר הצעיר" הרוסי או בתנועת הנוער והחלוץ בגרמניה יש בו חידוש מסויים. "חיפוש האנשים" הטיפוסי לב. כצנלסון היה איפוא במידה מסוימת גם נחלת בן-גוריון. חזיון זה אופייני לתנועה הבנויה על רצון והקרבה.

כרך זה של האגרות מתחיל באגרת יחידה אך חשובה מסוף 1918 אל שלמה קפלנסקי. בן-גוריון עוד ינוע שנים מספר בין העיגון במרכז הארץ-ישראלי לבין המרחב שנגלה לפניו בשבתו באמריקה. תנועת הקונגרס היהודי, התנועה הגדולה של הפועלים היהודים והתמורות ההיסטוריות של שנת 1917 הטביעו בו רושם עמוק. הוא מחשיב את הצטרפות הברית העולמית של פועלי ציון אל האינטרנציונל הסוציאליסטי, ומבקש להרחיב את הדרישות הפוליטיות של הברית. לנגד עיניו ההתמודדות בין העולם הבורגני הישן ובין העולם הסוציאליסטי המהפכני, והוא מעריך כי "ביום הגדול" תוכל עמדתה של תנועת הפועלים הציונית באינטרנציונל להיות חשובה לעם היהודי לא פחות, ואף יותר, מאשר הכרת המדינות המנצחות בהסתדרות הציונית.

המוני החברים של פועלי-ציון באמריקה חשו-בים בעיניו, אולם הוא נלאה לשאת את המנגנון והעסקנות השקועים בדוגמות ובשיגרה ואין בהם ערות למציאות. הסוציאליסטים הטריטוריאליסטים ובראשם חיים ז'יטלובסקי שהצטרפו למפלגה והיו אות להרחבת ההשפעה של הרעיון הפועלי-ציוני, החלו להיות למעמסה. בתקופה מהפכנית הם שקדו על מה שנראה היה כעקיבות רעיונית יותר מאשר על מעשים נחוצים. הם דחו את ההשתתפות בוועד הצירים שהיתה חיונית לפעולת "פועלי-ציון" ולגורל אנשי הגדודים בארץ-ישראל. ההיענות לצרכי הזמן ואפשרויותיו והקשב למשאלות הציבור הרחב נמצאו מנוגדים לארגון הקיים ולדוגמה

הציוני. והוא האמין ביכולת הגנוזה בנוער היהודי ברוסיה וראה בו את עתודת העליה העיקרית. בן-גוריון ביקש כי סירקין יצא לעורר ברוסיה תנועה ציונית גדולה אשר תחדש את ימיה הגדולים של הציונות. הרעיון לא התגשם. בן-גוריון עצמו ניסה לעשות זאת בסוף 1923.

בסוף קיץ 1921 חזר בן-גוריון ארצה והתמסר לפעילות בארץ. תקופה זאת של הקמת ההסתדרות כבנין ריכוזי משתקפת השתקפות דלה במכתבים. האגרות מבליטות, מטבע הדברים, את המשך הויקה למקורות כוח בחוץ לארץ.

בשנים 1922–1923 נתון הוא ראשו ורובו בעניני ההסתדרות. החורף של 1922 היה חורף המשבר הקשה כאשר עבודות הכבישים הסתיימו ותקציבי ההסתדרות הציונית הכזיבו. בצד ארגון ההסתדרות והשאלות המציקות של היחסים בין המשרד לעבודות ציבוריות ובין העובדים יום בן-גוריון את ההתקשרות עם החלוץ ודאג לרכוז את תומכי ההסתדרות בחוץ-לארץ לכל גוניהם מפועלי-ציון הקומוניסטים ועד ההתאחדות. הוא ביקש את המכנה המשותף הגבוה ביותר והנמוך ביותר גם יחד — את העליה החלוצית מכאן ואת התמיכה הכספית של כל הקשורים למפלגות המהוות את ההסתדרות מכאן.

נוכח מקומה המרכזי של רוסיה במחשבתו המדינית של בן-גוריון ברור כי נסיעתו לשם בשלהי 1923 כחבר משלחת ההסתדרות לועידה החקלאית נועדה להיות רבת משמעות. אולם היא לא פרצה את חומות השלטון, ורק נתנה לבן-גוריון את ההזדמנות להתוודע אל החלוץ ואל השומר הצעיר בברית המועצות, אשר בהם יותר מאשר במפלגת פועלי-ציון המקומית הוא ראה את השותפים להסתדרות ולאחדות-העבודה. האגרות המצויות מלמדות על הביקור ברוסיה פחות ממה שניתן לצפות — קטעי היומן שכבר נתפרסמו מלמדים יותר.

לאחר שובו של בן-גוריון ארצה מנסיעתו לרוסיה הוא לא שקט ולא נח מדאגתו לאפשר את

לסייע לאחדות העבודה באנשים, בכספים ובציוד. בן-גוריון תר בתקופה זאת אחר כל בסיס אפשרי לפעולה בחשבו כי חילוץ המפעל הארץ-ישראלי מן הסטאגנציה תלוי בגורמי חוץ. למשה שרתוק, המבקש לעזוב את אנגליה ולשוב לארץ לאחר מאורעות מאי 1921, הוא כותב כי מרכז הכוח הוא בחוץ-לארץ, ולא במרכז הסכנה, בארץ. בן-גוריון ידע כי וייצמן מחזר אחר תמיכתם של הפועלים היהודיים באמריקה למען קרן היסוד והוא מבקש לנצל הודקקות זו למען מפעלי הפועלים בארץ-ישראל. הוא מבקש לקשור קשרים גם עם האגודות המקצועיות באנגליה ובאמריקה.

את המקור העיקרי לחידוש התנופה הציונית ראה בן-גוריון ברוסיה. מימי הויכוחים בשנות 1919–1920 הבדיל בן-גוריון בין היחס השלילי הקיצוני כלפי הקומוניזם היהודי לבין יחס חיובי לקומוניזם הסובייטי.

את סיבת המצוקה של השנים 21–1920 בארץ, בתנועת פועלי-ציון ובתנועה הציונית, ראה בן-גוריון במידה רבה בהינתקות מרוסיה. הוא האמין כי קשירת קשרים עם רוסיה ועם יהדות רוסיה היא הדרך לצאת אל המרחב. בעוד פועלי-ציון שמאל מתדפקים על דלתות הקומאינטרן על-ידי שטשוש נוסחאות ציוניות חיפש בן-גוריון דרכים אחרות.

במכתב אל נחמן סירקין מ-2 בדצמבר 1920 הוא מציע תכנית לפעולה ביהדות הרוסית. לפי סברתו בימים ההם, הרי כשעומד להיחתם חוזה שלום בין מדינות המערב לבין רוסיה, יושם קץ להסגר ורוסיה תיפתח לנכנסים וליוצאים.

חשיבות כפולה היתה לרוסיה בעיניו: חשיבות הממשלה הסובייטית וחשיבות העם היהודי. למרות החלטות הקונגרס השני של הקומאינטרן נגד הציונות ולמרות הפילוג בברית-העולמית, הוסיף בן-גוריון בסוף 1920 לחשוב, כי אין אינטרנציונל אלא האינטרנציונל השלישי ומקומו של כל סוציאליסט הוא בו. והוא האמין כי הסברה טובה סופה לפתוח את השער אליו לבאים במלוא שיעור קומתם

העולם החיצוני. ההתמוטטות עלולה להוליד כפירה ציונית. המעבר לקומוניזם נראָה לו כתוצאה מה-רומאנטיקה שלא הכינה את אנשיה לפגישה עם המציאות.

כמעשה נס רואה בן-גוריון את השומר הצעיר הרוסי. "אני רואה בו את אחד הנסים הנפלאים שבהיסטוריה היהודית והאנושית, את גודל רוח האדם ויכולתו לעמוד בפני דיכוי, אינקוויזיציה וגזירות שמד ולשמור על ניצוץ האלוהים שב-אמונתו והוכחתו אשר להן לא יתכחש על אף כל הנגישות והרדיפות. מנותקים מכל היהדות וביחוד מארץ ישראל, בתוך סביבה של שמד והתכחשות מרצון ומאונס, בתוך רדיפות ומאסרים בלתי פוס-קים, תחת מכבש צבת הברזל של שלטון עריץ ואינקביוציוני שלא היה דוגמתו בהיסטוריה... הצליח חבר צעירים ליצור ולטפח תנועת נוער עברית סוציאליסטית..."

דיכוי תנועת הנוער והחלוץ הציוני היה מניע עיקרי לשינוי יחסו של בן-גוריון אל המהפכה הסובייטית.

עוד ענין הבולט באגרות הוא ענין ההתנגשות עם אנשי "השומר" שקבוצה מהם בתוך גדוד העבודה עשתה פעולות של רכישת נשק על דעת עצמה וניסתה לקשור קשרים פוליטיים עצמאיים ביחוד עם ברית המועצות. נוכח היקף הפעולה העשיר של הנהגת ההסתדרות ואחדות-העבודה היה ענין "הקיבוץ" בתוך גדוד העבודה ענין צדדי יחסית למרות חומרתו.

בן-גוריון פעל בתקיפות נגד חבריו מאתמול בפועל-ציון של תקופת העליה השנייה. הוא דרש מרות ההסתדרות על הגדוד והתנגד לכל משפט שוים בין הנהגת ההסתדרות לבין אנשי ה"קיבוץ" בתוך הגדוד. חומרת הענין ואי-הברירה באמצעים של אנשי ה"שומר" הביאו את העימות אל סף האלימות הפנימית. מניה שוחט שיגרה אל בן-גוריון מכתב ובו הודיעה לו על הפסקת היחסים ועל אי-סליחה, ואיימה ל"הרוס אותו". תשובתו של בן-גוריון מעידה על בטחונו של האוחז בהגה לעומת שריד, מסוכן אמנם, של האתמול. "היות

עלייתם של חלוצים ונוער מברית המועצות. השיפור בשוק העבודה בראשית 1924 עשה עלייה מעין זו לדבר בעתו. עליית ממשלת הפועלים לשלטון באנגליה העלתה תקוות להתערבות דיפ-לומאטית ברוסיה למען העליה. בן-גוריון נסע לשם כך לאנגליה בסתיו 1924 וקיווה למסע שני לרוסיה. אך מסע זה לא יצא אל הפועל.

יתכן כי ביקורו ברוסיה הוא שעורר את בן-גוריון גם למשקלם של התיעוש והעיוור בכלכלה; בראשית 1924 הוא כותב לברוך צוקרמן כי פיתוח התעשייה הוא שיאפשר את קליטתם של עולים רבים. באותו זמן השתלב ענין זה ברעיון שכונת העובדים. בן-גוריון ניסה לשתף פעולה עם "קהילת ציון" מאמריקה בהקמת עיר של הקלאות ותעשייה ליד הרצליה.

החלוץ ו"ברית הנוער" הוסיפו להעסיק את בן-גוריון. הוא ידע והכיר כי תנועת הפועלים בארץ קטנה היא וסיכוייה של "תנועת רנסאנס עברי" הם בקרב הנוער. אך ככל שראה את עתודת הכוח בהיקף ראה את מוקד ההשפעה במרכז בארץ-ישראל. לישראל אידלסון (בר-יהודה), שבא עם אנשי צ"ס ברוסיה, הוא כותב במפורש כי אנשי רוסיה יצטרכו להסתגל לארץ ולא להיפך.

היחסים עם תנועות הנוער ועם "ברית הנוער" עירבו את בן-גוריון לא רק בסבכי הפוליטיקה והמאבק על השפעה, הכשרה ועליה, אלא גם בוי-כוח עקרוני עם גישתם של אנשי "השומר הצעיר".

עימותו של בן-גוריון עם אנשי השומר הצעיר הוא עימות של המנהיג הבוגר עם מדריכי נוער, של בן עולם הפעולה הפוליטית החיצונית, הניך המארכסיוס מראשית המאה, עם אנשי הרומאנטי-קה של שלהי מלחמת העולם.

הוא רואה בחינוך של השומר הצעיר את "החד-צדדיות הצרה והמסוכנת של הסובייקטיביזמוס הפנימי שאינו רואה מחוץ לרחשי נפשו הזמניים את כל העולם הרחב והעשיר על כוחותיו וגורמיו העצומים". והוא חרד כי ההשתקעות בעולם הנפשי הפנימי לא תעצור כוח לעמוד בפני קשיי

מוסיף לחפש מקורות תמיכה בהוץ, אם-כי הפעם הוא קובע באופן החלטתי, להבדיל ממכתבו לשרת ב-1921, כי המרכז הוא הארץ. הוא רואה את הצורך הדחוף בחיסול חוסר העבודה, בארגון מחדש של מוסדות תנועת העבודה ובעיקר — ברכישת אדמה. עם זה הוא חותר אל בסיסי תמיכה חדשים ויוזם "קונגרס עבודה עולמי" שבו יידרשו ידידי ההסתדרות לתמוך לא רק במפעלים הקיימים אלא בציונות בכל היקפה.

שלקחת על עצמך שליחות חברתית חשובה למסור לי את האיום להרוס אותי, אני רוצה להגיד לך שאיום זה מעורר בי קצת חמלה למאיימים, וזה הכל" (למניה שוחט 26.7.1926).

האגרות סתומות בתקופת המשבר הקשה של סוף 1926 ו-1927. יש בהן עדות כלשהי להקשבה דרוכה לרחשי לב הציבור. מאמר של צבי ליברמן ב"דבר" מניע את בן-גוריון להרהר בדרך התנועה ולשאול אם המרכז הוא בארץ או בגולה. הוא

ספרים שנתקבלו

[זכות בקורת מפורטת שמורה]

מוסד ביאליק :

וגלגוליה בפיקטה, הגל והוסרל. המשימה ליישב את העניין המיטאפיסי עם העניין הביקרתי היא משימת יסוד לפילוסופיה, ולדעת המחבר מנסח קאנט מבחינה זו "שאלה פילוסופית שהיא בעלת חיוניות ועוצמה גם בזמננו. יתכן שעוד לא היה דור כדורנו שבו הוחרף כד-יכך הניגוד בין העניין האנושי בשיטות מיטאפיסיות לבין דרישות החשיבה הביקרתית והראציונאלית".

כל שירי יצחק למדן שירי נעורים. מסדה. ברתמה המשולשת. במעלה עקרבים. מחנים. משירי הדור. מבוא מאת שמעון הלקין. ירושלים תשל"ג 412 עמ'. מורשתו הפיוטית של יצחק למדן נאספה כולה בכרך זה כשמונה-עשרה שנה לאחר מותו. במדור הראשון, "שירי נעורים", ובמדור האחרון, "משירי הדור", באו שירים שלא נכנסו לספרים שכינס המשורר בחייו. בראש הספר מסה רגישה של שמעון הלקין על שירת למדן. וחבל שלא נספח לכינוס מקיף ורב-ערך זה דף אחד או שניים ובהם הפרטים הביוגרפיים והביבליוגרפיים העיקריים.

מתוך זמן ונוף שירים מקובצים מאת גבריאל פרייל. ירושלים תשל"ג 235 עמ'.

מבחר מתוך ארבעת ספרי שיריו של המשורר בצירוף י"ג שירים שלא כונסו. הספר הפותח בשירים המאוחרים ומסיים במקומים מייצג בהירות ובחיות את שירתו של פרייל.

מסכת אבות מפורשת ומבוארת מתוך עיון במבנה מאמריה, זמניה ומסיבותיהם בצירוף מבוא מאת בן ציון דינור. ספריית 'דורות'. ירושלים תשל"ג 148 עמ'.

פרופ' ב"צ דינור, שהתחיל למלמד ומפרש את מסכת אבות לפני חמשים וחמש שנה, ומאז היה חונן ומלמדה, אומר בהקדמתו כי התקין את פירושו זה מתוך הכרתו העמוקה כי "אחת מבעיות-היסוד של דורנו, בארצנו ובמדינתנו, היא מציאת הדרכים הנכונות לשמירת דמותו הרוחנית והמוסרית של הציבור והיחיד בישראל"; והרי מסכת אבות היא

המחשבה הפיסיקאלית כהתהוותה מן הפילוסופיה הקדם-סוקראטית עד הפיסיקה של הקואנטים. אנתולוגיה. ערך והוסיף מבואות והערות שמואל סמבורסקי. ירושלים תשל"ב 556 עמ'.

אנתולוגיה המדגימה על-ידי מבחר קטעי מקורות, בלויית מבואות, את התפתחות המחשבה הפיסיקאלית במסגרת תולדות האידיאות והתקדמותה הכללית של מחשבת האדם ותרבותו במשך אלפיים וחמש מאות שנה. במבוא הכללי סוקר העורך, פרופ' שמואל סמבורסקי, סקירה כללית את התפתחות המחשבה הפיסיקאלית לדורותיה כדי "לקרב לנושא הנידון את מי שהמדע ותולדותיו אינם במרכז התעניינותו, ולגלות לו טפח בבעיות הכלולות בו". חטיבותיו הגדולות של הספר הן העת העתיקה; ימי הביניים; מקופרניקוס עד פאסקאל; מייסוד החברה המלכותית עד לאפלאס; מדאלטון עד מאך. לכל חטיבה הוקדם מבוא מצפה. (המבוא לפרק ימי הביניים נכתב בידי פרופ' שלמה פינס).

שיחות גיתה עם אקרמן ליקט ותרגם מגרמנית צבי וויסלבסקי. הוסיף מבוא והערות ישראל מהלמן. ירושלים תשל"ג 151 עמ'.

טוב שהוגש סוף-סוף לקורא העברי תרגום מבחר זה של אקרמן מעובדו של צבי וויסלבסקי, שנפטר לפני חמש-עשרה שנה. אין כספר הזה — ודומה לו בבחינה זו ג'ונסון של בזוול — להעמיד את הקורא המעוניין על צלמה של האישיות הגדולה ועל האוירה הרוחנית שבה היה שרוי האדם, המשורר וההוגה גיטה. מבואו של ד"ר מהלמן מאיר-עינים.

קאנט והידוש המיטאפיסיקה מאת ירמיהו יובל. ירושלים תשל"ג 355 עמ'.

בספר זה מבקש מחברו, ראש החוג לפילוסופיה באוניברסיטה העברית, לבדוק באיזו מידה השיג קאנט את שאיפתו, לחדש את המיטאפיסיקה מתוך חשיבה ביקרתית, כלומר להעמיד מיטאפיסיקה כמדע, והוא בוחן יסודות שיטתו במחקר המטאפיסי

ספרו של דוד ילין בתורת שירת ספרד, שהניח יסודות ללימוד סגנונה והבנת צורותיה, ואף קבע את המונחים הנהוגים להגדרת משקליה וקישוטיה, יצא לפני שלושים שנה ואזל מן השוק זה-יכבר. הוא ניתן עתה על-ידי הוצאת מאגנס במהדורה מצויה למת ובה, נוסף על פתיחתו של ד"ר חיים בראדי מן המהדורה הראשונה, פתיחה חדשה מאת דן פגיס, העומד גם על משימותיו של חקר שירת ספרד בעתיד. למהדורה החדשה הוסיף דן פגיס ביבליוגרפיה נבחרת, ביחוד לשירת החול, לצורך הלומד והקורא הכללי.

דקדוק הלשון העברית על יסוד המהדורה העשרים ושמונה של הדקדוק העברי לוילהלם גוניוס שעובד בידי א' קאוטצש מאת ג' ברגשטרסר. הוספות מאת לידורסקי, תרגם מגרמנית מרדכי בן-אשר, ירושלים תשל"ב 632 עמ'.

ספר הדקדוק של ברגשטרסר, שצמח מתוך עיבוד הדקדוק של גוניוס, נעשה ספרי-יסוד בלימוד דקדוקה של לשון המקרא זה כמה דורות, ויפה עשו המהדירים שנתנו אותו בעברית בתרגום נאמן, שמעלות דיוקו מכפרות בדרך כלל על המילוליות שבה הוא לוקה לפעמים.

הניסיון במקרא וביהדות של תקופת הבית השני. מאת יעקב ליכט. סדרת ספרים לחקר המקרא מיסודו של ס. ש. פרי. ירושלים תשל"ג 100 עמ'.

נסיון לסקור ולנתח את בעיית הניסיון בספרות העברית הקדומה, כלומר במקרא, בספרים החיצוניים, בכתבי כת מדבר יהודה ובמאמרי חז"ל.

מבוא לתורת ההכרה מאת ש. ה. ברגמן מהדורה שנייה מצולמת. ירושלים תשל"ג 320 עמ'.

הוצאת מאגנס הוציאה במהדורה מצולמת את ספרו של פרופ' ש. ה. ברגמן שראה אור לפני שלושים ושלוש שנים ועדיין הוא מבוא יחיד לתורת ההכרה בלשוננו. יסודו של הספר בהרצאות באוניברסיטה העברית. בתורת ההכרה אין דעות מוסכמות על החוקרים, ולפיכך "ספר מבוא יכול למלא את תפקידו בתחום זה רק על-ידי שימסור את דעות בעלי הנורמים השונים ואת דעתו של המחבר בצדו". (מ"דברי פתיחה", ת"ש).

Further Studies in English Language and Literature. Edited on behalf of the Department of English by A. A. Mendilow. [Scripta Hierosolymitana XXV] Jerusalem, 1973. 348 p.

קובץ מאמרים של מורי האוניברסיטה העברית בסוגיות של הספרות והבלשנות האנגלית בעריכת א. א. מגדילוב. בין הסופרים הנדונים כאן שקס-פיר, דון, מילטון, מארוול, פופ, וורדסוורת, טניסון, מלוויל, ג'ורג' אליוט, ג'ויס, פורסטר, ויר-גיניה וולף, ת. ס. אליוט.

Studies in Art. Edited on behalf of the Faculty of Humanities by Moshe Barash. [Scripta etc. XXIV] Jerusalem, 1972. 247 p.

קובץ עבודות בנושאים שונים של אמנות בעריכת מ. ברש בצירוף שלושים ושנים עמודי איורים.

"מסכת גדולה ורצופה של מאמצי-רוח של חכמי ישראל וראשו בדורות רבים, שפעלו ועשו ליצירת חברה יהודית למופת". במבוא המקורי והבהיר, כבפירוש כולו, זורע דינור אור על תכנה של המסכת ומגמותיה, ועל מקומה וערכה בחיי האומה ובספרותה, וכן הוא חותר לנתח את מבנה המסכת ואת עקרונות עריכתה, ולוהות (אף בגוף הטכסט עצמו) את הנוסח הראשון לדיוקו, ואת הדברים שהוסיפו — או השמיטו — אחרונים.

כתבי ר' ישראל סלנטר דרושים. מאמרים, איגרות. ההדיר, הוסיף מבוא והערות מרדכי פכטר. ספריית 'דורות'. ירושלים תשל"ג 252 עמ'.

בספר זה ניתן דברי דרוש, מאמרים ואגרות, והם רובי דבריו של ר' ישראל ליפקין איש סלנט המכונה סלנטר, אבי תנועת המוסר שקמה בליטא במאה הי"ט והטביעה חותמה העמוק על חייה הרוחניים והחברתיים של יהדות רוסיה כולה. מבוא מקיף מאת מרדכי פכטר מתאר את חייו ומשנתו של ר' ישראל סלנטר.

שלוש על ישראל מאת אליעזר צבי הכהן צווייפל. ההדיר וצירף מבוא והערות אברהם רובינשטיין. בשני כרכים. ספריית 'דורות'. ירושלים תשל"ג 147 + 212 עמ'.

ספרו של צווייפל "שלוש על ישראל", שמתח קו בשעתו תחת הגישה העויינת של ההשכלה לחסידות ופתח פתח להערכתה החיובית, ניתן כאן במהדורה מקוצרת (הדבר לא צויין בשער הספר, כיאות) בלוויית הערות ומבוא מסביר על הספר ומחברו.

ניצני הריאליזם כסיפורת העברית [קובץ סיפורים] ההדיר והוסיף מבוא והערות יוסף אבן. כרך ראשון. ספריית 'דורות'. ירושלים תשל"ג 185 עמ'.

חמשה סיפורים מאת ראובן בריינין, יצחק גיידא, זפר"ן (ז. פרידקיין), י. ל. אבן-ספיר ובן-אביגדור, שהם טיפוסיים למהלך הריאליסטי בסיפורת העברית בשלהי המאה התשע-עשרה, ניתן כאן בלוויית מבוא מאת יוסף אבן ובצירוף ביבליוגרפיה נבחרת.

הוצאת מאגנס :

ספרות מקראית וספרות כנענית מאת משה דוד קאסוטו. מחקרים במקרא ובמורח הקדמון כרך א'. סדרת ספרים לחקר המקרא מיסודו של ס"ש פרי. ירושלים תשל"ב 300 עמ'.

במלאת עשרים שנה לפטירתו של פרופ' מ"ד קאסוטו מגישה הוצאת מאגנס כרך ראשון לכינוס מבחר מאמריו בחקר המקרא והמורח הקדמון. המאמרים שבכרך זה נכתבו עברית בידי המחבר ונדפסו, להוציא שניים מהם, באכסניות שונות בחייו. בכרך הבא יבוא מבחר מאמריו המתורגמים מאיטל-קית ומלשונות אירופיות אחרות. המביאה כתבים אלה לבית-הדפוס היא בתו של המחבר המנוח, מילכה קאסוטו-ולצמן.

תורת השירה הספרדית מאת דוד ילין. מהדורה שנייה מצולמת מבוא וביבליוגרפיה. ירושלים תשל"ב 354 עמ'.

ספרית פועלים :

שירים מאת יוכבד בת-מרים (מהדורה שנייה). מרחביה, תל-אביב תשל"ב. 326 עמ'.
 כינוס שירי המשוררת (להוציא רוב שירי הספר "מרחוק"), כפי שניתן במהדורה הקודמת לפני עשר שנים, ונוספו עליהם ארבעה דברי-שירה — ה'שירה' ו'הזמן' מ-1938 ו-1939, שיר משנת 1969 ו'לנתן אלתרמן' שנכתב אחרי מותו.

כתבים מאת לאה גולדברג [לע"ע ארבעה כרכים]. מרחביה ותל-אביב תשל"ג.

שירים מאת לאה גולדברג. כרך ראשון [ובו אספי השירים : טבעות עשן ; שכולת ירוקת העין ; שיר בכפרים ; מביתי הישן]. 256 עמ'.

שירים מאת לאה גולדברג כרך שני [ובו אספי השירים : על הפריחה ; ברק בבוקר ; מלים אחרונות]. 298 עמ'.

שירים מאת לאה גולדברג. כרך שלישי [ובו אוסף השירים : עם הלילה הזה ; שירים שלא כונסו בספריים ; וכן הערות ובהן שינויי גרסה, חילופי כותרת וכיו"ב]. 304 עמ' + XXXIII.

פרוזה מאת לאה גולדברג. [ובו הרומן 'הוא האור' ; הסיפורים האפרסק ; פגישה באביב ; אנטוניה ; נכר ; אהבת היתור ; הסנדלר ; אושר ; ביקור של חובה ; פרק הזכרונות על אברהם בן יצחק 'פגישה עם משורר']. 326 עמ'.

שלושת כרכי השירה הותקנו לדפוס וצויידו בהערות על-ידי טוביה ריבנר ; את כרך הפרוזה ההדיר דוד הנגבי. המהדורה המקובצת עשויה בקפידה וצורתה נאה. (התבלטה והגופון הבלתי עדין של שמות העוררים כים והמערכת פוגמים במקצת בטוב-הטעם הכללי, ויש לקוות כי הדבר יתוקן במהדורה חדשה).

אמזר פלאים ספר איך כמז סער שמימי שירים מאת רן עדי. מרחביה ותל-אביב 200 עמ'.

ספר שיריו של המסאי עזריאל אוכמני. "הורתם של השירים באותם מצבים גזורים-שיריותיים, אולי האנושיים ביותר, לפי שמצעים האחד בדידות וחוסר-ישע, כשהאדם מושלך פתאום לשולטנותו הרודנית של גופו".

החשיבה הפראית מאת קלוד לוי-שטראוס עברית אליה גילדין. עריכה מדעית וביאורים אורה זינגרמן-גרינגרד. ערך וההדיר דוד הנגבי. מרחביה ותל-אביב תשל"ג 325 עמ'.

מחקר רבי-ערך, "ורעני", של אחד המוחות המקוריים ביותר באנתרופולוגיה של זמננו. בספר נכללו, אחרי ביבליוגרפיה מקיפה מאת המחבר, ביאורים מאת העורכת ומפתח שמות דו-לשוני.

הקול והזעם מאת ו. פוקנר מאנגלית רינה ליטוין. מרחביה ותל אביב תשל"ג 271 עמ'.

רומן רב, ממיטב יצירתו של ויליאם פולקנר, שדין החורבן וגזירת החיים והסבל מתנגשים בו. לספר נספח מאמר על היצירה מאת המתרגמת.

האחוזה רומן מאת י. באשוויס זינגר. עברית אבי-בה גור. מרחביה תל אביב 1972 365 עמ'.

רומן רחבי-ירעה מחיי היהודים בפולין בשלהי המאה ה"ט מאת אחד מגדולי הפרוזה האידית ניתן כאן בתרגום מגומד (מאנגלית ?) ובלשון משובשת. [תושבי החולות נדהמו מן האופן בו נשא האסיר את עצמו] "עמ' 7 ; "גם שם, למעלה, הולך אותו דבר — בולעים הם אחד את השני" (עמ' 143) — שתי פניני לשון שנדלו באקראי].

הדרך חזרה רומן מאת ראובן בן-יוסף. מרחביה ותל אביב תשל"ג 179 עמ'.

סיפור אהבה וגישוש הדרך לארץ-ישראל.

אמנות הסיפור של עגנון מאת גרשון שקר. מרחביה ותל-אביב תשל"ג. 341 עמ'.

"מגמתו של חיבור זה להבין ולתאר את יצירתו של עגנון כמלאכת אמנות של מלים . . . עיקר הכוונה היתה לבדוק, הן בחתכים לרוחב והן על-ידי עיון מקרוב במידגם של יצירות, מה הן סגולותיה האמנור-תיות של יצירה זו . . . בכללה של העבודה נדונו בעיקר בעיות תבניתיות. ביקשתי לראות כיצד נתארגנה היצירה ומה הם חוקי המבנה שלה". (מן המבוא).

כשורש עין קריאה חדשה בי"ד שירי חול של שלמה אבן גבירול מאת עדי צמת. מהדורה שנייה מורחבת. מרחביה ותל אביב תשל"ג. 213 עמ'.

"שני אורות מדריכים ילון איפוא את הניתוחים הבאים : שאיפה להבנה מלאה ככל האפשר של השירים על-ידי בדיקה מתמדת של העולם הריאלי והעולם הלגיטימי שלהם, ונסיון לגיתוח אסתטי מודרני של השירים". (מן המבוא). "יד השירים המנותחים סודרו בשלוש קבוצות : שירי תוגה, שירי טבע, שירי אהבה, ונוסף עליהן פרק "על הדימוי הקונונציונאלי".

סוציולוגיה ותיאטרון מאת אורי רפ. דעת זמננו. בשיתוף עם אוניברסיטת תל-אביב תשל"ג 245 עמ'. מחקר סוציולוגי בבעיית התיאטרון, שיסודו בע"בודת-דוקטור לאוניברסיטה של קונסטאנץ, מחקר המנסה לעיין עיון פנומנולוגי באמנות התיאטרון, מתוך הארת-גומלין של חיי חברה ויצירות האמנות.

נתיבי קיבוץ מאת אליעזר הכהן. מרחביה ותל אביב תשל"ג 383 עמ'.

כרך ראשון לשניים שנועדו לכנס את מבחר מאמריו והרצאותיו של אליעזר הכהן, מותיקי מנהיגיו והוגיו של השומר הצעיר. בכרך זה הובאו דבריו בסוגיות הרחניות והחברתיות של חיי הקיבוץ, בבעיות החינוך ותנועת הנוער, המשק והתעשייה, וכן אזכרת אנשי קיבוץ שהלכו לעולמם. מאמרי הערכה על אליעזר הכהן מאת ידידיה שהם ומאת יעקב חזן ניתנו בראש הספר.

אבי שלום עליכם מאת מארי ווייפה-גולדברג מאנגלית רות שפירא. מרחביה ותל אביב תשל"ג 267 עמ'.

זכרונות על שלום עליכם מאת הצעירה בבנותיה. התרגום טעון עריכה רבה כדי לעשותו עברית נסבלת.

הוצאות שונות:

The Czechoslovak Reform Movement. Communism in Crisis 1962–1968 by Galia Golan, Lecturer in Political Science and Russian Studies at the Hebrew University of Jerusalem. Cambridge at the University Press 1971. 349 p.

תיאור מדוקדק של המאורעות וניתוח נוקב של הגורמים שהכינו לאט לאט את גל התיקונים במש"ט הקרויים "האביב של פראג". גליה גולן, מרצה למדעי המדינה ומדעי רוסיה באוניברסיטה העברית, מתארת את ההתפתחות בצ'כוסלובקיה החל בוועידת המפלגה הקומוניסטית בסוף 1962 שהחליטה על דסטאליניזאציה ועד עליית דובצ'ק לשלטון, וכלה בפלישה של אוגוסט 1968 ששמה קץ לתקוות הריפורמה. המחברת מגוללת את פרשת המאבק על הריפורמה לכל שלביו בוירה המדינית, החברתית והתרבותית, ובודקת את שיטות המאבק ואת תוכנם של צעדי הריפורמה בתחומי החיים השונים, שנתכוונו לשוות 'קלסתר אנושי' לקומוניזם על-ידי התאמת המוסדות החברתיים וההסדרים הכלכליים לאידיאל של חברה סוציאליסטית דמוקרטית.

Reform Rule in Czechoslovakia. The Dubcek Era 1968–1969, by Galia Golan, Lecturer in Political Science and Russian Studies at the Hebrew University of Jerusalem. Cambridge at the University Press, 1973. 326 p.

הספר — המשך לספרה הקודם של גליה גולן (ראה למעלה) — דן דיון נרחב בממשלת הריפורמה של דובצ'ק משעת הקמתה בראשית 1968 ועד הפלישה הסובייטית ועד החלפת דובצ'ק בהוסאק באפריל 1969. כאן נבדקות במפורט הריפורמות השונות והשפעתן בכל תחומי החברה — בכלכלה, באיגודים, בדין המקצועיים, בארגונים ובמועדונים החברתיים, במיעוטים, בכנסיות, בחיי התרבות, בחיי המפלגה, וכן במדיניות החוץ. כן נסקרים נסיונותיהן של 'בעלות-בריתה' הקומוניסטיות של צ'כוסלובקיה לקצץ ולהצמיח את הריפורמות ומאבקהן של קבור צוות פועלים ונוער אחרי הפלישה הסובייטית על המשך הריפורמה.

עם עובד / תרבות והינוך:

אליעזר שוחט עליו, בנתיבו, לזכרו. בעריכת יוסף שפירא. תל אביב תשל"ג 240 עמ'. קובץ קטן זה מבקש לשרטט משהו מדמותו של אליעזר שוחט, איש-סגולה באנשי סגולה, מראשוני העליה השנייה, מחלוצי כיבוש העבודה בפתח תקוה ומתנחלי דגניה ומרחביה ומייסדי נהלל, שחזר לעת זקנה מנהלל להיות שכיר-יום בפרדסי פתח תקוה. בספר קבוצת מכתביו של אליעזר שוחט מתקופות שונות ומאמרים ורשימות עליו מאת שלמה צמח, חנה מיידל, ש. ה. ברגמן, יצחק בן אהרן, עזריאל ברושי, ישראל קולת, ישראל כהן, יוסף שפירא, חיים שורר, בנימין וסט, יוסף וייץ, עובדיה שפירא וחגי בנימיני.

בשליחות העובד מאת אהרן בקר. העורך יוסף שפירא. סדרת כתבים בשאלות ההסתדרות בעריכת יהודה ארו. תל אביב תשל"ג 490 עמ'. כינוס שני לרשימותיו, דוחותיו ונאומיו של אהרן בקר, העוסקים בענייני האיגוד המקצועי והעזרה ההדדית, בארגון הפועל הערבי ובקשרים עם תנועת הפועלים בארצות שונות וארגון העבודה הבין-לאומי. משולבים כאן רשמי ספורים ופגישות עם מנהיגי פועלים ומדינאים (טיטו). ברכה מיוחדת קובעים לעצמם יומניו ורשימותיו של בקר מן העבר דה בפתח-תקוה לפני ארבעים ושמונה שנה, ומרמת גן לפני ארבעים וחמש שנה.

פרקי ירושלים מאת יצחק עילם. תל אביב תשל"ג 228 עמ'.

מתוך 'ראיונות' עם נציגי המדור לתיעוד בעל-פה של המכון ליהדות זמננו נולד הספר הזה, המספר על ראשית דרכו של יצחק עילם אשר שימש בשנים האחרונות מנהל "כור" וקודם לכן מנהל כללי למשרד העבודה, על תחנותיו הראשונות בהגשמה בארץ. בספר — זכרונות נעורים מפולין, פרשת עבודתו כסתת בירושלים, המאבק על עבודה עברית בחציבה ובסלילה ובשאר שטחי העבודה, ושנות כהונתו כמזכיר מועצת פועלי ירושלים, עבודה שהיו לה שלוחות רבות בתחומים שונים של מאבק הישוב בדרך למדינה.

בשולי החוברת

מאמרו של י. גל-נור, מן האוניברסיטה העברית, הוא חלק ממחקר מקיף בסוגיית החשאיות הפוליטית והמינהלית במדינת ישראל ובמדינות אחרות. המחקר נערך בסיוע קרן המחקר של בית-הספר לכלכלה ולמדעי החברה על שם א. קפלן.

ספרו של ד"ר יוסף נדבה, מרצה באוניברסיטה של חיפה, על טרוצקי והיהודים יצא זה עתה באנגלית בארצות-הברית.

נעמי ושניצר היא תושבת מושב בנגב הצפוני.

מ. י. הרצל עוסק עתה בחינוך עברי בדרום-אפריקה.

"עמי-גור"

ניהול נכסים בע"מ

מפעל פיתוח של הסוכנות היהודית

מ.ס. טלפון	כתובת	הסניף
53926	רח' בן יהודה 21 תל-אביב	משרד ראשי
40375—40469	בית מספר 801 מגדל העמק	מגדל העמק
04-988546	הגליל 19/1-2 כרמיאל	כרמיאל
04-93238	שדרות געתון 39 נהריה	נהריה
04-722019	רח' העצמאות 92 קרית-אתא	קרית-אתא
04-710022	רח' השופטים 3 קרית מוצקין	קרית-מוצקין
04-731102	אחד העם 6 צור שלום	קרית-ביאליק
04-715706	מרכז מסחרי שדרות ויצמן 10	קרית-ים
055-31621	רח' אילת 4 אשדוד	אשדוד א'
055-21404	רח' צבי גור 1687/18	אשדוד ב'
051-2997—2105	מרכז מסחרי אפרידר-אשקלון	אשקלון
051-4109	שכ' דרומית מס' 1509	אשקלון דרום
051-2538	שכ' שמשון מרכז שילון	אשקלון שמשון
057-93056	שכון מס' 679/1-2	אופקים
051-94026	מרכז מסחרי	שדרות
057-94046	רח' ירושלים 34, נתיבות	נתיבות
02-30768	בר-יוחאי 47/59 קטמון ט'	ירושלים

א ר ג מ ן

מפעלים

לצביעת טכסטיל

בע"מ

אזור התעשייה, יבנה

טל. 055-95251

**"דיור
לעולה"
בע"מ**

**רחוב החשמונאים 91
תל-אביב**

טל. 264251

מפעלי אמקור בישראל

פליז בע"מ חולון

עבודות יציקה אל-ברזלית, מבלטים, תבניות, פרוזל מעולה לבנינים, גלגלים מרפן, מסחטות מיץ, מערבלי מזון (מיקסרים ביתיים), שואבי אבק, מאווררים, מגהצים חשמליים ומסגנני שיער.

רדמונד אמקור בע"מ ירושלים

מנועים למדחסים ומנועים זעירים למוצרים ביתיים ותעשייתיים (למכונות תפירה, למכונות כביסה, למזגני אויר תנור) מייבשי ידיים חש-מליים ומשאבות זעירות.

אמקומד בע"מ רחובות

מקררים חשמליים מסחריים, ציוד לסופרמרקט וחדרי קירור, מקררי מים וגלידה.

אמהד בע"מ רחובות

רחובות, דרך יבנה ת.ד. 81 — טל.: 956678
ציוד להוראה ולחינוך, ציוד למגרשי משחקים, אמצעי המחשה, ציוד אור קולי, מטול עילי לחקרנה, שדורי טלוויזיה בעזרת קסטות.

אמקורם בע"מ חולון

ייצור רכיבים מדויקים לתעשייה אירונאוטית.

אמקור בע"מ תל-אביב

מקררים חשמליים ביתיים, מקררים להקפאה עמוקה, מקררי ספיגה, מזגני אויר.

אמאץ בע"מ תל-אביב

צפוי אמאיל, מתכות ואנוודיזציה, דודים חש-מליים לחימום מים, דודי שמש, תנורי הסקה דירתיים, תנורים אוגרי חום ותנורי חימום חשמליים.

אמרון בע"מ הרצליה

מקלטי טלוויזיה, מקלטי רדיו למכוניות, חלקי רדיו, מוצרי אלקטרוניקה, מאוורר אישי, קוטלי חרקים אלקטרוניים, מטהרי אויר אלקטרוניים (פיורטרון ויוגטרון) ומכשירי אזעקה.

אמ-אור בע"מ ראשון לציון

ייצור תאים וסוללות חשמליים.

אמצד בע"מ תל-אביב

סוכנויות למוצרי תעופה ושריון.

אמנור בע"מ בית שמש

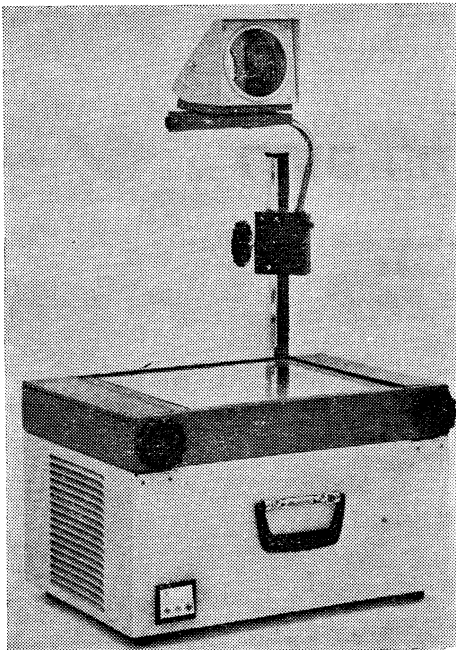
מוצרי חשמל ביתיים, מכונות כביסה, תנורי בישול ואפיה בחשמל ובגז, תנורי חימום, מדיחי כלים.

המפיצים בארץ: אמפא בע"מ

תל-אביב, חיפה, ירושלים.

המפיצים בחו"ל: חברת אמקור לאקספורט בע"מ

ת.ד. 2850, תל-אביב

אמהד בע"מ

חברת בת של אמקור בע"מ

רחובות, דרך יבנה, ת.ד. 81 — טל.: 956678

- * ציוד אור-קולי מטולים עיליים.
- * עזרים להוראה ולחינוך.
- * ציוד למגרשי משחקים וספורט.
- * משחקים חינוכיים.

המפיצים בארץ:

אמפא בע"מ

תל-אביב, חיפה, ירושלים

המפיצים בחו"ל:

חברת אמקור לאקספורט בע"מ

ת.ד. 2850, תל-אביב

רהיטי מבט

בע"מ

רחוב החשמונאים 91

תל־אביב

טל. 268171

מ.ב.ט.

מפעלי בתים טרומיים בע"מ

רח' הבנאי 29, חולון טל. 7-841166

שדרות טל. 051-94221

"תנובה"

מאגדת 500 ישובים חקלאיים ומאות רבות של משקים בודדים בכל אזורי הארץ לשם תעשית התוצרת החקלאית ושיווקה.

"תנובה"

משווקת למעלה מ-70% מכל תוצרת המשק המעורב של החקלאות העברית בארץ ישראל.

"סמל תנובה" ערובה לטיב תוצרתה

- ✦ אוטובוסים לתחבורה ציבורית ותיירות.
- ✦ מיכלי גז וקובעי פלדה.
- ✦ מסגרות וחלונות מתכת.
- ✦ ריהוט מתכת למשרדים, לבתי-חולים ולחנויות שרות עצמי.
- ✦ תיבות עץ ומיכלי ברוס להדרים.
- ✦ ריהוט לבתי ספר ומוסדות ציבור.
- ✦ ריהוט סלוני וביתי המשווק ע"י "ארדן".

הארגז בע"מ
תעשיות אחת ועץ

משרד ראשי : תל-אביב, רח' גבורי ישראל 94,
טלפון 32251

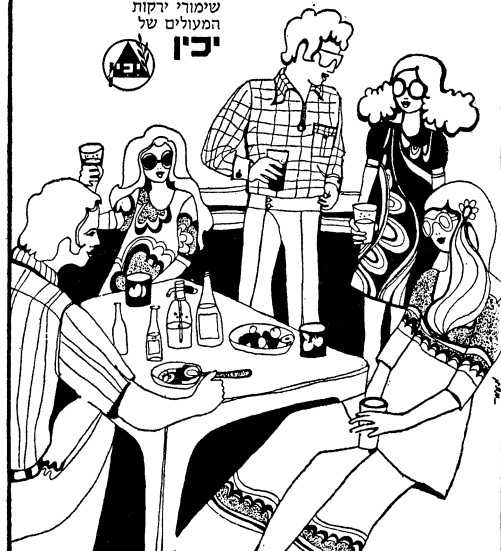
"מבטחים"

מוסד לביטוח סוציאלי בע"מ

רח' ארלוזורוב 148 תל-אביב
טל. 243171

תמיד על שולחןך

מיצים ממותקים
משקה קל מהודים
שימורי פירות
שימורי ירקות
המעולים של
יכין

ביתן נחוששתן — מימצאי הפירות תמנע

מוזיאון הכתב

מוזיאון המרע והפכנולוגיה

שעות הביקור: בימים א' ב' ג' ד' 10 עד 17.
ביום ד' 19 עד 20. ביום ו' 10 עד 14. בשבתות
ובהגים 10 עד 14.

המלנטריום ע"ש לסקי — הצגות יומיות: 9, 10.30, 12,
פרט לשבתות ולחגים; וביום ג' גם ב-19.15.
הקרנת סרטי מדע ביום ג' האחרון בכל חודש, בשעה
20.15.

מה יכול לתת לך ביקור במוזיאון הארץ?
ביקור במוזיאון הארץ — תל-אביב, על שלוהותיו,
יתן לך מבט כללי אך ברור על 4000 שנות היסטוריה
של העיר תל-אביב-יפו, החל מימיה הקדומים של יפו
והרבות של ארץ-ישראל והמורח-ההתיכון, על תולדותיה
ועד לימינו אלה והדגמה מעניינת על הישגי המדע
ששיגו את חיינו ואת מושגינו על העולם שבו אנו
חיים.

המוזיאון לעתיקות

תל-אביב-יפו — רחוב מפרץ שלמה 10, יפו.

שעות הביקור: בימים א' ב' ג' ה' — 10 עד 17;
ביום ד' 10 עד 20; ביום ו' — 10 עד 14; בשבתות
ובהגים 10 עד 14.

המוזיאון לתולדות

תל-אביב-יפו — רחוב ביאליק 27.

שעות הביקור: בימים א' ג' ה' — 9 עד 14; בימים
ב' ד' — 9 עד 13; 16 עד 19; ביום ו' — 9 עד 13.
בשבתות ובהגים — סגור.

בשבת הכניסה חופשית

עיריית תל-אביב-יפו

מוזיאונים עירוניים

בתל-אביב-יפו

מוזיאון תל-אביב

שדורת שאול המלך 27-29, טלפון 257361.

פתוח לקהל בימים א', ב', ד', ה' — בשעות 10 עד
13, 16 עד 19; ביום ג' בשעות 10 עד 13, 16 עד 22.
ביום ו' בשעות 10 עד 14. מוצ"ש — חורף — 18
עד 22. מוצ"ש — קיץ — 19 עד 23.

קרית מוזיאון הארץ

רמת-אביב — טלפונים: 415248, 415244.

מוזיאון הזכוכית

מוזיאון קדמן למשפחות

מוזיאון הקרמיקה

מוזיאון לאתנוגרפיה ולפולקלור

חפירות תל-קסילה

בנק הפועלים בע"מ

שם שכדאי לזכור אותו
כאשר אתה חושב על השקעה טובה ומכניסה

אדריכלי המחר

היום הם משחקים
עדיין — מחר יהיו
שותפים בפועל בבנין
הארץ. רבות ילמדו,
ילמדו וידעו, אך
שם חומר היסוד לבניה,
אשר בו ישתמשו מחר,
ידוע להם כבר היום —
שם אותו מכיר כל ילד
בישראל:
מלט „נשר“

מפעלי מלט פורטלנד ישראליים
"נשר" בע"מ

פו אקטמרא פו אקטמרא ספציאל פומלה פומלה S פומל
 ה ד חדש פומולה פורקט E. P. פורקט H. D. פודן פובו פ
 ז פלעינג פומון פו אקטמרא פו אקטמרא ספציאל פומלה
 פומלה S פומלה ד H. D. פורקט E. P. פ
 פודן פובו פו פלעינג א פו אקטמרא ספצי
 אל פומלה פומלה S פומלה פורקט E. P. פ
 פו אקטמרא פו אקטמרא ספציאל פומלה פומלה S פומל
 ה ד חדש פומולה פורקט H. D. פודן פובו פ
 ז פלעינג פומון פו אקטמרא פו אקטמרא ספציאל פומלה
 פומלה S פומלה פורקט H. D. פודן פובו פ
 אל פומלה פומלה פורקט E. P. פ
 פו אקטמרא פו אקטמרא ספציאל פומלה פומלה S פומל
 ה ד חדש פומולה פורקט H. D. פודן פובו פ
 ז פלעינג פומון פו אקטמרא פו אקטמרא ספציאל פומלה
 פומלה S פומלה פורקט H. D. פודן פובו פ
 אל פומלה פומלה פורקט E. P. פ
 פו אקטמרא פו אקטמרא ספציאל פומלה פומלה S פומל
 ה ד חדש פומולה פורקט H. D. פודן פובו פ
 ז פלעינג פומון פו אקטמרא פו אקטמרא ספציאל פומלה
 פומלה S פומלה פורקט H. D. פודן פובו פ
 אל פומלה פומלה פורקט E. P. פ
 פו אקטמרא פו אקטמרא ספציאל פומלה פומלה S פומל
 ה ד חדש פומולה פורקט H. D. פודן פובו פ
 ז פלעינג פומון פו אקטמרא פו אקטמרא ספציאל פומלה
 פומלה S פומלה פורקט H. D. פודן פובו פ
 אל פומלה פומלה פורקט E. P. פ

שומרים על

מכוניתך

365

ימים בשנה

אין צורך לצבוע את הטלפון בביתך!

יוחר פשוט. יוחר נעים ויוחר יעיל
לרכוש טלפון צבעוני של 'טלרד'
בצבעים נהדרים;
אדום. כחול צהוב. ירוק דו־גוני ואפור דו־גוני.

פרוספקט צבעוני
ניתן לקבל באמצעות
פניה לתד. 23048 תל־אביב.

מיוזם יוסי צבירי

מוי טלפון יכולים לרכוש את המכשירים:

- בירושלים: סולכור, רח' יפו 68
- בתל־אביב: החברה המאוחדת למורח הקרוב בישראל בע"מ, רח' החשמלאים 115
- סולכור רח' פרץ 18
- סולכור רח' בן יהודה 99
- בחיפה: החברה המאוחדת למורח הקרוב בישראל בע"מ, רח' הנמל 45
- סולכור, בית סולל בונה

דלקול "20-50"

השמן הטוב ביותר –
השמן המומלץ ביותר

תל-אביב-יפו
Tel-Aviv-Yafo
שולחם — P.P.

107

השולח: "מולד" תל-אביב. רחוב פינסקר 2, ת.ד. 4449

נדפס במדינת ישראל, בדפוס ג'רוסלם פוסט, ירושלים